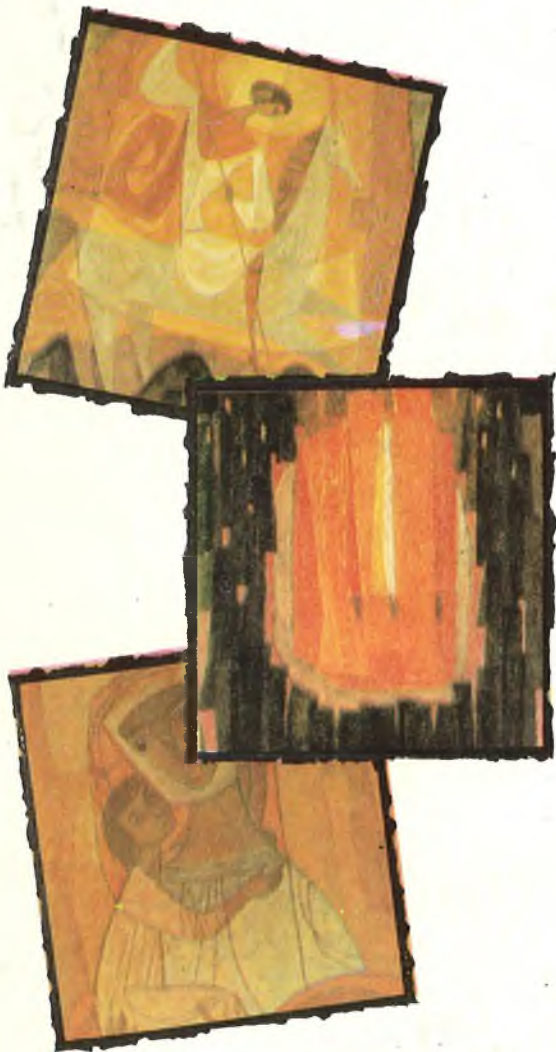

СУЧАСНІСТЬ

У НОМЕРІ

В'ячеслав МЕДВІДЬ
Із "Книги Мавра"

Володимир ЯТЧЕНКО
Національна ментальність
і модель історичного розвитку

Семен ГЛУЗМАН
Уроки Світличного

Юрій ФЕДОРІВСЬКИЙ
Контури майбутнього.
Психофізіологічний аспект

Юрій КОВАЛІВ
Невпізнаний сфінкс
чи одвічна Попелюшка

Богдан ПЕВНИЙ
Дещо про книжковий знак
і мистецтво
Мирона Левицького

2 ЛЮТИЙ
1995р.

ISSN 0585-8364

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, число індексу 74459; вартість одного примірника журналу в Україні 16 000 крб.

Адміністрація в Україні: 252025, Київ-25, вул. Десятинна, 4/6,
кімната 50, факс (044) 229-57-97

ВІД ПРЕДСТАВНИЦТВА В США

Передплата журналу «Сучасність» в усіх західних країнах становить 85 ам. доларів на 1995 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортёрів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу представництва в США і в американських доларах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sucasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ:
Sucasnist /
Mr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ:
Sucasnist /
Mr. Iaakov Suslensku
Ramont P. O. Box 23021
97225 Ierusalem
Israel

АРГЕНТИНА:
Sucasnist /
Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

НІМЕЧЧИНА:
Sucasnist /
Ms. Zirka Kowal
P. Fevferstr. 12
D-81373 Munchen

ВЕЛИКОБРИТАНІЯ

Sucasnist /
Mr. S.Wasylko
4 The Hollows, Silverdale
Nottingham NG11 7FJ

Представництво в США:
SUCASNIST / Irena Bilewicz
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.Y., 07111
USA
(201) 372-7830

1995 лютий 2

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (406)

Щомісячний часопис
незалежної української думки

РЕДАКЦІЯ:

Головні редактори – **Тарас Гунчак, Іван Дзюба**
Заступник головного редактора – **Ігор Римарук**
Відповідальний секретар – **Микола Чубук**
Редактор відділу науки і культури – **Вадим Скуратівський**
Редактор відділу суспільного життя – **Володимир Кулик**
Редактор відділу літератури – **Микола Рябчук**
Співредактор відділу літератури – **Лариса Онишкевич**
Редактор відділу мистецтва – **Богдан Певний**
Художній редактор – **Анатолій Заєць**
Художньо-технічний редактор – **Павло Щегельський**
Коректор – **Тамара Кравченко**
Коректор – **Ірен Роздобудько**
Оператор комп'ютерного набору – **Єлизавета Соколова**
Оператор комп'ютерного набору – **Людмила Добрянська**

Усі матеріали до редакції «Сучасности» просимо надсилати: з України і республік колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав – у США:

УКРАЇНА \ UKRAINE
252025, Київ-25,
вул. Десятинна, 4/6,
кімн. 50
“СУЧАСНІСТЬ”

SUČASNIST
29 CLINTON TERR
IRVINGTON, N.Y., 07111
USA
(201) 372-7830

Редакція листується з авторами на сторінках часопису, рукописів не рецензує і не повертає.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Журнал «СУЧАСНІСТЬ» від 1961 року видавався Українським товариством закордонних студій. Від 1991 року видавцем «СУЧАСНОСТИ» було дослідно-видавниче об'єднання «Пролог».

Нині журнал «СУЧАСНІСТЬ» є виданням Української Всесвітньої Координаційної Ради та Республіканської асоціації українознавців.

SUČASNIST (ISSN 0585 –8364), established in 1961, is published monthly. The annual subscription is \$ 85 (US).

POSTMASTER: Send address changes to Sučasnist, 29 CLINTON TERR, IRVINGTON, N.Y., 07111, USA

Представник редакції в Польщі – **Степан Козак**
Представник редакції у Словаччині – **Мікулаш Неврлі**
(**Микола Неврлий**)

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Мойсей Фішбейн*. "Я вбитий був шістнадцятого року..."
"Покинувши повітку і дровітню..."
- 6 *Володимир Єшкілев, Олег Гуцуляк*. Адепт. Роман знаків. (Закінчення)
- 34 *Анатолій Мойсієнко*. Паліндроми (або Раки літеральні)
- 40 *Юрій Покальчук*. Посмішка Медузи
- 56 *Юрій Завгородній*. Вірші

СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

- 59 *Сергій Таран*. Три рівні української політики
- 68 *Ігор Рущенко*. Українська піраміда
- 78 *Володимир Ятченко*. Національна ментальність і модель історичного розвитку
- 84 *Микола Вегеш*. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938 — 39)

СПОГАДИ

- 91 *Семен Глузман*. Уроки Світличного

КУЛЬТУРА

- 104 *Юрій Федорівський*. Контури майбутнього. *Психофізіологічний аспект*
111 *В'ячеслав Медвідь*. Із "Книги Мавра"

МИСТЕЦТВО

- 123 *Богдан Певний*. Децю про книжковий знак і мистецтво Мирона Левицького

"Я НА СТОРОЖІ КОЛО ЇХ ПОСТАВЛЮ СЛОВО"

- 139 *Євген Сверстюк*. Лице людини перед лицем терору

ПОЛЕМІКА

- 145 *Віктор Неборак*. Послання до О.З. вкупі зі зверненнями до вельмишановного читача

КРИТИКА

- 155 *Юрій Ковалів*. Невпізнаний сфінкс чи одвічна Попелюшка

БІБЛІОГРАФІЯ

- 164 *Гелій Аронов*. Роздуми і спогади доброї людини

ХРОНІКА

- 166 *Анна-Галя Горбач*. Чи відкриваються горизонти для української літератури в Німеччині?

ПРО АВТОРІВ

Мойсей ФІШБЕЙН

* * *

*Наталі Лотоцькій,
Богданові Ступці —
Ґолді й Тев'є*

*Я вбитий був шістнадцятого року.
Щось там цвіло й бубнявило, нівроку,
В містечках поміж Брічева* й Сорок,
А я ніяк долоні не зогрію,
Бо хтось наслав чи тиф, чи малярію,
Бо впала зірка і приходив строк.*

*Та час мине. І я таки воскресну,
І вже на другий рік, на другу весну,
Між інших піль і містечкових стін
Зоря впаде, і пролунає: досить,
І вітер наді мною заголосить,
І прийде строк, і знову прийде скін.*

*І знову там лишатимуться близни,
Там, поміж містечкових стін вітчизни,
Де пошестю, сокирою, багром,
Цеглиною було мене убито,
Де скроні вже торкнулося копито,
Де слуху вже торкнулося: погром.*

5 — 6 листопада 1994 р., Мюнхен

* * *

I. P.

*Покинувши повітку і дровітню,
Ці межі передмістя і села,
Це коло, що обмежила бджола,
Лишивши за межею згадку житню,
Там, за межею, де душа жила,
Перехрестившись на зорю досвітню,
Покинувши повітку і дровітню,
Рушаєте в дорогу кругосвітню,
Бо вдома вже ні меду, ні жала.*

16 жовтня 1994 р., Мюнхен

* Брічеве — містечко Сорокського повіту (Бессарабія), де народився батько поета.

Володимир ЄШКІЛЄВ, Олег ГУЦУЛЯК

АДЕПТ, або СВДОЦТВО ОЛЕКСІЯ СКЛАВИНА ПРО СХОДЖЕННЯ ДО ТРЬОХ ІМЕН

Роман знаків

Наступного дня, коли закривали браму і розбирали поміст, для мене знайшлася робота. Майстри лаштували на четвертому поверсі вежі мідний сифон, за допомогою якого нападників обливають киплячою олією. Коли його почали випробовувати, труба тріснула і гаряча рідина облекла трьох майстрів. Під моєю маззо біль опіків у них притамувався; опівдні Неборак піднявся на четвертий поверх і незле поцінував мою лікарську вправність. Увечері Василюк довів сифон до бойової готовності. Котяча вежа тепер була готова гідно зустріти ворога.

Дияволосповідників ми побачили в двадцятий день місяця Сріблястих Вовків. Зранку в хмарах пилюки до мурів Ітхелю посунула галаслива й смердюча орда.

На низьких волохатих конях, у вовняних і повстяних куртках, пофарбованих у червоне й синє, їхали гузи. Вони співали бойові пісні і били держакми чорних сокир по бляхах на круглих щитах, приторочених до сідел. Угри на сірих алпських конях хизувалися довгими кольчугами та широкими дворучними мечами. Булгари йшли пішки, несучи важкі обладунки з нашитими на грубу волячу шкіру бронзовими та залізними пластинами. На чолі загонів, поряд із ватажками, їхали на віслюках сатанинські волхви у чорних плащах із каптурами. На плащах були нашиті блискучі мідні свастики. Над військом дияволосповідників майоріли червоні запорошені прапори.

Вороже військо стало навпроти мурів Саргишу трьома великими таборами. Північний табір розташувався супроти трьох веж — Карабек, Червоної та Котячої.

Вночі Хризохір-Неборак нарахував у північному таборі вісімсот вогнищ. Якщо в середньому біля кожного грілося по п'ять ворогів, то весь північний табір був найбільшим із трьох — чотири з кожних десяти дияволосповідників отаборилося навпроти Котячої вежі. Потім стало відомо, що в цьому таборі перебувають Абайка-ябгу і потвора. Південним табором керував угрський каган Д'юла, а найменшим, центральним, — брат Абайки, Урса-ябгу.

Дві доби дияволосповідники готувалися до штурму. Для того, щоб настрашити захисників мурів, вони страчували перед вежами полонених хазар. Нещасним відрубували руки й ноги, жінок гвалтували цілими загонами і лемент їхній ще довго лунав у моїх вухах. Нарешті два сатанинські волхви розклали вогнище на узбіччі табору і засмажили на ньому живцем двох дітей. Коли ті мерзотники почали знімати з рожна смажене людське м'ясо й пожирати його, Неборак не витримав і наказав Василюкові наго-

Закінчення. Початок у 1-му числі журналу.

тувати "Рабатбая". Старий грек і вої-буртаси хутко натягнули линви й поклали в кошик балісти камінь завбільшки з конячу голову. Василиск прошепотів:

— В ім'я Отця, Сина та Духа Святого! — і відпустив каретку замка; намащені лосем линви зіскочили з обертового важеля й камінь полетів у бік табору. Одному з людоджерів знесло голову, другому перебило ноги. Радощам на майданчику Котячої вежі не було меж. Неборак поцілував старого грека й дав йому золотий статер. Василиск мовив:

— Із Божою поміччю й потвора не врятується.

Мало хто тоді звернув увагу на його слова.

Про цей випадок стало відомо на мурах Саргишу. Увечері того дня до Котячої вежі завігав сам Ашк-Келеф. Він оглянув "Рабатбая", сифон з олією, дав Василискові та обслузі балісти зв'язку срібних монет; потім Великий Шалішин про щось довго балакав із Небораком і врешті поїхав.

Єретик уночі розбудив мене й запитав:

— Ти справді жрець і знаєшся на таємному?

— Так, Небораче, — відповів я.

Старий вояк прошепотів мені на вухо:

— Молися за всіх нас Єдиному. Вранці буде штурм і потвора приповзе до нашої вежі.

Я злякався. Старий сумно посміхнувся мені й пірнув у нічну темряву. Ще не співали півні на парканах, коли Неборак підняв весь загін і ремісників. Наглядачі підвезли на чотирьох арбах плов, коржі та вино. Кашин сказав:

— Їжте, скільки зможете, і молитесь, як умієте. Не всі з нас доживуть до денного плову й вечірньої молитви.

Мені Хризохір-Неборак наказав піднятися до машини. Він передбачав, що ворог намагатиметься знищити обслугу отруйними стрілами. Я мав чотири горщики з мазями і дав усім воям на майданчику по два ковтки води з товченим вуглем — він-бо допомагає при отруєннях.

Ще сонце не напнуло над обрієм вітрило Шехіни, коли став я біля бронзових плит баштової верхівки. Смолоскип висвічував обличчя людей біля мене: спокійну зморшкувату маску Хризохіра-Неборака, перекреслену чорною стрічкою через ліве око; хижу посмішку охлялого, з сивою щетиною Василиска, чії очі немов світилися в темряві передчуттям бою; спокійне, впевнене обличчя молодого коваля Вахли з роду кривичів, який руками міг трощити залізо; інші обличчя мешканців Міста, що стали на прою з первісною потугою Великого Степу, чії мінливі знаки так нещасливо склались у свастику. І Число того ранку було "шістсот шістдесят шість". Так кажу я, учень Мелхиседека й авви Леонтія.

Як тільки червона стрічка на східному обрії відокремила темряву неба від темряви землі, орди дияволосповідників із пронизливими криками пішли на штурм. Попереду здоровані-булгари тягнули довгі драбини, за ними сунули незліченні гузи. На їхніх круглих щитах світанок відбивався кривавими плямами.

З мурів і веж по орді вдарили лучники і бойові машини. "Рабатбай" гатив камені в наступаючу лаву без перерви, але що ті камені виробляли у людському вирі, я не бачив. Зате наслідки дії сифону було чути здалеку — обпечені киплячою олією гузи вили, як скажені пси. Рідина затікала їм за обладунок і, замучені болем, вони ламали нігті, здираючи з себе панцирні пластини.

Хмара стріл упала на майданчик Котячої вежі. Ще до того, як Сонце встало над обрієм у повний диск, біля балісти лежало двоє вбитих і п'ятеро поранених. Я переповзав від одного страждальця до іншого, виймаючи з

їхніх тіл стріли, обмиваючи вином рани. На деяких стрілах були помітні заглибини з отрутою.

Після сходу Сонця стрілопад ущух. Бій перемістився на мури, де дияволосповідникам удалося захопити невеликий відрізок стіни. На допомогу склавинському загонові й вірменам, що захищали вежу Карабек, Великий Шалішин надіслав дві сотні ветеранів-арсіїв зі своїх резервів.

Біля полудня гузи притягнули до Котячої вежі таран — велику дубову колоду із залізною довбнею на кінці. Колода була підвішена за ланцюги до двох дерев'яних рам. На рами гузи поклали дах із очеретяних щитів і мокрої шкіри — захист для обслуги тарану від вогню і стріл.

Хризохір-Неборак розсміявся, коли побачив той витвір кочівників.

— Цей пати́к нашу браму навіть не подряпає! — поцінув машину Василиск. Він поміняв висоту регулюючого бруса на балісті, і тепер "Рабатбай" був готовий до ближнього бою. Величезний камінь злетів високо в небо і майже вертикально впав на таран. Одне з коліс його відлетіло, двох із обслуги знесло з переламаними кістками. Другий камінь розкидав степовиків, що штовхали таран до брами. Гузи кинули свою машину й порозбігалися.

Неборак відіслав мене на нижні поверхи, де також були поранені. На третьому поверсі я зустрів бібліотекаря Елігу. Він стояв біля бічної стіни у червоному вовняному плащі й гостроверхому сталевому шоломі; Елігу вголос читав Тору. Виглядав він дуже кумедно. Бібліотекар спитав мене, чи не видно, бува, з майданчика потвору.

Я відповів йому словами святого Луки:

— Де труп, там зберуться орли.

Елігу дивно подивився на мене і не спитав більше нічого. Я мусив затриматися на цьому поверсі, бо тут було багато поранених.

Коли я піднімався на майданчик, то побачив, що Елігу лізе за мною по драбині. Біля "Рабатбая" поява бібліотекаря Найвищої Ради викликала сміх. Елігу розгубився, зачепився своїм довгим плащем за кавалок стріли, що стирчав із мотка ливни, й упав. Вої зареготали.

Тоді Хризохір-Неборак узяв нагай і поклявся Апостолом Павлом, кажучи:

— Якщо ще хтось із вас, смердючих неуків, посміє сміятися з ученої людини, я напишу цим бато́гом на ваших сідницях найдовші з постанов Уселенських Соборів!

Реготуни припишкли, а рабі Елігу підійшов до щілини між бронзовими плитами і подивився на бойовисько внизу. Там ветерани Ашк-Келефа добивали останніх гувів, яким удалося залізти на мур. Напевно, червоний плащ бібліотекаря привернув увагу гузьких лучників. Стріла поцілила Елігу в руку і в мене стало одним пораненням більше.

Небо тим часом набуло кольору хворого обличчя аскета. Навіть для мене, людини необізнаної у військовій науці, стало зрозумілим, що дияволосповідники зазнають поразки. Штурм видихався, ворожі балісти ще кидали в Саргиш запалювальної бомби, але більшість пожеж загасили особливі "водяні загони" з жителів плавнів. Було ясно також, що на другий штурм орда, збита з різних племен і народів, навряд чи відважиться. Неборак говорив нам:

— Степові люди воюють до першої поразки.

І тоді сатанинські жерці заспівали незнаною мовою молитви до Ворога і винесли перед Вежу закриті ноші з потворою.

І нелюдський, незрозумілий жах здавив тісним арканом захисників Міста. Опустилися руки, що підносили каміння до баліст і катапульт, стріли з натягнутих луків полетіли в нікуди, і сказав Неборак:

— Смерть прийшла!

Я впав, скоцобрившись, біля Елігу; побачив Вахлу, який плакав, немов дитина; і було мені в ту хвилину видіння.

Здалося, що стою я перед ідолами Желянської виті у Києві, і поряд зі мною стоїть великий жрець Овой, і ми обидвоє говоримо молитву:

О Єдиний, сонячний володарю!
О Єдиний, перед світом і життям,
ти відчиниш і прийдуть забуті,
ти дозволиш і повстануть мертві,
ти згадаєш і постане ранок...
Як за давніх, як сьогодні — завше!

І бачив я, що ожили кам'яні очі ідолів, і дивним голосом було мені об'явлено:

— Сину землі Київської, онуче святих родів Півночі. Як Єдиний дав тобі знання Чотирилітерника, так дає благословення діяти!

Видіння щезло — я побачив очі Василиска. Старий грек дивився на мене і в ту мить ми зрозуміли один одного. Я встав і взяв з купи каміння один великий, кубічної форми пісковик. Грек дав мені шматок крейди і я написав на камені Приховане Ім'я. А Василиск накреслив осьмикінцевий хрест. І вдвох ми поклали камінь у кошик балісти.

Коли гузи в переможному мовчанні полізли на мури Саргишу, де остовпілі захисники Ітхелю розгублено дивилися один на одного, обертовий важіль "Рабатбая" вдарив по регулюючому брусу і камінь полетів у небо...

Як розповідали, саме в цей час на вежу Шах-Лон, найвищу в Саргиші, піднявся голова Хак-Кахалу рабі Іегуда. Він не дивився на ратне поле, не дивився на мури і вежі; він дивився у Небо. Він сказав: "Нехай жертва одного допоможе всім!" — і, знявши з ланцюга священну табулу першо-священика, кинув знак своєї влади у рів зі смердючою водою. І зійшов на нього дух з Неба, і прорік він: "Кожну тисячу років на берегах Великої ріки будуть ставати на прю Зірка і Свастика. І коли знеможуть обидві — прийде Месія!"

... Камінь упав на ноші з потворою як посол долі — і розтрощив їх. Нелюдський крик пролунав над Степом — не в змозі підвестися до Неба, цей крик розтікся по землі, просотався крізь її отвори до глибин Безодні, а в ній Ворог Суцого заскреготав чорними зубами. І Число Звіра розсіялось посеред Саргишу.

Як довга багатоголоса луна того крику, піднялося сірою хвилею розпачливе волаання сотень сатанинських жерців; і надія їхня померла, а залишки потвори вони спалили.

А я дивився, як конає від отруйної стріли вой-буртас. Елігу втішав його, витираючи рукавом свого червоного плаща смертну вологу з чола страждальця. І всі наступні події того дня втекли від моєї цікавості, бо, втомлений, я заснув у затінку "Рабатбая".

Не бачив я, як за велінням Ашк-Келефа десять тисяч кіннотників під проводом Рустама вдарили у тил північного табору дияволосповідників; не бачив, як підкуплений хазарами Урса-ябгу напав на угрів і вбив кагана Д'юлу; як загинув у двобої з Рустамом самозваний каган Абайка-ябгу; як були посічені цілими загонами гузи й булгари, оточені арсіями під муром Саргишу; як шість тисяч угрів віддало життя, боронячи свій табір...

Коли настав ранок двадцять четвертого дня місяця Сріблястих Вовків, Урса-ябгу привів до Ашк-Келефа гарем Абайки. Великий Шалішин уважно

оглянув жінок покійного ватажка й відібрав для свого дому двох наймолодших. Потім передав Урсі пергамент із печаткою Найвищої Ради, де той визнавався володарем гузів, підлеглих Раш-Хазарі. Ашк-Келеф наказав йому виловити всіх жерців-дияволосповідників і всіх, хто їв разом із ними людське м'ясо. Урса-ябгу поклявся передати суддям Міста всіх лодожерів і зруйнувати Чорну Вежу-Карайлах. А старшого сина свого він віддав начальникам синагог, щоб ті обрізали малого за заповітом Авраама і навчили іудейської віри.

Найвища Рада заборонила обертати у рабство жінок і дітей степовиків, що були в обозі, але всю худобу, яка йшла за військом Абайки, чабани відігнали у царські загони.

А біля полудня стало відомо, що через Семендерську браму Ханбалику у Місто ввійшла гвардія на чолі з царем Ніссі Першим. Коли ця звістка досягла мурів Саргишу, Ашк-Келеф зняв із шиї сапфіровий ланцюг Великого Шалішина й Намісника. Війна закінчилась.

Я, стомлений і важкий від вина перемоги, пішов над вечір у Ханбалик, щоб розповісти Мелхиседекові про події тих дев'яти діб, які назавжди прив'язали до Котячої вежі мою пам'ять рубіновими ланцюгами страху і крові.

Той вечір був золотий і прозорий, як видіння Іоанна Богослова про Небесний Єрусалим. Сонце втікало від поглядів у західний обрій, багрянець і онікс якого обрамляли бірюзовий небесний келих коштовною радістю юного Всесвіту, що в його кольорах не народилося ще зло.

Радісно кричали на мінаретах Саргишських мечетей муедзини. Північною дорогою Східного Міста до мурів ішли святково вбрані іудеї, підмітаючи порох золоченими китицями довгого одягу. На пагорбі Хен-Баш сповідники Тангри розпалили священне вогнище, а їхні кудлаті волхви вели до пагорба жертвних песиків із шерстю кольору печеного яблука. Радість мешканців Міста була така всевибачальна, що наглядачі Найвищої Ради не чіпали тих поган. Торгівельні громади в караван-сараях виставили довжелезні столи з вином та наїдками — саргишська біднота мала дармову вечерю. Навіть повії віддавалися в той вечір за чверть ціни.

На березі Ітилю я не знайшов перевізників. Жебрак, який сидів на приплаві, сказав мені:

— Всі власники човнів відігнали їх до західного берега, чекаючи, що цар Ніссі та Семендерська гвардія, переправляючись до Саргишу, щедро відсиплять їм дирхемів.

Я пішов уздовж берега в надії, що хтось із рибалок за півдирхема відвезе мене в Ханбалик. Уже небо зняло вечірній бірюзовий одяг та вгортнулося у сапфірові шати, коли я побачив недалеко від берега човен і людину в ньому. Будівлі в тому місці відступали вглиб берега; порослий вербами та очеретом, він був диким, безлюдним. Я крикнув людині в човні, що дам гроші сріблом за перевіз. Але човен плив далі на відстані чверті польоту стріли. Я зрозумів, що човняр боїться наблизитися до берега на безлюдді, і збільшив плату до одного дирхема. Перевізник на Ітилі заробляв дирхем, у кращому разі, за тиждень. Тому я не здивувався, коли човен почав наблизитися до берега.

Обличчя перевізника закривав каптур чорного вовняного плаща.

Він не відкинув його, отримуючи монету. Берег був уже далеко, і при світлі повного місяця я вгледів у отворі каптура красиве жіноче обличчя. Спіймавши мій погляд, човнярка відкинула чорний клубок — і я побачив Оряну. Вправності всіх багдадських поетів не вистачить, щоб передати словами моє здивування тої миті, коли звільнене з-під тканини золоте волосся відьми важкими хвилями впало на її рамена. Вона розсміялася,

відкинула весла і просто глянула мені в очі, втішена розгубленістю того, хто колись відмовився бути володарем її тіла.

— Бачиш, Ратиборе, — сказала відьма, — від богів не втечеш. Я кликала, і воля Даждьбожа пригнала тебе до мого човна, як чабан дурного барана.

— Нащо ти віддалася Хельгові? — поцікавився я.

Оряна розсміялася ще раз, і сміх її сріблястою рибиною ковзнув хвилями Великої ріки. Замість відповіді, вона наблизилася до мене своє обличчя й тихо спитала:

— А ти дуже бажав мене тоді, у виті?

— Ти б однаково не прийшла у мою землянку.

— Хто знає, — Оряна знову взялася за весла.

— Я бачив тебе у вертепі блудниць, — сказав я. — Невже перевізники на Ітилі заробляють тепер більше, ніж красиві повії в Західному Місті?

Вона знову не відповіла. Місяць заступила швидка хмара, а я згадав, що очі в Оряни кольору зеленого нефриту.

— То правда, що Мешканця Чорної Вежі вбито? — спитала відьма після тягучої мовчанки.

— Так, на моїх очах, — підтвердив я.

— І ви бачили, як він виглядав?

— Ні, волхви спалили ноші із залишками тої потвори.

При слові "потвора" Оряна здригнулася й, знову наблизивши до мене своє обличчя, прошепотіла:

— Його таємне ім'я було Бейрис. Зовсім не "потвора".

— Тобі Силеник сказав?

Оряна погладила мене по щоці:

— Який ти дурний, Ратиборе.

Потім ми довго мовчали. Незабаром я помітив, що Оряна провадить човен уздовж берега, в бік від Ханбалику.

— Куди ми пливемо? — спитав я.

— На Священний Острів Великих Каганів, — спокійно відповіла відьма.

— Я не хочу туди, — мовив я, намагаючись відібрати у неї весла. — Там повно арсіїв, вони вб'ють нас.

Оряна полишила веслування і знов засміялася. Вона скинула з рамен плащ, розв'язала зав'язки шовкової сорочки і звелася в човні зовсім гола, струнка і біла, мов привид кохання.

— А сюди ти теж не хочеш? — вона взяла мою руку й поклала її на своє лоно.

— На острові арсії, вони вб'ють нас... — прошепотів я, відчуваючи непоборне тремтіння, що охопило моє тіло від голови до ніг.

Оряна притиснула мою руку до свого гарячого тіла. Вона нахилилася наді мною так, що круглі гарні пружні груди занурилися у моє волосся; сказала тихо і ніжно:

— Дурнику, всі арсії — на східних мурах Міста. На острові всього півсотні хлопчиків-іудеїв зі Священного загону. Але я не збираюся йти в Каганів палац, який вони намагаються охороняти.

Вона стягнула з мене хітон і моя провина перед Єдиним збільшилася на два проникнення в жінку.

Стомлена і відчужена від Чисел Оряна спочивала в моїх обіймах, коли різні питання й сумніви знову піднялися з глибин моєї душі. Я вивільнив руку з її пальців, одягнувся і сів на весла. Місяць сяяв у повноті диска, у срібній потузі містичного світла; в тому світлі я дивився на Оряну-Танбіт, за життя якої уряд Хазарії, не торгуючись, виклав би тисячі дирхемів. Її

стану не вистачало степової довершеності мармурового тіла Менгі-ханум; її стегна, що пізнали народження сина і чресла могутніх воїв, уже обважніли від плоті. Але хтиві рисячі очі були невідпорні, а розкішне і ніжне тіло золотоволосої склавинки тягнуло до себе, обіцяючи вправність у коханні і розраду гірким самотницьким прагненням.

І я вирішив зробити все, що захоче ця жінка. Без слів поклявся я благодаттю Шехіни, що зроблю все розумне і божевільне заради тої, яка дарує моему тілу щастя істинне, незабутнє.

Ще було далеко до перших півнів, коли наш човен наблизився до чорного нічного простору Священного Острова Ітхеля. Я спитав Оряну:

— Що збираєшся робити?

— Знищити Хазарію! — відповіла зеленоока відьма.

Тепер розсміявся я.

— Якщо сто тисяч воїв Абайки-ябгу і Мешканець Чорної Вежі не подолали Імперії Степових Вовків, як знищиш її ти, жінко?..

— Бейрис із Карайлаху був старим, як світ, але дурним, як немовля, — сказала Оряна, погладжуючи свої розкішні груди. — Щоб зруйнувати Хазарію, треба знищити прадавнє джерело її могутності. Мудра пророчиця казала Каганам: доки живе Чорна Риба, стоїть Ітхель. Треба вбити Рибу і сказати закляття Роду над Істинним Гербом Хазарії — і вона впаде, та Імперія.

— А як ти потрапиш до Печери?

Оряна підняла з човна шкіряну торбу і видобула з неї сувій пергаменту. Я розгорнув його і побачив строкато розмальовану карту.

— Це таємна карта Острова і Печери, — пояснила вона.

Оряна продовжувала дивувати мене. Сповідник Братства Шехіни, я знав, що подібні карти існують у лічених примірниках у найпотаємніших святилищах Сходу. Бачити їх можуть лише Обрані, носії найвищих ступенів посвяти в таємниці містичних Братств. Навіть за скарби великого каравану отримати копію такої святині неможливо.

Зеленоока чаклунка вмочила ліву руку у воду і щось прошепотіла. Потім сказала:

— Охоронці великих таємниць — чоловіки. Те, що не можна вичавити з людини п'ятнадцятьма способами тортур, те вона розповідає сама, коли пізнає п'ятнадцять способів кохання.

— Але ж Печеру пильно охороняють, — я показав Оряні позначки вартових постів на карті.

— Тому я покликала тебе, мій любий Ратиборе, а наші боги донесли мій заклик.

— Якщо нас упіймають, то кинуть живцем у яму, наповнену скорпіонами, — сказав я.

— Якщо нас кинуть разом, ти навіть не звернеш уваги на тих скорпіонів, — відповіла відьмачка і подивилася на мене так, що разом з бажанням ще й ще кохати цю дивну жінку з льохів мого невойовничого ества вийшли і з'єднались у Єдине Число незваної мною відваги. Таку ось силу мали демонські чари чаклунки Оряни; і досі, через багато років побожного життя, згадка про ніч на Священному Острові скоує ріки моїх роздумів кригою бісівського закляття відьми...

Зі шкіряної торби Оряна витягла і незвичайну зброю — два мечі дамаської сталі завдовжки у півтора лікті. Їхні вузькі, гостро відточені з обох боків лева саяли крижаними відблисками мертвотно-сріблястого місячного світла. На лева були нанесені магичні вруна — знаки, від споглядання яких Числа моєї відваги примножувались і міцніли.

— Ці мечі пробивають навіть бронзовий панцир, — сказала Оряна, милуючись їхнім блиском. — Вони зроблені самотниками-чаклунами у Магрібських пустелях; рани від них ніколи не затягуються.

На дні човна був також невеличкий хазарський лук і сагайдак на двадцять стріл. Оряна попередила мене, що вістряки стріл змащені швидкодіючою отрутою.

Готуючи зброю, ми проминули вриті у дно Великої ріки бронзові стовпи. Спроможні затримати великі лодії, вони не були небезпечними для човна. Напевне, начальники острівної охорони не могли собі уявити, що хтось спробує дістатися забороненого Острова вдвох на малому рибальському човні. Так ми потрапили у таємний простір Раш-Хазарі.

Човен я сховав у плавнях, біля величезної чорної скелі на самому півдні Острова. Згідно з Оряниною картою, від скелі до Печери Чорної Риби було заледве двісті кроків.

У давнину печера виглядала як величезна нора у схилі жовтого глиняного пагорба. В часи жінок-войовниць володарка Арната наказала розширити печеру й облицьувати її порожнину нешлифованими плитами з червоного граніту. В епоху Ту-кю глиняний пагорб був прикрашений величезними брилами — тепер дощі перестали розмивати його верхівку; тоді ж навколо пагорба насадили дерева Риб'ячого Гаю. Нарешті в роки Раш-Хазарі посеред Гаю був збудований двоповерховий дерев'яний палац для жриць Чорної Риби. Перед отвором Печери каган Булан-хан звелів встановити два мідні стовпи висотою у вісім ліктів. Їхні верхівки майстри зробили схожими на риб'ячі хвости; вночі до стовпів чіпляли смолоскипи.

Їхнє світло ми побачили, ледве відійшовши від чорної скелі. Риб'ячий Гай обсаджений був негусто — якби не ніч, сховатися в ньому було б неможливо. Коли ми пірнули у темряву Гаю, на півночі заревіли сурми. Відвага, запалена чаклунськими очима Оряни, полишила мене; я впав. Відьма допомогла мені підвестись і прошепотіла:

— Не лякайся, Ратигоре. Це сурмлять у палаці Великого Кагана.

— Чогось їм не спиться, — пробурмотів я.

— Великий Каган Захарія шойно заліз у ліжко своєї головної дружини; весь Ітхель повинен знати ту радість — от і сурмлять, — пояснила Оряна, і в шепоті її я вловив безмежне презирство відьми до нащадка Балгашських Вовків.

— Скоро, — сказала вона, — в тому палаці сидітиме не безсилий вихованець іудеїв, а мій син. І перед могутністю його схиляться всі народи обидвох ойкумен!

І голос її при цих словах був твердим і холодним, як сталеве лезо Магрібського меча, і був невблаганим, як пророцтво Амоса* народам світу.

Ми нечутно підійшли до галявини, за якою височіли мідні стовпи при отворі Печери.

Між стовпів стояли два юні абхіри — вої Священного загону, що складався з нащадків сімдесяти двох споборників Обадії Першого. Срібна луска коштовної броні вкривала тіло абхірів; кольори ночі стікали дзеркальною поверхнею шоломів зі сталі. На їхніх чорних щитах розпластались у погибельному стрибку золоті вовки Ашинів. Кожен із юнаків мав довгий меч і сокиру.

Посередині галявини ми побачили величезну шестикутну кам'яну чашу. В ній палахкотіло біле жертвне полум'я. Біля чаші стояли дві жриці Печери. Одна з них була в чорному плащі, дуже схожому на плащ Оряни, а друга не мала на собі ніякого одягу, зате руки, ноги і шию її прикрашали коштовні браслети й намиста, що мерехтливо сяjali, освітлені жертвним вогнищем.

— Їх аж четверо, ми нічого не вдіємо, — прошепотів я.

*Амос — біблійний пророк (VIII ст. до н. е.).

— Це не головне, — відповіла Оряна. Хижі очі відьми палали в темряві демонською рішучістю. — Ти подивись на отвір Печери.

Я напружив зір і побачив, що вхід до святилища замкнений прозірчастими золотими ґратами.

— На карті вони не вказані, — шепотіла сама до себе відьма. — Добре, якщо в когось із цих є ключ... Якщо ж нема — все пропало. О Праматір Мокош, допоможи мені...

Не знаю, скільки часу ми лежали у високій траві Риб'ячого гаю. Куцохвоста літна ніч уже відступала перед світанком, коли на галявині відбулися зміни.

Оголена жриця підійшла до Печери, відчинила ґратчасті ворота й увійшла у святиню. Жриця в чорному попрямувала до палацу служниць, золочений дах якого підносився над тополями Гаю. Біля входу до Печери zostалися лише двоє абхірів.

Оряна заховала меч під плащем і наказала мені:

— Коли підйду до воїв, стріляй в обличчя тому, хто стоїть праворуч від входу. Промахнешся — загинемо.

Вона відповзла у глибину Риб'ячого Гаю і вийшла на галявину з того боку, куди відходила жриця у чорному.

Абхіри спочатку не звернули на неї уваги. Я вклав стрілу до лука і натягнув тятиву. Руки мої тремтіли і я молився Шехіні, щоб з двадцяти кроків влучити у довгоносе обличчя охоронця.

Оряна підійшла до печери і тут один з абхірів почав уважно придивлятися до неї. Коли він зробив крок уперед і простягнув до Оряни руку, я вистрілив у другого воя. Перший раз за життя я вбив людину. Червона стріла увійшла абхірові в око; він заточився.

Другий охоронець обернувся до вбитого й Оряна використала цю мить. Вона знизу встромила свій меч у незахищену шию абхіра. Хлопець схопив лезо руками і, ріжучи пальці, витягнув його з рани. Це згубило іудея. Кров залила абхірові горло, він захлинувся нею і впав, хриплячи і звиваючись у корчах.

Я підбіг до мідних стовпів і добив невдачу.

Оряна першою пірнула у морок Печери, а я ще затримався, роззираючись. Свідків не було, тиша впала на Риб'ячий Гай після нашого злочину, і навіть нічні птахи принишкли в тополиному гіллі.

Я увійшов до святині. Відразу за отвором починалися сходи, що вели вниз. Тут панувала темрява і мені довелося брести навіпамацки. Сходи закінчувалися ще одними ґратчастими дверима. Прочинивши їх, я увійшов до величезної, освітленої смолоскипами зали. Стіни її були обличковані гранітом, чотири колони висотою в двадцять ліктів підпирали чорну від кіптяви стелю Печери. Посередині, між колонами, застигло скляною нерухомістю прозорої води озеро, береги якого були складені з шліфованих мармурових плит. Навколо озера стояли тридцять чотири золоті боввани висотою в два лікті. Це були зображення володарів, з якими дружила Чорна Риба: дві прадавні цариці Артната і Балга, сімнадцять каганів епохи Тукю і п'ятнадцять Великих Каганів Раш-Хазарі. У віддаленому кінці Печери озеро ховалося під чорною скелею. На її прямовисній поверхні була закріплена срібна плита з Істинним Гербом Хазарії. Дванадцятипроменева Зірка, викладена з дрібних сапфірів і бірюзи, сяяла мерехтливою блакиттю.

Так виглядала Печера. Щось важке, як тисячолітня таємниця, пригнічувало її простір. І Число тої святині було "двісті тринадцять". Так кажу я, учень Мелхиседека й авви Леонтія.

Я вийшов на берег озера й став, здивований. Але не містичний обладунок Печери викликав моє здивування. Я побачив Оряну і жрицю: зовсім

голі, вони кохалися, цілуючи одна одну. Чорний плащ і меч відьми лежали поряд, на мармурових плитах. Браслети тихо дзеленчали на руках жриці, заблуканих у хвилях золотавого волосся Оряни, а губи та язик зеленоокої спокусниці ковзали між стегон служниці Чорної Риби.

Не розуміючи, що роблю, я підійшов до сплетених жагою грішниць, підняв меч і відсік жриці голову. Злива крові опалила мармурові плити, мій одяг і білу шкіру Оряни. Вона відірвалася від мертвого вже тіла і подивилася на мене. Це був погляд пустельного лева, в якого відібрали здобич.

— Що ти зробив, тварюко? — прошипіла відьма.

— А чим вона краща за тих хлопців, що ми їх забили при вході?

Оряна схопила свій меч, я відскочив і приготувався боронитись. Але відьма потроху заспокоїлася. Вона увійшла в озеро, змила кров із тіла, подивилася на Дванадцятипроменею Зірку і сказала, сміючись:

— Хазаріє! Я тебе в'ю!

Вона вийшла на берегові плити і почала танцювати. Це був дикий танок демонського служіння і невтоленної бісівської пристрасті. Її стегна і груди кружляли колами долі, волосся розпліталось, як промені світанкового Сонця, а очі палали передчуттям смерті.

Я наблизився до неї. Ми кохалися недовго, але пристрасно; шаліючи від жаги, Оряна на шматки роздерла мій одяг.

Потім вона відштовхнула мене, впала на коліна перед дзеркальним спокоєм озера і закликала Рибу словами таємної молитви:

Йди до мене, Чорна Рибо,
ти, матір Степу і Гір, донька Вічності,
ти, сестра драконів і девів,
ти, що дивилась на Ахура-Мазду
в день слави Його,
і бачила світ і вогонь світу
в День їх народження.
Йди до мене, Чорна Рибо!
Візьми від мене подих минушого —
даруй мені півподиху Вічного.
В ім'я Того, хто вдихнув у тебе життя,
йди до мене, Чорна Рибо!

Але вода залишилася прозорою, байдужою, мертвою. І слова потужної молитви не витягли Святу Рибу з-під чорної скелі. Оряна занепокоїлась. У будь-яку мить жриці Печери могли натрапити на забитих абхривів і здійснити рейвах. А другого виходу зі святилища не було...

Не дочекавшись Чорної Риби, Оряна вирішила накласти закляття Роду на Істинний Герб Хазарії.

Плита з Гербом була розташована високо над поверхнею озера, а на гладенькій скелі не було за що зачепитися, щоб дотягтися до тої святині.

Оряна увійшла в озеро. Біля скелі вода доходила їй до грудей. Відьма покликала мене. Я став під скелею і з великим зусиллям допоміг їй видертися на мої рамена. Тепер її обличчя було якраз навпроти плити із Зіркою. Оряна встигла сказати перші слова родового закляття, коли сталося дивне.

Від центру Дванадцятипроменевої Зірки з тріском відскочив сапфір, відкриваючи невеликий отвір. З нього в обличчя Оряні вдарив струмінь розпеченої пари, такий потужний, що чаклунку відштовхнуло від скелі і вона впала в озеро. Я встиг витягнути її з води до того, як повітря життя витіснила волога. Шкіра на її обличчі здійнялася потворним пухирем, очі були випалені, але відьма ще жила.

Я зняв із себе рештки хітона, одягнув Орянин плащ і сховав у його петлях один із Магрібських мечів. Відьму я взяв на руки — вона була важка й

багатьох зусиль коштувало мені дістатися темними сходами до мідних стовпів.

У глибині Риб'ячого Гаю сили зрадили мене — я впав, здається, на тому самому місці, де падав, чуючи сурми від Каганового палацу.

Вже співали півні й над Саргишем піднімався гребінь світанкової хвилі, коли я поклав непритомну Оряну в човен і назавжди залишив простір забороненого Острова.

Якийсь час я веслував, а потім побачив, що течія сама відносить човен від берегів Ханбалику. Орянини Числа все ще блукали в глибинах астралу, пухир на обличчі побільшав, зрідка вона марила, повторюючи: "Син... Мій син..." А я мріяв. Мріяв, як її лікуватиму, як ми разом станемо найславетнішими і найбагатішими цілителями обидвох ойкумен, як кохатимемося уночі, вдень, завжди.

Так минуло хтозна-скільки часу. Західний берег наближався, небо світлішало, і раптом у прозоро-солодкий ставок моїх мрій заповзло слизьке лускате передчуття біди. Я ще не розумів, звідки чекати небезпеки, і брався за меч, але волю мою вже стягував непереборний аркан чужої волі — прадавньої і могутньої, як сила Часу. Я швидше відчув, ніж побачив: під темно-свинцевими хвилями Ітилю з'явилося "Щось", рухливе і величезне. Спочатку це "Щось" обпливало човен колом, потім штовхнуло його. На Ітилі рибалки зустрічали гігантських сомів — у тридцять ліктів завдовжки. Я вирішив, що човен атакує така рибина, і спробував був відігнати її мечем. Пошкодував я тоді, що лук залишив у Печері.

Але тут Єдиний відкрив мені Істину. Немов Валаамова ослиця, що побачила Ангела Божого при сліпоті володаря свого, побачив я приховане. Сама Чорна Риба пливла поруч човна. І жах охопив мене, як охопив би всяку людину, що зустрічається з істотою, створеною на світанку Всесвіту, створеною задовго до Адама, з істотою, ество якої незбагненне і непідвладне людям і глибоко відчужене від їхніх слів і Чисел. Жах тисячоліть упав на мене і розчавив своїм усевладням. Думаю й досі, що Шехіна тільки тоді запанує між людьми, коли останні з істот НЕЛЮДСЬКОГО прадавнього світу відійдуть у безодні небуття.

Я закричав прямо у хвилі Великої Ріки:

— Чого ти хочеш від мене, Чорна Рибо?!

І в голові моїй заговорив Голос, немов слова народжувалися там із нічого. І був той Голос жакливим для мого розуміння, як прірва жаклива для очей мешканця долин. Голос прорік:

— Віддай мені жінку, служницю демонів Півночі, яка потурбувала мій спочинок і зробила тебе вбивцею.

— Ні! — прошепотів я, і крижаний піт укрит мое тіло.

— Віддай, — повторив Голос, і Риба вдарила по човну так, що мені заледве вдалося втриматися у ньому.

Я заплакав і, молячись Шехіні, поцілував Оряну востаннє. Потім перекотив відьму через облавок човна. Вона була непритомна, нічого не відчувала. Немов колода, впало її тіло у воду Ітиля. І побачив я, як велетенська істота схопила цю жертву, і світанковий спокій відродився на Великій Ріці...

Без думок і надій ступив я на берег Ханбалику. І не знав, що нещастя з нещастя чекає на мене в оселі Мелхиседека, сина Левієвого.

Остання літера Чотирилітерника — "Хет".

Тут моя сповідь досягає найчорнішого дня у моєму житті, дня, коли непохитні арки невблаганної долі відокремили мене від щасливих Чисел Пізнання. Доля в світі смертних визнає лише Числа Повернення. Так того

дня все, зроблене мною в Печері, повернулося до мене карою за гріх і знищенням за слабкість мою. На законі відплати тримає Він, Єдиний, блудливу рівновагу обидвох ойкумен. Сказано в книзі пророка Єзекіїля: "Пізнають, що Я Господь, коли здійсно над ними помсту Мою"*.

Так я пізнав грізний закон Його, звиваючись у сльозах та відчаї під чорними арками долі. В той день.

... Якби відразу по вступі моему в межі Ханбалику вищі сили підказали мені хутчій іти до оселі Мелхиседека, не трапилося б нещастя. Але надовго затримався я на березі Ітилю, оплакуючи Оряну, і люди обходили мене стороною: мокрий і брудний сидів я, і лезо меча стирчало з-під чорного плаща. І демони сміялися наді мною в безодні, бо знали вже те, чого я не знав.

І тільки біля полудня попрямував я, попри Білу синагогу, до вулиці Мідяного Стовпа. Дивні речі побачив я там: жінки з поважних родин у жалобному одязі плакали і кричали біля своїх будинків і сипали порох на розкуйовджене волосся своє. І лемент їхній мішався із гавкотом псів.

А на порозі Левієвого будинку побачив я Касу, що схилилася над розпростертим Мелхиседеком. Старий лежав обличчям до Неба, а з розбитої голови цідилася кров.

Я підбіг до Вчителя; і занесли ми його в будинок, і промили рану. Поки я готував цілющу суміш, Каса розповіла, що трапилось.

Як тільки життєдайний диск здійнявся над Містом, на вулицю Мідного Стовпа примчав кінний вистун-арсій із числа охоронців царського палацу. Він привіз страшну новину. "Хтось, — сказав арсій, — пробрався до Печери Чорної Риби, вбив двох охоронців і головну жрицю Мітрі-ханум. Згідно з законом Раш-Хазарі, всі абхіри Священного загону тепер мусять умерти. За наказом царя Ніссі шалішин Ашк-Келеф роззброїв абхірів і ввів на Острів своїх гвардійців".

Майже кожен патріарх заможного іудейського роду мав сина, що служив у почесному Священному загоні. Ще арсій не закінчив говорити, а в будинках уже голосили жінки. Хтось згадав, що саме Мелхиседек порадив на Кабат-хак-Кахалі відправити всіх арсіїв з Острова на східний мур. Розлотований натовп зібрався біля будинку. Син Левія вийшов до тих людей із добрим словом, але зустріли його камінням. Один із каменів влучив старому в чоло. Так мій злочин, здійснений у Печері, вдарив каменем у людину, для мене найдорожчу.

Мелхиседекова рана спочатку здалась мені не загрозливою. Хоча свідомість Учителя, піднесена до чертогів Шехіни, не бажала повертатися в ушкоджене тіло, гарячки не було й дихав він розмірено. Наклавши ліки на рану, я залишив Касу біля господаря й пішов відсипатися до своєї кімнати.

Вночі Каса збудила мене:

— Пан хоче говорити з тобою, — сказала вона, і сльози були на її очах.

Я увійшов у залу, де лежав син Левія. Тріпотливе червоне полум'я олійного каганця освітлювало приміщення, де в роки слави своєї шалішин Левій із роду Фінееса Дамаського приймав гостей із найповажніших родин Хазарії. Тепер павутина звисала там, де в минулі часи віддані слуги чіпляли завіси з розшитого золотом оксамиту.

— Отже, ти прийшов... — тихим голосом проказав Мелхиседек.

Я впав на коліна перед його одром і, заглинаючись від навали минулих подій, сорому й сліз, почав розповідати про Орянину спокусу і свій злочин у Печері Чорної Риби. А розповівши, я молив святого відлюдника вибачити мене за все.

— Я зніму з тебе демонські закляття і замовлю за тебе слово перед Колісницею Всемогутнього, — сказав син Левія, — якщо ти поклянешся

*Єзек. 25:17.

Благодаттю Шехіни і Виповненням Часів зробити те, про що я тепер тобі скажу.

Я поклявся.

Тоді Мелхиседек назвав мене таємним ім'ям, яке я отримав при посьвяті, і попросив мене зняти з нього медальйон, який він постійно носив під одягом. Я виконав його прохання. Знімаючи медальйон, я відчув, що серце старого б'ється зовсім нечутно, а дихання важке й уривчасте.

— Прочитай напис на медальйоні, — сказав Учитель.

Я підніс бронзове кружало до каганця. З одного боку на ньому була викарбувана трапеція. З другого — прочитувався напівстертий напис:

— Куш. Алеф. Кадеш. Нун. Кадеш, — я прочитав уголос дві літери й три слова напису.

— Цей медальйон зробив онук правнука Варуха, сина Нірїї. А Варух був учнем пророка Єремії, — сказав син Левія. — На ньому спадкоємець Обраності записав у знаках таємний шлях до святилища...

Хриплий стогін вийшов із грудей Мелхиседеківих. Я кинувся допомогти йому, але вчитель зупинив мене слабким помахом руки. Чоло його вкрив піт, шкіра зробилася білою, немов крейда з каменярень Мосула. Подолавши біль, син Левія продовжив говорити і слова його, за звичкою проповідника, складались у розповідь легко і вправно; немов смерть не стояла при раменах найславетнішого з ревнителів Шехіни.

— У святилищі спочиває від марноти смертного світу великий скарб Святості і Пізнання. Це Книга, яку записав Варух зі слів самого пророка Єремії*. Тобі (тут Учитель назвав мене таємним ім'ям) відомо, що саме Єремія сховав Кивот Завіту у місці, яке досі невідоме нікому. Ми, Обранці Шехіни, думаємо, що в цій таємній Книзі, тексту якої не бачив ніхто, крім Варуха, вказано, де пророк заховав святиню.

— Я читав пророцтва Єремії і Варуха в Біблії, — сказав я, — але там не згадується про долю Кивота.

— Біблійні книги відкриті всім, — сказав Мелхиседек, — а в святилищі лежить Книга для Обраних, заповіт Єремії. Ти повинен знайти його.

Старий стомився. Сили залишили його тіло, а душу Єдиний кликав до своєї безмежності. Демони давніх хвороб, що від них син Левія страждав під час мандрів на Схід, відродились у слабнучому естві його і шаленою зграєю накинудись на помираючу людину.

Я поцілував руку Вчителя і сказав:

— Немає в мене твоєї мудрості, щоб зрозуміти напис на медальйоні. Понад сили мої така спадковість Обраності.

Довго збирався з силами Мелхиседек. І відповів мені так:

— Усе буде досягнуто, якщо над раменами твоїми встане благодать Шехіни. Напис цей майже розтлумачено Обраними. Слово "Куш" є назвою країни на південь від Єгипту. Літера "Алеф" означає число "один", тобто перший поріг Нілу на кордоні чорношкірих людей. Перше слово "Кадеш" є ім'ям поганської богині, в храмі якої знаходиться секретне святилище. Літера "Нун" — це число "чотирнадцять". Значення цього числа, другого слова "Кадеш" і малюнок з двох хвилястих ліній тобі й доведеться визначити в країні Куш. Якщо Шехіна буде над тобою, все вдасться і ти побачиш Кивот Завіту.

*Єремія — старозавітний єврейський пророк. Народився в сер. VII ст. до н. е. Був обраним Ягве на пророче служіння близько 626 р. до н. е. Єремія попереджав царів Єрусалиму, що їхня недбалість до віри Авраамової знищить Ізраїль і трон Давида. За це Єремію переслідували, ув'язнювали. В 605 р. до н. е. він продикував Варуху пророцтва падіння Єрусалиму, а в 586 р. до н. е. став сучасником і свідком загибелі міста і Вавилонського полону євреїв. Згідно з переказом, Єремія, перед тим як піти в Єгипет, сховав Кивот Завіту в печерах гори Нево.

— Але в книзі царів Маккавеїв сказано: місце, де схований Кивот, залишиться невідомим до того, як Бог збере вірних на береги Йордану, — заперечив я.

— Сто індіктів* минуло від часу, коли Варух поклав заповіт Єремії в таємну схованку. Часи виповнюють, гряде Господь! — сказав син Левія й умер. І душа його полинула до Єдиного, якого він знав.

Мене й досі непокоїть думка: якщо своїми сумнівами я хоч на мить прискорив смерть Учителя, невідпокутний гріх простерся прірвою між мною і Царством Небесним...

Вранці наступного дня в будинок Левія прийшли чотири сповідники Шехіни, носії вищих ступенів посвяти. Вони прочитали над тілом старого довгі молитви, загорнули його в плащаницю й понесли в останню дорогу речей сущих. Родова гробниця нащадків Фінееса Дамаського ніколи не дочекається Мелхиседека — в таємному храмі Шехіни упокоєно тіло самітника; і ближні його по Братству плачуть над святою могилою...

Над вечір я прийшов до Димитрієвої бочки послухати новини з обидвох ойкумен. Говорили, що цар Ніссі дав абхірам-смертникам сорок днів для очищувальних молитов перед стратою, і що набирають юнаків у новий Священний загін, і що нишпорки й вивідувачі Найвищої Ради шукають мужа в чорному плащі з агарянським мечем, якого бачили на березі Ітилю невдовзі після злочину в Печері Чорної Риби, і що за голову того мужа визначена нагорода в дві тисячі дирхемів.

Я зрозумів, що сама доля спрямовує мене у далекий Куш. А вночі дивне видіння підтвердило мої наміри.

Побачив я пустелю — жовту, запісковілу, мертво. Посеред тої пустелі стояв кам'яний стовп, подібний на Наддніпрянських баб. І вирізані на стовпі були віщі знаки: "Куш. Алеф. Кадеш. Нун. Кадеш". І Голос у стовпі співав мовою моїх родовичів:

Йди за обрій, де висока трава,
йди за обрій, де нема ворогів,
де чекає тебе новий шлях,
не вертайся на старі шляхи.

Як тільки видіння розтануло перед моїми очима, почав я збиратися в дорогу. Ще ввечері я обміняв чотириста дирхемів, зароблених в Ітхелі, на золоті візантійські статери, які неважко сховати в дорожньому одязі. Монети я зашив у широкий пояс із волячої шкіри, приторочив до нього меч і лікарські ножі. В торбу поклав книжки і коржі, спечені Касою. Ще взяв малий міх із водою та друге взуття. У повстяному капелюсі сховав я браслет Менгі і зв'язку дирхемів для дорожніх потреб. А потім вийшов з будинку. Ніч була вітряна, беззоряна, в сусідніх дворах брехали невтомні пси. Я пройшов занедбаним гаєм, піднявся на Зміїний пагорб і з вершини його побачив людей, що стояли на вулиці Мідяного Стовпа перед брамою Левієвого дому. Вони були в плащах із глухими каптурами, і зрозумів я, що нишпорки Хак-Кахалу напали на мій слід.

Я подякував Шехіні за благодатне видіння. Через Зміїний пагорб вийшов я на вулицю П'яти Тополь і нею попрямував до Семендерської брами.

Інжекція упорядників № 1.

Упорядники тексту "Свідоцтва Олексія Склавіна про Сходження до трьох Імен" змушені вклинитися у течію розповіді Олексія. На епізоді втечі автора з Ітхелю цілісний текст "Свідоцтва..." уривається. Наступні сторінки

*100 індіктів — 1500 років.

рукопису або сильно пошкоджені часом, або просто відсутні. Далі упорядники пропонують кілька уривків "Другого Імені", що збереглися від руйнації. Можливо, ці уривки сюжетно стосуються подорожі Олексія-Ратибора в Південний Єгипет, зокрема його перебування в Семендері.

...Кожній імперії потрібна південна столиця, де б її єство спочивало від себе самого. Та столиця повинна стояти на березі моря, або ж біля відножин нездоланно високих гір, щоб спочинок імперії не порушувався спокусою завоювань. Поки влада підноситься над ойкуменою на стовпі північної столиці, у південній імперія виколісує добру примару власної Вічності. Всі імперії уособлені в шляхах і в них знайдуть безсмертя. І з волі Єдиного те безсмертя стане найхитрішим способом заперечення їхнього хижого буття. Чи пам'ятають каравани — будівничих шляхів?..

... У розмові зі мною шейх Абур висловив думку, достойну мудрості обраних Шехіни. Він сказав: "Містики й математики — рідні брати у своїх намаганнях. І містики, і складачі чисел спрощують Суще до знаків і граються ними, не боячись Аллаха". Я сказав: "Тоді можна назвати містика математиком чуттєвого Всесвіту". Шейх Абур відповів: "Так, але, сину мій, не відкривай брами Таємничого тим словом, яке здатне руйнувати мури".

І ще думаю я: між іудеїв так багато знавців алгебри тому, що іудейська містика обмашена Числами, як будинок хазарина — глиною.

...Шейх Абур купив на невільницькому ринку в Дербенті гарного хлопчика. Всі сусіди перестали з ним вітатись, а мулла в мечеті виголосив проповідь про розпусників, слуг диявола. Шейх сміявся з них, кажучи: "Якби Порядність могла говорити, вона стомилася б від обов'язку дякувати дурням — їх надто багато".

... Кавказ — дивний край. Тут так багато розбійників, що перестаєш згадувати жінок. Напевно, тому найвеселіші християнські ченці живуть у цих горах. Ніяке відлюдництво не обтяжливе серед неосяжної мстивості народів, не здатних любити ближнього свого.

Інжекція упорядників № 2.

На цьому текст "Свідоцтва..." остаточно вичерпується. І ніколи б ми не знали продовження цієї дивної і повчальної історії мандрів Олексія-Ратибора, якби не дивні видіння, що відвідали упорядників тексту після закінчення першої редакції перекладу "Свідоцтва..." Всього видінь було вісім: п'ять упоряднику-екзегету в чині ординарія і три — упоряднику-етимологу в чині коад'ютора (дивно те, що співвідношення кількості видінь — п'ять до трьох — повністю співпадає з обумовленим розподілом гонорару за переклад та редагування). Видіння не були послідовними й до кінця зрозумілими, але після складної й багатоетапної праці по їх інтерпретації стало за можливе доповнити текст, знайдений Савватієм у Новому Афоні, заключною частиною, яку упорядники умовно назвали "Ім'я третє — "Бог-Слово". Всі події цієї частини історії Олексія-Ратибора відбуваються у Верхньому Єгипті, поблизу сучасного міста Асуан, восени 885 р. від Р. Х. Особливості останнього "Імені" в тому, що, на відміну від перших двох, воно поділяється на розділи, оповідь ведеться від третьої

особи і в тексті ні разу не згадуються дійові особи жіночої статі. Упорядники просять пробачення за незавершеність деяких сюжетних ліній. Причиною цього стала певна непослідовність об'явлень, за яку приймачі видінь відповідальності не несуть.

ІМ'Я ТРЕТЄ — БОГ-СЛОВО

Розділ 1

(включає у себе видіння перше, друге і, частково, п'яте)

Спочатку було відчуття початку. З Нічого вийшов безбарвний простір і розшарувався у невизначиму кількість площин, і всі вони підлягали ієрархії. Площина, ієрархічний ступінь якої був вищим за учнівський, але нижчим за жрецький, виявилась ландшафтом. Першими з невизначеності первинного ландшафту вийшли кольори, і було їх три: жовтий, зелений і буро-брунатний. Слідом за кольорами вийшли їх назви: Пустеля, Оаза, Ніл. Там, де кольори були прозоріші, народились поняття "вище" і "нижче": гори піднялись, долини поопускались, і в найдовшу з них забився колір Нілу. Потім між великими речами з'явилося прагнення пошуків — і настав рух. Ніл полинув із півдня на північ, і з перерахованого вийшло те, що більше за всі визначення, — життя. Його іноді ще називають міфом.

Крізь первинну простоту рушили в усіх напрямках народженого об'єму складні, дуже складні і мислячі істоти Суцього: комахи, риби, звірята, птахи, люди. Деякі з них ще до народження мали ім'я, деякі набували його під час віддалення від первинності. Ті, що віддалилися від початків своїх дуже далеко, визначались кількома іменами. Найбільшу кількість імен віддалення приторочило до людини, що прямувала на захід від Нілу, в долину Харра. При народженні цю людину назвали Ратибором. Потім він урятував когось із смертних і йому віддячили ім'ям Гафаха. Інші називали його Ратбер-хеমেгом. Його Вчитель дав йому таємне ім'я, і він не відмовився від нього ніколи. При кінці життя його будуть називати християнським іменем — Олексій, яке він дістав на честь Константинопольського жебрака, що страждав і бачив Богородицю Рятівницю. Ось скільки імен шло обіруч цієї людини в ущелину Харра.

А на зелених берегах Великого Нілу про це не знали, і називали цю людину Габіром, тобто "тим, хто все вміє". Вмів він справді чимало, бо немає у Суцього вчителя кращого за мандрі. Він лікував феллахів і коптів, арабів та християн за плату меншу, ніж символічна, — його полубили. Спочатку всіх смішила його мова: арабською Габір говорив як сирієць: вимовляв м'яке "х" там, де щирий єгиптянин уживав тверде і вперте "г". Але з часом до того звикли.

Габір носив довгий плащ із нефарбованої тонкої вовни і чорний повстяний капелюх. Усім здавалося, що йому має бути дуже спекотно в такому одязі. Обличчя його потемніло від Сонця, мандрів і мудрості; всім відомо, що думки, довші за три слова, роблять шкіру темнішою. Очі його були блакитні і трішки сірі — від сумнівів. А бороду він не фарбував, і була вона в нього світло-попелястою, як у старих негрів із Нубії. А до широкого шкіряного пояса, чорного від часу і поту, був приторочений Магрібський меч.

Завдяки цьому мечеві Габір не боявся гостровуких пустельних шакалів і здичавілих псів, що мешкали в ущелині Харра з часів найперших династій фараонів. Шакали були дурні, а пси дуже мудрі: предок ватажка їхньої зграї служив у варті храму Амона ще при Рамзесах. Коли Габір забив Магрібським мечем двох дурних шакалів, ватажок псів обнюхав їхні трупи

і повідомив зграї: "Це непростий меч, будемо зважати на це". І хоч скільки Габір ходив в ущелину, пси його не чіпали.

Він ніс на плечах папірусний кошик із глиняною посудиною, яку феллахи називають "сір". Перед подорожжю у безводну ущелину Габір набирав у шкіряний міх замулену нільську воду. Осіння вода ріки для пиття не придатна. Тому в місці прибуття він переливав воду в сір і ставив його вужчим кінцем на камінь із глибокою западиною. Просочуючись крізь пористу глину сіру, нільська вода очищалась і робилася прохолодною. Чисту воду Габір знову збирав мідним черпачком у шкіряний міх — так мав він в ущелині воду на добу й більше.

Мешканці нільських берегів дивувались Габірові: тричі за декаду він ходив до Харра. А там, окрім каменю, псів, шакалів і смердючого болота, не було нічого цікавого. Вони забули, що в ущелині був храм.

Він був збудований в часи Нубійської династії фараонів за наказом володаря Верхнього Єгипту Осохорна. Так стверджував напис при вході. Святилище храму майстри видовбали у прямовисному стрімчаку серед північної частини скель Харра. Перед святилищем зробили озеро, яке сполучалося з Нілом наливним каналом. Присвятили храм богині Кадеш, що була дочкою і жінкою бога Пта. Її знак — Трапеція — став брамою святилища, де на стіні камеїярі вирізьбили зображення богині: оголена жінка стоїть на спині лева.

За тисячу років до появи тут Габіра озеро наповнили прозорою водою, верховний жрець запалив ладанку перед зображенням Кадеш, а володар Осохорн подарував новому храмові двадцять рабів, що стали молодшими жрицями хтивої й мудрої богині.

Незмінність, протилежна часові, не вберегла храм Кадеш. Зanedбані й хворі боги Єгипту, рятуючи безсмертний спокій, сховалися в знаках і зачинили їх, убивши жерців-тлумачів. Жриці подалися на північ, озеро перетворилося на болото, а ревні християнські ченці спалили храмове начиння. Важкі бронзові ґрати з брами-трапеції вкрали нубійці і храм почав забувати ім'я своєї богині.

З усіх речей Сушого найкраще захищені від прагнень руїни. Так жіноча спокуса безсильна перед столітнім старцем. Де нема прагнень — нема й страждань; руїни уособлюють щастя світу. Вони — тверді уламки наявного, що здитинилось до умовності, сповитої пустельною колочкою. У філософській безнадії руїн іще сховано декілька таємниць; похливі боги минувшини охороняють їх своїм хитрим безсиллям.

Габір-Ратитор знову і знову вирушав у святилище Кадеш. Спочатку він ішов ущелиною між стінами вивітрених сірих, червоних і білих скель. Де-не-де ще можна було побачити залишки прадавньої дороги і чотирикутні плити та постаменти знищених пам'ятників. Потім кам'яні щелепи Харра розсувались, уможливаючи з'яву в пащі пустельних гір овальної долини, більший діаметр якої збігався з напрямом ущелини. У центрі долини, опираючись усеперемагаючому Сонцю Нубії, застигло кругле, поросле очеретом, болото. Цей залишок священного озера давно б висмоктала спека, якби не напівзруйнований канал Осохорна. У жовтні-листопаді, коли Ніл піднімався над піском Сахари, тисячолітня споруда живила болото свіжою вологою. Тоді повинь розламувала шкаралушу закам'янілого мулу і брудні хвилі котилися вглиб Харра, — болото розповзалось на всю овальну долину...

Габір обходив його північним берегом, потім піднімався щербатими сходами до чорного бескиду, що панував над долиною. Контрфорси у три людські зрости підпирали скелю, утримуючи на її гладкому лобі портал святилища Кадеш. На ньому нубійські камеїярі видовбали зображення бо-

гині, лева та чемного Осохорна, що схилився перед нагою донькою Пта. Шість стовпців ієрогліфів розповідали про будівництво храму і красу його перших жриць. У тіні порталу дрімала вугільно-чорна темрява брами-трапеції.

На порозі святилища Габір-Ратибор запаловав гніт каганця і входив до храму. При вході він ставив на камінь із западиною посудину-сір, залишав тут шкіряний міх. Він проходив вітальну залу з дванадцятьма колонами, анфіладу кімнат, де жриці насичували спраглих до кохання чужоземних прочан, і входив у залу підношень — кубічної форми, без вікон. Далі були ще дві невеличкі кімнати — зала верховного жерця і вівтарний склеп. Усе це Ратибор ретельно обшукав — ніяких натяків на схованку із заповітом Єремії не було. Число "Нун" і друге слово "Кадеш" на медальйоні розтлумаченню не піддавались.

Габір обмацав усі колони вітальної зали, шукаючи таємного знаку "чотирнадцятки" в кімнатах жриць. Але намарно. Нащадок Варуха сховав заповіт із надійною мудрістю Обраного.

В останній день вересня у залі підношень Габіру наснився сон.

Розділ 2

(включає у себе видіння третє й четверте).

Сон почався з колоса ефіопської полби. Полбу, або еммер (*Triticum dicosson*), вирощували на берегах Нілу з часів фараонів. Мала вона коротке стебло, дванадцять-чотирнадцять зернин і брунато-золотистий колір у священну годину стиглості.

Саме полбою з ЧОТИРНАДЦЯТЬМА зернинами розпочалось нічне видіння Габіра. Він побачив велетенський колос еммера, вищий за мінарети Олександрії, і відчув себе його зерниною. Це відчуття тривало мить і півмиті, тобто більше за Вічність. А потім із золотого простору полби вийшов золотий лев з головою, подібною до лев'ячої голови браслета Менгі-ханум, і спитав Габіра-Ратибора склавинською мовою:

— Що є Чотирнадцять?

І Голос Чорної Риби відповів левові:

— Берег Відкуплення!

І розпався колос велетенської полби на чотирнадцять частин, і вийшли з них чотирнадцять Послань святого Апостола Павла в оджах багряних, мов кров християнських мучеників на римських аренах. І Перше Послання до Коринтян сказало:

— Дзвін мідний!

На Габіра покотилися тисячі медальйонів із написом "Куш. Алеф. Кадеш. Нун. Кадеш". Він почав тікати від повені металевих кружал; і побачив перед собою золотого лева з богинею Кадеш на спині; і обличчя її було обличчям Оряни, а тіло — тілом Менгі. Богиня сказала:

— Таємниця моя є таємницею кохання.

А золотий лев додав:

— Кохання — найкраща із схованок для Таємного.

І вони щезли.

І блакитне Сонце піднялось у фіолетове небо. І крила були в Сонця, і голос сказав:

— Сталося!

Габір прокинувся й очі його зустрілися з жовтими очима пса. Ватажок зграї стояв біля входу в залу підношень. Він дивився на людину і людина дивилась на нього. Пес клацнув пащею й утік. Коли Габір вийшов у вітальну залу, то побачив, що шкіряний міх із водою роздертий, а сір перекинтий.

— Клятї пси! — подумав він хазарською мовою і почав збиратися у зворотній шлях.

Вночі він прийшов у селище Зель, де мав очеретяну хижку. Навіть тут Габір не зняв пояс і не відклав меча — розбійники на берегах Нілу були чисельніші за псів і шакалів, разом узятих. Він не зміг заснути і Число Чотирнадцять переслідувало його уяву невідступно, як розлючений вепр невдачу-мисливця. Так минула остання ніч вересня і настав жовтень.

Зранку до очеретяної хижки Габіра завітав Астерій — хлопчина з християнського монастиря, збудованого у печерах на північ від Харра. Три місяці тому Габір вилікував його від пропасниці і тепер хлопець щодня приходив, сідав у кутку вбогої оселі і дивився на "того, хто все вміє", очима, сповненими вдячності та цікавості.

— Що нового у святих печерах? — запитав Габір.

— Ніл піднявся на десять пальців, — сказав Астерій. Він був щасливим від того, що мудрий чужинець звернув на нього увагу.

Габір вийшов із хижки. Швидкий тропічний світанок минув і сліпучо-білий диск спливав над вершини східних гір. Відвикле від хмар небо спрагло всмоктувало в себе сонячне проміння і світлішало від насолоди, наповнюючи верхній світ Сушого істинною блакиттю. З очеретяного лабіринту здійснювся пташиний легіон, розпався на галасливі когорти і рушив до східного берега. Якийсь негр із довгого човна-дахобія випустив стрілу у зграю голубів. Габір загадав для себе: якщо той поцілить, він сьогодні знову піде до ущелини. Негр схибив.

Біля Габіра з'явився Астерій:

— Нашому пресвітеру вночі знову боліла нога. Він не міг молитися, — сказав хлопець.

— Намастіть йому ногу цілющим мулом. Я тобі показував, де його брати.

— Ми вже різним мастили: і мулом, і жовцю чорної гієни, і кров'ю ластівки. Не допомагає, лікарю!

Хлопець благально дивився на Габіра. Очі в Астерія були великі й чорні. "Як у дитинчат газелі", — подумав учень Мелхиседека. І пішов до печерного монастиря.

Монастир був добре захищений від розбійників і гарячих вітрів пустелі. У прямовисній скелі за давніх часів видовбали неглибокі печери. Ченці углибили їх, з'єднали хідниками і закрили отвори розбірними дерев'яними щитами. Дістатися до печер можна було лише за допомогою мотузяної драбини. Попід скелю працюваті відлюдники понаносили ґрунту й мулу і зробили там городи. Від Нілу до садиби вони продовжали канал, який ретельно доглядали впродовж десятиліть. Монастир уже мав трьох визнаних святих і послав своїх книжників на Сьомий та Восьмий Уселенські Собори в Константинополь. Навіть мусульманська влада поважала печерну оселю і дозволяла ченцям обмінювати в селищах овочі на тканину і сіль.

Коли Астерій привів Габіра до скелі, ченці працювали на городях. На мандрівного лікаря вони дивились вороже, вважаючи його іудеєм. Астерій намарно просив відлюдників впустити лікаря у печеру. До них вийшов настоятель святої оселі авва Несторій і довго розпитував Габіра про віру його. Учень Мелхиседека сказав, що вірить у Єдиного, але не зустрічав людини, яка б переконала його, що Ісус — Син Божий.

Несторій подумав і сказав:

— Нехай цей заблуканий муж лікує ногу авви Антонія. Може, авва Антоній вилікує його від облудних сумнівів, бо то чоловік праведний і вміє говорити з еретиками.

Хворого ченці спустили зі скелі в гамаку, до якого поприв'язували довгі мотузки. Внизу старого Антонія перенесли на ложе з нільського очеретуканини. Авва був дуже худий, на обличчі мав сліди віспи і довга борода його від древності стала білою, як сніг Габірової вітчизни.

— Астерій казав мені про тебе, — промовив Антоній Габірові. — Якщо ти лікуєш без допомоги демонів, то оглянь мою ногу. Я бідний монах, але зможу розплатитися з тобою за лікування.

Габір не відповів і оглянув ногу.

Зовнішніх ознак хвороби на нозі не було. Він наблизив долоню до Антонієвого коліна і відчув холод. Десь глибоко, біля кісток, ховалася недуга. Він зняв із пояса лікарські ножі і попросив Астерія розвести багаття. Антоній молився Отцю Небесному.

Багато годин працював Габір біля хворої ноги авви: розрізав її і витягнув з плоті щось чорне й слизьке — демонське знаряддя болю.

Коли в рану була покладена мазь, а ногу оповили провареним у окропі папірусом, Антоній сказав:

— Благословенні мати твоя і батько твій, і вчителі твої, Габіре! Я обіцяв плату і я дам її тобі. Приходь завтра до моєї печери і нехай Астерій буде з тобою.

Розмова Габіра-Ратибора з аввою Антонієм у печері монастиря авви Несторія 2 жовтня 885 р. від Р. Х.

— Благословенна оселя ся! — сказав Ратибор, входячи до печери Антонія.

— Благословенні гості, що входять з миром! — відповів на вітання авва.

— Нога моя, завдяки Богові і тобі, Габіре, не болить. Демони ушкоджені і не в змозі тепер стати між моїми моліннями і Всеблагим. Але ти, — продовжував Антоній, — напевно чекаєш, чим заплачу я тобі за допомогу.

— Гроші мене не цікавлять, — посміхнувся Габір.

— Але тебе цікавить поганський храм в ущелині Харра, — Антоній на ліктях підвівся з ложа. — Астерій розповідав мені про твої подорожі у зруйноване капище.

Ратибор довго мовчав, дивлячись на кам'яну підолгу печери, де заблуканий мурах мандрував тріщинами в нікуди. Потім запитав авву:

— Твоя мудрість назвала тобі ту річ, яку шукаю я в храмі Кадеш?

Замість відповіді Антоній зняв із шиї бронзовий медальйон. Він був копією Мелхиседекового кружалка.

— Отже, Заповіт Єремії вже знайдений? — хвилювання зробило очі Ратибора сіро-сталежими, але вишколене мандрами обличчя залишилося спокійним, як гірське озеро.

Антоній заперечливо похитав головою. Їхні погляди зустрілись і мандрівник Простору відвів очі від потуги, що йшла з очей мандрівника Безодні.

— Напис не розтлумачено до кінця, — сказав Антоній.

— Я не розумію, що означає "нун".

— Число Чотирнадцять.

— А його суть?

Антоній підняв медальйон до рівня очей і сказав:

— Я завжди здогадувався про неуважність людей Півночі. Ваше Сонце бліде й зів'яле — Істина висвічується люттю Південного Сонця. Уважно читай Біблію: чи не чотирнадцять років служив Іаків у Лавана; чи не чотирнадцять дітей народила Рахель, іудейська праматір*; чи не чотирнадцять днів пригощав друзів Соломон в Емафі**. А святий Матфей говорить

*Бут. 46:22.

**3 Цар. 8:65.

у Благості: "Всіх родів від Авраама до Давида чотирнадцять родів; і від Давида до переселення у Вавилон чотирнадцять родів". Отже, свідчу я тобі, Габіре, сину Півночі, свідченням великим, істинним: Число Чотирнадцять є Числом Півночі Часів, Виповнення та Наповнення.

— Але, — заперечив Ратибор, — твоє пояснення, авво, не розкриває таємниці.

— Напис не розтлумачено щодо схованок храму, — погодився Антоній.

— А що означає друге слово "кадеш"?

— У Святому Письмі це назва оази, де зупинявся Мойсей на шляху до Ханаану. Там на очах народу іудейського він видобув зі скелі воду**.

— У святилищі Кадеш немає води. Там тільки болото поблизу, — сказав Ратибор.

— Напис не розтлумачено, — повторив Антоній. А потім спитав:

— А чому ти не віриш в Сина Божого, Габіре?

— Чому маю вірити в нього?

— Без Сина Єдиний не зміг би створити Суще і позамежне Суццю.

Ратибор посміхнувся. Скільки вже вчених християн говорили з ним про Христа!

Він сказав Антонію:

— Ваш християнський мудрець Григорій Богослов у "Четвертому слові" сказав: "Син є просте і коротке відбиття природи Отця". Поясни мені, авво: навіщо Єдиному, відбиттям якого є Всесвіт, ще одне, коротке, відбиття?

Антоній поклав долоню на чоло своє і сказав:

— Ти не маєш жінки, мандрівний Габіре. Чи кохав ти колись?

— Так, — кивнув Ратибор, — я іноді натягав на свої рамена плащ Тезея. Але коли йшов на прю з Мінотавром, завжди дивувався, що в Аріадні ковров'ячі голови.

— Ти несправедливий до жінок, — похитав головою Антоній. — Коханя є першою Істиною Творіння. Якщо ми збудуємо палаци і напишемо книжки, але від кохання не народяться діти, то хто буде жити в палацах і читати тексти?

— І це каже чернець-відлюдник? — здивувався Ратибор.

— Я не завжди був відлюдником, — сказав авво. — А навіть святий Апостол Павло каже: "Якщо я говорю мовами людськими та ангельськими, а любові не маю, то я — мідь брязкаюча, або кімвал дзвінкий... Любов ніколи не перестає, хоча й пророцтва припиняться, і мови замовкнуть, і знання щезне"***.

— Але при чому тут розділення Єдиного на Отця і Сина?

— Ігнатій Антіохійський, світоч Східного Богослов'я, писав у посланні до Римської громади: "Пристрасне прагнення моє розп'ято". Так і Діонісій Ареопагіт знав, що Імені Божому передувало пристрасне прагнення, вище за любов, перше за любов, від початку суццю...

— Тобто? — розум Ратибора розкрився перед словами Антонія в увазі та очікуванні; так змучена спекою пустелі квітка розкривається назустріч прохололому вітрові з Нілу.

Антоній присів на ложі і підняв руку, немов прадавній пророк, що проголошує вирок Божий втопленому в гріхах народу. Але проговорив він тихо:

— Чому Єдиний, що існує вічно і є самодостатнім, розпочав Творіння? Чому Той, хто вже є Всім, додав до всього Суццю? Що з'являється в тебе перед словом і справою?

— Прагнення, — так само неголосно відповів учень Мелхиседека.

*Матв. 1:17.

**Числ. 20:13.

***1 Кор., 13:1—8.

— Саме так, — очі відлюдника палали серед руїни старого обличчя, немов Дух Небесний увійшов у них вогненным кущем Хоривської гори. — Пристрасне прагнення породило Сина Єдиного — те прагнення, що не потребує знаків і вище за них. А тепер згадай, сину Півночі, в якому творінні людському між людиною й створеним нею не стоїть Знак?

— У творінні дитини.

— Ось чому святий Григорій сказав: "Просте відбиття". Чи треба бути мудрецем, утаємниченим у суть знаків, щоб зробити дитину?

Ратибор мовчав.

— Чи міг Сатана ушкодити сотворіння Сина, якщо між ним і Отцем не стояли знаки?

Ратибор заперечливо похитав головою:

— Ворог діє тільки через знаки. Він знакова Істота.

— Чи розумієш ти тепер, НАЩО Отцеві Небесному Син Єдиносущний?

— Я буду думати. Ти розплатився, — сказав Габір-Ратибор.

Наступного дня він знову пішов до святилища Кадеш. По дорозі побачив, що закам'янілий мул у каналі Осохорна став вологим. Вода Нілу піднімалася щогодини і недалеко був той час щорічного відродження Харра.

У гранітному гирлі ущелини двійко розбійників заступили Ратиборові дорогу. Вони були майже голі, брудні, смердючі й охлялі. Голод і відчай змусили їх вийти проти озброєної людини з пращею та дерев'яною палицею.

Ратибор ухилився від каменюки, випущеної з праці, і витягнув магірський меч. Побачивши сталеве лезо, розбишаки чкурнули геть. Ратибор наздогнав того, що мав пращу, і розвалив йому голову. Другий утік.

Ця пригода породила у Ратибора недобрі передчуття. Пам'ятаючи візит псів, він затулив браму святилища великими шматками гранітних плит. Робота втомила його: умостивши сір на камінь із западиною, він заснув.

Розділ 3

(включає в себе видіння шосте, сьоме і, частково, п'яте)

І сон прийшов до нього, і почався з жовтого єгипетського гарбуза (*Citullus Lanatus*), що мав п'ятеро очей і вмів говорити склавинською мовою. Гарбуз сказав Ратиборові: "Ось я і є Виповненням і Наповненням!". І луснув. Рожева сукровиця хлинула на Ратибора і він мало не заклинувся в озері з гарбузового соку. Потім із чорно-рожевої темряви вийшов Астерій — у білій туніці, а на лівому плечі мав рубінову застібку у вигляді троянди. В очах його постали червоні престולי хтивості. Астерій обійняв Ратибора й зашепотів: "Я кохаю тебе!". Ратибор відштовхнув примару і побіг. Біг він темними хідниками незнамого лабіринту. Страховиська обступали його зусбіч. Бачив він драконів, привиди Менгі й Оряни і мідні свастики на чорних стінах.

Раптом видіння змінилось. Над головою Ратибора розкрилося сапфірове, берилове, кобальтове, бірюзове Небо, глибоке, як пророцтва Єремії, і високе, як кохання жєбручих поетів.

Він побачив, що стоїть посеред золотого пшеничного поля і з далеких синіх гір линуть до нього срібні хмари. І почув він Голос: "Благословення стомленим!".

І прокинувся.

У вітальній залі було темно. Серед мороку закам'янілими, непотрібними Сонцю деревами, височіли колони. Ієрогліфи, Ібіси та лотоси, видовбані на їхній поверхні, застигли у містичному змертвінні назавжди закритих знаків. І якийсь дивний шум просотувався у залу крізь завалену плитами браму.

Ратибор відкотив бічну плиту і вийшов на порталну платформу святилища. Незвичайне видовище відкрилось йому.

Хвилі батька-Нілу линули ущелиною Харра. Канал Осохорну, переповнившись каламутною брунатно-чорною водою, не втримав її свавілля у стомлених своїх берегах і сховався у глибині могутнього потоку. Вода знесла щебеневий насип у гирлі Харра й увірвалася в овальну долину.

Болотяне птаство з вереском здійнялося на гранітні скелі. Великий чорно-білий чекан примостився неподалік від Ратибора і дивився на нього здивованим оком. Зграї ластівок пообліплювали портал святилища. Їхні кігтики шкребли щербатий камінь і дрібний пил жовтою цівкою падав на голову Ратиборові; той не помічав цього.

Замулений потік зсунув уламки гранітних плит і впав на зарості папірусу й очерету. Радісно схлипнула, вітаючи праматірну стихію, болотяна багва. Швидка рука батька-Нілу дотягнулась-таки живлячим доторком до свого заблуканого творіння і щедро відлила у гранітну чашу дорогоцінної мулистій вологи. Потоки впали на розпечені Сонцем червоні брили і смердюча пара здійнялася блідими стовпами у небо. Над долиною Харра встала веселка.

За півгодини найвищі стеблини очерету зчезли під шаром брудної води. Тисячі плазуючих і стрибаючих болотяних створінь тікали від повені зсувами і розпадинами стрімких скель. Птахи пікірували на них і злітали до скелястих верхівок із чималою здобиччю. Із заходу, з боку пустелі, до Харра посунули нові легіони птаства. Плескіт повені і пташиний гомін заповнили поділ.

Вода НАПОВНЮВАЛА прадавнє Священне озеро богині Кадеш.

— Ось він — "нун", — подумав Габір-Ратибор. — Прийшов час НАПОВНЕННЯ та ВИПОВНЕННЯ!

Він уважно оглянув сходи, що вели до брами-трапеції, і нижні плити контрфорсів порталу. В одному з блоків західного контрфорса знайшов круглий отвір, у який вільно проходила рука. Отвір був на шість ліктів нижче за браму й вода ось-ось мала піднятися до нього. Ратибор вирішив чекати.

Коли сонячний диск сів на західні скелі Харра, вода дісталась отвору. Ратибор мечем зчистив із нього закам'янілий мул і вода з утробним схлипом полинула у підземелля.

Учень Мелхиседека впав на коліна і заспівав таємний гімн Шехіні:

О створіння Авір Кадмону — повітря передвічного,
обігнице Тіккуну*, обороно праведних!
Ми радіємо тобі в Олам ха-асія,**
ми радіємо тобі в Олам ха-йеціра,***
тобі, о Вічна, тобі, о Світла, Найсвітліша!
Ми відрікаємося від злого в чеканні Тіккуну,
ми відроджуємося з нічного в чеканні Тіккуну,
ми повертаємося знову туди, де ти, Світла,
обіцяєш нам більше, ніж ми зробили
своїми пошуками, о Шехіно!

Доки він співав гімн, вода досягла півдіаметра отвору і Габір-Ратибор почув у кам'яній товщі контрфорсу глухий скрегіт, немов запрацював давній потужний механізм, розбуджений виром вод.

Кричали птахи, хлюпотіла вода і час-від-часу з-під гранітних блоків

*Тіккун (*іудейське*) — в Каббалі означає "відновлення первинного Божого задуму".

**Олам ха-асія (*іудейське*) — в Каббалі означає "світ людей, матеріальних речей і демонів".

***Олам ха-йеціра (*іудейське*) — в Каббалі означає "світ ангельських ієрархій".
Дослівно: "Оболонка Чисел".

просотувався звук надії — скрегіт. Ратибор чекав; так чекає виплекану здобич мисливець, так містик завмирає у передчутті Об'явлення, так наступник трону вислуховує цинічну формулу наступництва: король помер, хай живе король! Учніві Мелхиседека здавалося, що сюди, в запустіння Харра, прийшов з астральних кресів безсмертний дух мудрого сина Левія, що стоять обіруч нього стовпами Завіту Єремія і Варух, і сотні Обраних, що передали Обраність свою в заступництво майбутнім вікам...

Скрегіт став ритмічним — здавалось, у підземеллі святилища оберталось водяне колесо. Але ззовні нічого не змінилося. Ратибор зрозумів: механізм, що відкриває таємницю храму, готовий до дії — Час Виповнення прийшов, — але відкриває схованку таємний ключ. І ключ цей — друге слово "кадеш".

"Кадеш — це оаза, де Мойсей видобув зі скелі воду", — згадав слова Антонія. — "Знак "кадешу" — вода зі скелі", — вирішив Ратибор і ввійшов у браму-трапецію. Від хвилювання не відразу опорядився з кресалом: кремій вломився на залізній штабці. З п'ятого чи шостого разу просушений мох всмоктав червону іскру і спалахнуло полум'я. Він запалив смолоскип — найбільший із трьох прилаштованих і рушив уздовж західної стіни вітальної зали, прислухаючися: чи не дзюрчить струмок "зі скелі".

Тисячолітня суха тиша панувала у храмі богині Кадеш. Учень Мелхиседека обстежив вітальну залу, кімнати священних блудниць, залу підношень, кімнату верховного жерця — знаку не було. У вівтарі Ратибор почув шум води. Звук линув з-під підлоги.

Сповідник Шехіни спробував відсунути жертвник — чорний базальтовий куб з рельєфами-лотосами на гранях. Але важка брила навіть не ворухнулася. Тоді Габір оглянув плити підлоги. Від жертвника через дві плити тягнулася видовбана у граніті ринва. Колись цим жолобом від вівтаря відводилась кров жертв. Вона впадала у бронзову лійку.

— Дивно, що грабжники не витягли її з підлоги, — прошепотів шукач. — В лійці не менш, ніж двадцять сиклів зеленої бронзи.

Він спробував був відділити лійку від гранітної плити: сталевим лікарським гачком зачепив її за край і потягнув до себе. Але лійка не піддалася. Ратибор наблизив смолоскип до бронзового кола і побачив на обідку лійки знак Трапеції. На плиті, в яку вмонтували лійку, був напис: "Кадеш, безсмертна богиня". Ієрогліфи оточували обідок лійки, і знак трапеції впирався у рискувату диграму "безсмертна".

Ратибор відчув, що нова загадка святилища перевищує його Розуміння Прихованого. "Обраність моя вбога і вміння мої щербаті недосвідченістю", — бідкався він сам до себе і просив дух Мелхиседека постати з вічного буття у минуше. Шехіною і Тіккуном він закликав Світлі Сили Буття прийти на допомогу шукачеві при останньому кроці пошуків.

І відчув він себе порожнім у Час Наповнення.

Засичав і погас смолоскип. Темрява огорнула вівтар Кадеш. Учень Мелхиседека думав про таємниці знаків безсмертної богині. "В історії з заповітом Єремії, — міркував він, — є щось незрозуміле. Чому нащадок Обраності пророка Варуха, сина Нирії, сховав твір найвірнішого зі слуг Єдиного у храмі поганської єгипетської богині? Чому медальйони Обраних прикрашені знаком хтивної Кадеш?..".

Він запалив другий смолоскип і проспівав закляття Білого Озера:

Мандруючому зорями Бика
відкрийся, Істино, як Крісло Колісниці.
Нехай вода майбутнього на крицю
розпечену впаде. І та, яка
у книгах іменована не була,
віддасть пару Старим. Ел-умма-улла!

Закляття відбилосся від гранітних і базальтових площин вівтарної кімнати невиразними незлічними лунами. Ратибор стояв на колінах, притуливши розпечене безпорадністю чоло до холодного каменя жертовника. І Світлі Сили, знаки яких шляхетні й приховані від порожньої цікавості, влили у відступаючу волпо шукача бажання поглянути на медальйон.

Він зняв його з шиї, підніс до смолоскипа і роздивився з обох боків. І побачив, що Трапеція на аверсі співпадає меншою лінією з другим словом "кадеш" на реверсі.

Так Істина відкрилася йому.

Він зачепив гачком виступ на обідку лійки і повернув її на півоберта, так, що Трапеція тепер стала поряд з ієрогліфом "кадеш" на гранітній плиті.

У глибині підземелля, під плитами, щось клацнуло. Заскреготали приховані важелі та колеса і чорна брила жертовника поволі почала заглиблюватись у стіну вівтаря. Полоззя, на які вона опиралася, скреготали, розмелюючи пісок у жолобах; під жертовником відкривався квадратний лаз у підземну схованку.

Ратибор поклав руки на груди і заспівав у радісному і світлому полешенні. Його пісня не мала слів; можливо, вона складалася з Чисел, що відокремлюють суцї речі; можливо, в цій пісні були тільки довгі голосні звуки — щастя не потребує обмеженості приголосних. Але радість його була передчасною.

Чорний куб жертовника відкрив ледь третину квадратного лазу, коли у підземеллі загуркотіло. Це був гуркіт обвалу, нищення, руйнування — і жертовник зупинився. Тисячолітній механізм не встояв проти часу; слуга вмерлої богині, він пережив володарку, але виповнив своє призначення лише на третину. Мудрі люди кажуть, що третина від омріяного і є суцїм Світу.

Ратибор підбіг до чорної брили, спробував підштовхнути її, підважити мечем — смішним був він, слабкий та смертний серед безсилля храму Кадеш, серед мовчання вмерлої величі.

Він оглянув лаз і зрозумів, що, знявши одяг, зможе пролізти у схованку. Роздягнувся і відчув жадливий холод, що панував у вівтарі. Запаливши останній смолоскип, він кинув його в отвір.

Смолоскип упав у воду, але перш ніж він погас, учень Мелхиседека встиг побачити величезних болотяних гадюк, що звивалися у мулистому потоці.

Голий та тремтячий, він зрозумів: у цю ніч схованка неприступна для нього...

Розділ 4

(включає в себе основну частину п'ятого видіння і видіння восьме)

Увесь жовтень Ратибор хворів. Знесилоючий кашель роздирав йому горлянку, єгипетська спека залізла у голову і смажила мозок на повільному вологому полум'ї. Астерій готував ліки, купляв їжу, відганяв диких псів від очеретяної хижі.

28 жовтня 885 року учень Мелхиседека вперше за три тижні вийшов на берег Нілу. Хвороба відступила і він почав готуватись до нової експедиції у ущелину Харра. Астерія він вирішив узяти з собою. Витратив останні статери, що були зашиті у поясі з часів перебування в Ітхелі, і придбав панцир з волячої шкіри, такі ж чоботи та рукавиці. Тепер він міг стати на проу зі зміями підземелля. Коваль селища Зель зробив для нього залізне кайло. Селищем пробігла чутка, що Габір знайшов в ущелині гробницю фараона з купою золота всередині. Місцеві розбишаки обстежили храм Кадеш, але

напіввідкритого лазу, що його Ратибор завалив гранітною плитою, не побачили.

У ніч на 4 листопада розбійники оточили хижу Мелхиседекового учня і підпалили її. Якби за кілька годин до того Ратибор і Астерій не рушили в ущелину, їхні душі полинули б до Оселі Єдиного з полум'я і злоби нікчемних захланців, безмежно далеких від шляхів і турбот Обраності...

Світанковий срібний конус уже вп'явся в сіро-фіолетове небо над чорними скелями Харра, коли Ратибор з Астерієм дістались овалі долини. Їхні ноги були по коліна вимашені у розкислому мулі; тужливе виття шакалів огортало їх недобрим передчуттям; двічі поблизу них падали уламки скелі, і не змогли вони визначити — чи впали ці брили спрямовані злою людиною, чи істоти позасушого відвертали мандрівників від незнаної загрози попереду.

— Демони чатують на нас, відчуваючи близьке ушкодження Ворогові від нашого походу, — сказав хлопцеві. А той, тягнучи величезну в'язанку смолоскипів і мотузяну драбину, сумно посміхнувся словам усемудрого Габіра і уявив собі тих демонів рогатими мавпами, що сидять на верхівках скель. Біля входу у святилище вони побачили кістяк людини, а біля нього — з п'ять коршунів-трупожерів; і то теж був недобрий знак.

Астерій уперше прибув до храму богині Кадеш. Усе цікавило його. Роздивляючись колони вітальної зали, він спитав:

— Для чого була потрібна така величезна кімната — аж дванадцять колон?

— Тут відбувались містерії й літургії на честь поганської богині Кадеш, — відповів учень Мелхиседека. — Між колонами жерці ставили бронзові стовпчики з чашами, схожими на квітку лотоса. Ось там, — він показав рукою на фрески західної стіни, — все це намальовано. У чаші наливали олію і підпалювали плаваючі гноти — це було й освітленням, і пахощами містерій, бо в олію додавали ладан і смолу червоної пальми — "хеб". На бічних підвищеннях танцювали жриці, а на середину зали виносили боввана богині або ж виводили її священного лева.

— А лев не міг пожерти жриць і людей?

— Він був навчений жерцями і, напевно, вихолощений.

— Як це? — здивувався незнайомому слову вихованець авви Антонія.

Ратибор розсміявся і посмикав хлопця за вухо:

— Згодом поясню.

Вони проминули кімнати жриць і залу підношень. Учень Мелхиседека відчув сморід. Посвітивши смолоскипом, він побачив, що розбійники, обшукуючи святилище, напаскудили у кімнати верховного жерця.

— І богиня не помстилася їм, — посміхнувся він. — Так минає слава ідолів, так вони помирають — під сморід випорожнень тих, чії предки видавали останнього мідяка на храм.

У вівтарні нічого не змінилося від Часу Наповнення. Ратибор відсунув плиту, якою замаскував лаз, узяв кайло і почав гатити ним по підлозі біля отвору. Скеля між підземеллям і вівтарною кімнатою була у півлікті завтовшки — шукач сподівався розшити лаз. "А від гуркоту втечуть змії", — подумав він, врубуючи сталевий дзьоб у гранітну товщу. Через годину за кайло взявся Астерій. Так, змінюючи один одного, вони працювали до полудня. Лаз поширшав, але Ратибор вирішив після відпочинку роздовбати його ще більше.

Вони з'їли по два коржі і запили їхню черствість розведеним вином. Астерій усе заглядав у отвір і навіть спробував був пролізти, та Габір зупинив його:

— Там гадюки, — він прив'язав смолоскип до леза меча і встроїв його у чорноту підземелля.

Червоне полум'я висвітлювало вузький коридор висотою у п'ять-шість ліктів. Вода вже не бігла по ньому потоком, а застигла пліснявими калпозами. Гадюк не видно було. Ратибор побачив натомість линви та важелі механізму, що відкривав вхід. Мідні стрижні позеленіли від часу й вологи, з дерев'яних брусів звисали білі гнилизняні нарости. "Дивно, що цей мотлох спромігся ще якимось спрацювати", — подумав він.

Над вечір вони розширили отвір майже вдвічі і зламали кайло. Держак надломився і залізний дзьоб упав у глиб підземелля.

— Я йду вниз, — сказав Астерію, — а ти триматимеш смолоскип.

Ратибор одягнув шкіряний одяг, високі чоботи на шнурівках і рукавиці, що захищали руки до ліктів. Обличчя теж прикрив тонкою срібною сіткою. Такі сітки багаті арабки одягали влітку замість задушливої чадри. В одну руку взяв смолоскип, у другу — магіського меча. Ще два смолоскипи приторочив до пояса, поряд із лікарськими знаряддями.

У лаз опустили мотуз'яну драбину і Ратибор вирушив на пошуки Заповіту Єремії. Біля лазу гадюки йому не зустрілись; під ногами хлопотіла гнила вода, стіни вкривав чорний слиз. Тримаючи перед собою меч, учень Мелхиседека рушив коридором. Підземний тунель виявився довгим. Повітря у ньому було прохолодне і Ратибор із здивуванням відчув протяг: схованка мала другий вихід назовні.

Він пройшов тридцять кроків і побачив першу змію. Величезна гадюка підняла пласку голову назустріч світлу. Ратибор подражнив її смолоскипом; змія кинулася на нього, отруйні зуби вчепились у шкіряну рукавицю вище зап'ястя. Блиснув метал і розрубана навпіл гадюка впала у мокру темряву. Ратибор зауважив, що довжина її перевищувала шість ліктів.

Ще одна змія втекла від нього. Але третя гадина виявилася сміливішою. Це була стара чорно-жовта плямиста потвора довжиною у три людські зрости. Вона кинулась на прибульця з невідпорною люття Істоти, що звикла вбивати всіх на своєму шляху, вибила з його руки смолоскип і збила з ніг. Він впав у смердючу калюжу і відбивався від чудовиська в непроглядному мороці. Ратибор відчув, як зуби змії вп'ялися в срібну сітку — невидима потвора сичала перед його очима. Він ударив мечем у те сичання — і воно щезло. Дуже довго він розпалював другого смолоскипа, а запаливши, побачив перед собою позеленілі мідні ґрати. Від удару ногою вони впали.

Ратибор увійшов до кам'яного склепу кубічної форми. Вузьке вікно під стелею пропускало у склеп червоне присмеркове світло. Посередині стояла бронзова статуя Кадеш висотою зо три лікті. Біля ніг статуї Ратибор побачив дерев'яний кивотик. Він підняв його й відчинив.

У кивотику лежав шматок запліснявілого пергаменту. Ратибор вставив смолоскип у мідний держак на стіні склепу, зняв рукавиці і двома руками обережно розгорнув манускрипт. Пергамент був крихким і вологим; його вкрили жовто-зелені плями плісняви. Ратибор спробував стерти огидне моховиння, але від тертя пергамент почав розпадатися на клапті: пліснява прожерла його наскрізь і повністю знищила текст...

Із кивотиком у руці Ратибор вийшов з храму Кадеш і відчув, що смертельно стомився. Він сів на сходи, Астерій вмовився поряд і все дивився в обличчя Габірові: він не розумів, чому мандрівний мудрець такий засмучений. "Напевно, грабіжники забрали все золото ще до нас", — думав хлопець. Учневі Мелхиседека здалося, що на порозі його свідомості стоїть

нове видіння. Він поглянув на східний небосхил, де вставав у всій красі Перлинового Лімесу мисливець — Оріон. Благодатна прохолода линула від Нілу на захід — у пустелю, і незліченне птаство сунуло туди слідом за багряним сонячним диском. Знайомий неспокій огорнув його ество і згадалася далека ніч у Желянській виті під Києвом, коли вперше переступив межу сущих речей і у місячному сяйві отримав Об'явлення.

Але видіння не перейшло кордонів його душі. Воно злилося із згасаючим Сонцем і присмеркові відчуття увійшли в роздуми Ратибора, одягнуті у гіркі шати підсумків.

Він уявив себе малою рухливою річчю Простору — шаховою фігурою, яку Промисел пересуває теренами вселенської шахівниці. В уяві його виник велетенський Хрест Мандрів, що західним кінцем впирався у Желянську виті, північним досягав буртаських боліт, південним — ущелини Харра, а східний змочував у воді Білого Озера. А Ітхель стояв у центрі Хреста Мандрів, і вода в Печері Чорної Риби була срібно-спокійна, як Вічність обидвох ойкумен.

Він зрозумів, що гра Знаками Суцього виявилася невдалою. Обрані, що свято вірили в Знаки, прорахувались. Вічність, котра мудріша за жерців усіх храмів Землі, стерла пліснявою Знаки, якими передбачалося безсмертя. Він відчув убогість Знаків болем серця, як закоханий відчуває зраду коханої істоти. І в присмерковому напіввидінні він побачив, як повз нього проходять у безодню легіони Знаків, сумних від свого безсилля. Літери грецькі, арабські, арамейські, іудейські, латинські йшли до чорного небесного провалля. Повзли, перебираючи променями, Зірки, Трикутники, Свастики, крокували кутасті руни. А за ними линув сірий, чорний, червоний потік Знаків зовсім химерних, зачинених і диких; і не було Числа тим приреченим витворам людським; і зорі Оріона дивувались їхньому могутньому безсиллю; і Ворог радів тому походові, бо вмів обертати мудрість і дикість Знаків на користь собі.

А безодня Вічності приймала всі Знаки у своє неосяжне лоно, і не ставала ні меншою, ні більшою, і не отримувала кольорів Суцього. І все пам'ятала Вона, і все тонуло в її забутті. Замовкали слова, дурні й мудрі, покривалися пліснявою священні тексти, розвалювались кам'яні стели — чорна простота з'їдала світлу складність Суцього.

І серед приреченості побаченого згадав Ратибор слова авви Антонія і підвівся назустріч зіркам Сходу. Велика Істина постала в душі його, як постає острів серед нічного океану, і розірвала павутиння сумнівів білим променем віри. Він побачив початок початків, і джерело джерел, і пристрасне прагнення Єдиного до Творіння Його і Спасителя, вищого за всі Знаки. І сказав він небу, зірками, ущелині Харра і малому Астерію:

— Я вірю в Сина Божого, бо Він є СЛОВО.

1992 — 1993

Анатолій МОЙСІЄНКО

ПАЛІНДРОМИ

(або Раки літеральні)

РАК ЛІТЕРАЛЬНИЙ єст вірш, котрого літери,
і вспяк читаючися, той же текст виражають.

Іван Величковський

Співавтором — рідна мова.

Мови данина... Дивом
Нотую у тон:
О — соло гождо-голосо.
Е — Лель, леле.
А —
Вада, гадав...
У — гуд у дугу.
И — бурану наруби.
І — лети, Боже, меж обителі...
Ноті тут і тон.
У нурт — струну
Мови, де дивом —
І леза на зелі.

А та хата —
Хата на канатах;
І таланило, коли на латі
Будь-де летите... Ледь дуб
У гіллі — гу!..
У гудінні — дугу
Дугує у гуд.
У ву-
хах:
У — гу!
Хата — шум у шатах.
Хата — гопака по гатах.
Хата — чумакам у чатах.
Хата — пракут у Карпатах.

СОНЕТ

А коло тіні — толока.
У тон шипшин бубниш пишноту...
А крок осох осокорка,
А тонко римами рок-нота

*Меча гукала кугачем.
Арену — римами рун-ера.
Е, четверили... Рев тече...
І рев — де нурт! Я тру не двері...
Шедевр у мур у мур ведеш.
Він: "О, тре маки камертонів!"
Жде то кого богокотедж?
Він — ока зим... а ми — законів.
На крах — аркан, на крах — аркан.
...Мак ніжно сам, а сон — жінкам.*

*Музо, ритмом ти розум.
О
Музо, реве розум...
Мила, поета за те опалим.
І, рівен зневірі,
Уріс у сіру
Дорогу, що дощ у город.
О
Віро босих... Охи соборів...
І на бані —
Над Гобі! — Богдан.*

*Щодуху дощ
Лозу в вузол;
Мов швом —
Межу; в хащах — вужем...
І лопух у полі —
Мов швом.
Жах аж!
Потоп...
І — тиши... Зорі розшиті...
Радоці в хатах... Віщо дар...
...Довжінь-тишу рову ворухить ніж вод.*

*Мохом я сунуся, мохом —
Бід мохом, діб
Мохом...
У холод умру, сонно сурму — до лоху.
І чому? Шкода садок?.. Шум очі
В атом увив, умотав.
М'язами — зима з ям.
Атома шамота
Угрупує указами зим, а закує у пургу.
А тому — сумота.*

*Терор? Ет!
Те — у дуєт,
Те — ... Ет!
Теза газет:
Естет се —
Не Гоген,
Не Моне феномен;
Не до риби Роден...
О, момент, і тнемо!
Тнем у хащах умент.
Недарма сатана та сам хам радєн.
Се вердикти, начє меч, а нитки дрєвес
Тне дисидент,
А смерк — кремса...
Тєт-а-тєт:
Е, щєбетуну не тє щє...
І кволі, ловкі
Холуї — в лох.
А воду берє ПЕРЄБУДОВА.*

*Гамір... І маг
Ужука макуху...
Акин войовника
Вимив
Алмази сенсу... гусне сиза мла.*

*Ти покуту куту копит,
У тямє хирих ум'ятє, —
Вічєм мечів,
Вічєм зим... А форт Січі — строфами з мечів.
Ти поки сип оті літописи копит,
Видихи див,
А ми — зимами, зимами, зимами зим.
Ми змусимо сум зим
Хилити щити лих.
Ми завиділи милі дива зим
І чар... І лірачі...
І...
Вічє мечів.*

*І рубачів січє меч, і свіча бурі —
Мечєм, іменєм і мечєм.
...А дико по літі рубалися — сила бурі тіло покида
Було. Голуб
Обминав овид, а задивованим бо —*

На горіхи лихі роган —
Овен: говів огнево!
І жеврів звір вежі...
І чисто сох осот... Сичі —
Іч, на ланчі...
Липуче пазуху запече пил,
Мор пін — Дніпром.

І наприкінці міцні кирпані
У вир — оп! — з пориву...
— Тни в гвинт,
Як я!
Бузувирів-звірів у зуб!...
Нуртина, Васко да Тама!.. Гадок савани, трун...
А тата-
ри — в вир!
І не рудою одурені,
В омані немов,
Ми ноги гоним
З уз-
гір'я... Ріг
Завива з
Низин:
Ох-ох-о...
Ох-ох-о...
От свічам Русі сурмачів сто:
Ох-ох-о...

І лукавому — умова кулі.
І лукавому — мова кулі.
... Ого, Вакуло, лукавого
Унуртував у труну.

Усілася яса лісу,
І вави сиваві
На ріллі ран...
І ратно гонтарі
Уквіт нив — гвинтівку.
І вижили сили живі.

Шипши...
Ти — войовит.
Віки тер єретиків.
Ти — щит.
Живи ж.
Я — цар під роями рим'я, орд... І праця —
Осяяння. (Ясо
Осяяння, ясо!)

*Я — цар. Пієтет є і праця.
І — цар патики і праці.*

Ви довго боком, оком Бог водив.

Око

В

Око.

Високо Гюґо косив...

Око

Мудрим зоріє, і розмир дум

Он Бог обно-

вив,

Бо ж об-

вив

У мак... А ви душу — дивакам.

Щоденно сум'яттям у сон не дощ,

А та габа багата...

І

Ви... Де жереб береже Див.

О

Вічна рамо помаранчів,

Ми зазеленили не леза зим

(Он габа зими — дими за багно),

Ми зносили сум зим

У жарі міражу —

І дотиками маки тоді,

І жур оп'яня по ружі,

І лип шпилі,

І

Ви... Де жереб береже Див.

І ми з Вами — зима в зимі.

Килимами-димами лик віків, килимами-димами лик

її

В'яв.

Опо-

вив

Витівку її у квіти, в

Вина нив.

А то — лозопозолота.

А то ще — пещота.

І зажити жазі...

*А та фата...
Й ірій...
І веселунку гукну Лесеєі...
"А ну тебе, щебетуна..."
Не дожидає звати... Жоден
Тепер трепет
Й —
Йой, йой, йой!..
І смеречина черемсі:
— Ш... ш... ш...*

*Хомі — сімох.
Хімі — німих.
А мені — нема?..
Німого-бо гомін
Заз-
дро норд
Поніс у Сіноп.
Я сватався...
А туркєня — не крута.
За сури сиру — саз.
Шинка і книш,
І смак у камсі...
Хомі — сімох,
Хімі — німих.
А мені — нема?
...Я сватався.*

*Я — Леда, ти — цитаделя,
Закопана напоказ...
Ув орбіті брову
Я —
Зором у мороз,
Воркун у кров...
І мажорно сон рожам,
А тіло літа...
І тіл експресія... І серп скелі ті —
Аж ржа
З
Літ і тіл...
О, тьвся свято!
І тіло поламало політ, і...
Я — Леда, ти — цитаделя?*

Юрій ПОКАЛЬЧУК

ПОСМІШКА МЕДУЗИ

Видовжені профілі струнких мінаретів біля величавої приземкуватої мечеті на тлі передсутінкового неба виглядали доволі екзотично. Далі, за мечеттю — невеликий окраєць землі з будинками, що викликали у пам'яті невиразні спогади про Кавказ; за ними виблискувало під останніми променями призахіднього сонця широке й погідне плесо Босфорської протоки. Почуття неспокою, з яким Григір прилетів до Туреччини, не минало, і він драгувався з власного стану, шукаючи виправдання цьому в перевтомі, колишніх невдачах або й просто у непевності свого становища.

Він було трохи заспокоївся, коли турецькі письменники повели їх до цього ресторану, і на певний час відволікся думками від довколишньої, занурюючи погляд у приємний краєвид за ресторанним вікном.

Ні про що не думав. Вдивлявся у далину, — коли в голові забриніли слова, мовби з якогось вірша чи пісні:

... я ніколи тебе не забуду, я ніколи тебе не полишу...

Григір силкувався згадати, звідки і чому саме ці слова спливли раптом в його пам'яті, — не було до кого йому зараз так озиватися і ніхто так не звертався до нього, то звідки такий настрій?

... ти приходиш до мене у шелесті вербового листя, у дзюрчанні струмка під вербами, у подихові вітру, у плескоті морських хвиль...

Чому стамбульський краєвид навіював таку лірику, було аж ніяк не зрозуміло. Нespoкою Григір зараз не почував, лише дивувався собі.

Хвилюватися і думати про Стамбул він почав, власне, відколи йому запропонували поїхати до Туреччини. Він ніби чекав на це й одразу ж почав збиратися. Спершу подумки, передивляючись книги про Стамбул, потім — укладаючи валізу ще за тиждень до відльоту. Відтоді неспокій не полишав його, і Григір було подумав, що, може, йому не їхати до Туреччини, а краще відпочити десь у Карпатах чи на Волині. Але миттю відкинув цю думку. Міста Григір ще зовсім не бачив, бо прилетів по обіді, а далі усе закрутилося вже поза його волею. Встиг хіба що здивовано помітити, що довгою вулицею, де розташувався їхній готель, ходить маленький трамвай, зовсім старого зразка. Згодом йому пояснили, що трамвайну лінію з оцими старими вагончиками (такі ще недавно ходили Львовом) у Стамбулі зберегли зумисно — як екзотичну згадку про старі часи.

У Туреччині було значно тепліше, ніж в Україні, але подих осені — все ж початок листопада — вчувався й тут; надвечір ставало прохолодніше.

Ресторан "Чапі" був затишний, невеличкий, повний великих вазонів із екзотичними кущами, що додавало приємності й особливой атмосфери.

Григір ув'язався в загальну розмову, тим більше, що тема була цікава — прийшли письменники з усіх причорноморських країн, аби домовитись про

двотижневий плавучий семінар, що мав би відбутися наступного року на кораблі. Корабель мав іти з Одеси, із заходом у кілька портів різних чорноморських країн, і, зробивши таке коло, знову повернутись до Одеси. Ідея цікава, але до її звершення, як до неба рачки, думав Григір. Однак побачимо, може, щось і вдасться.

За столом газдував кругловидий веселун Пітер Курман, голова Спілки письменників Швеції, бо саме з ініціативи шведів і відбувалась ця зустріч. Який мають шведи стосунок до Чорного моря? Хіба що через шлях із вікінгів до Греції, що пролягав через давню Україну. Але поза усім — їхня ідея, тому вони керували тут, і їхня делегація була найчисленніша. Ще у Стамбулі відбувалась зараз книжкова ярмарка, на якій також мали бути всі запрошені письменники. Усе починалося завтра, а сьогодні — вечеря, знайомства, спочинок.

Ресторан "Чапі" займав останній поверх зовні цілком непривабливого будинку в провулку, що відходив від великої вулиці Істіклар кадесі. На цій вулиці, біля російського консульату, у знаному готелі "Річмонд" і замістили письменницьку групу з різних країн.

Оскільки "Чапі" містився на горішньому поверсі будинку, то з вікон його особливо цікаво було дивитись на Стамбул.

— Вибачте, що я вас турбую, — пролунав ззаду приглушений жіночий голос. — Чи правда, що ви з України?

Непевна англійська мова, голос трішки хрипкуватий. Він озирнувся. Біля нього стояла струнка жінка, вочевидь, старшого віку, з уважними очима і мов різьбленим із каменю, обличчям, напевно, колись дуже гарним.

Суворість малюнка вуст і всієї гордовитої постави старшої пані скрашував вираз її очей. Темні, глибокі, вони дивилися на Григора з питанням, теплотою і стримуваною, а точніше — переборюваною ніяковістю.

— Так, — сказав Григір, — так, я з України.

— Я теж, — сказала старша пані.

— Ви? Ви з України? — здивувався Григір. — А що ви тут робите?

— А ви говорите українською? — промовила трохи натужно пані, переходячи з англійської на його рідну мову.

— Та звичайно ж, — зрадів Григір. — Але... ви... ви що тут робите?...

— Я тут живу. Я вже тут близько п'ятдесяти років. У цьому ресторані я граю на піаніно вже сорок років. Крім того, я ще викладаю музику...

... музикою звучать у мені всі вигини твого тіла, кохана, небесним світлом озивається кожен дотик до тебе, запах твоєї шкіри, смак сонячних вуст, дотик язика поймає мене, блискавкою пронизуючи усе моє єство, сплетіння наших тіл — море єднання, я входжу в тебе вперше і завжди, назавжди, хочу розчинитись у тобі, зникнути і народитись знову в одній із тобою істоті, твоя рука на моїм волоссі, очі, в яких я втонув із дитинства, усмішка, в якій промовляє твоє серце, запах вербового листя, надвечір'я під плакучими вербами, тих кілька днів, відколи ми уперше прийшли туди, відколи стало відомо, що мене забирають до війська, вєдино, в один вечір, одну ніч, один день, одну мить, в якій ми пливемо незупинно, пливемо назустріч одне одному, в якій ми тонемо і виринаємо, знову бачачи одне одного, вже не очима, а усім, що в нас є, чим ми є, що ми є, все це з нами, все це — ми, кохана, вже немає "я" і "ти", є лиш "ми", я їду на війну, але вона вже скоро закінчиться, я повернусь, і ми назавжди будемо разом, будемо ми — одна істота з двох тіл, і в нас буде багато дітей, все це теж будемо ми, ми будемо, будемо, будемо...

— Одну хвилинку, — сказала жінка. — Я зараз повернусь.

Вона відійшла кудись у глибину зали, поважно і неспішно, високо, навіть шляхетно тримаючи голову. Григір дивився їй услід, і розумів, що че-

кає її повернення, йому хочеться розмовляти з нею, відкись він її ніби знає, хоч, вочевидь, це було неможливо. Але з її незнайомого обличчя променилось щось невлотно привабливе, приемне, і далєбі знайоме.

— Я запитала у господаря ресторану дозволу посидіти біля вашого столу кілька хвилин, якщо ви не заперечуєте.

— Так, звичайно, будь ласка!

Григiр сидів скраю загального столу, біля вікна. Він трохи відсунувся, і жінка поставила біля нього стiльця, якого принесла з собою.

— А як ви опинились тут, у Стамбулі? — спитав Григiр.

— Ми приїхали сюди з Одеси у тридцять дев'ятому році. Мені вже було вісімнадцять. Тому я добре розмовляю російською, важче українською, але як бачите... Справа в тім, що мій батько — турок, а мама українка. Батько приїхав з Туреччини в Україну на заробітки перед революцією, потім зустрів мою маму, вони одружилися, народилась я. А вже коли в повітрі запахло другою світовою війною, батько подався до Туреччини, бо мав турецьке громадянство. Забрав туди й нас із мамою.

— І ви не побоялись Туреччини? — не втримався Григiр.

— Боялись, але що було робити! Та ж і добре, що виїхали. Війна-бо скільки лиха принесла Україні. Невідомо, що би з нами сталося.

Ось чому в неї таке дивне обличчя, вона ж наполовину туркеня, мама в неї — Роксолана, сказати б...

— О восьмій годині я починаю роботу, — сказала жінка, подивившись на годинник. — Є ще кілька хвилин.

— Я, власне, письменник, — сказав Григiр. — Пишу книжки українською мовою.

Те, що він промовив звучало якось недоречно. Хотів сказати щось інше, розповісти про себе, та не знаходив слів.

— Мене зовуть Григiр...

— Дуже приємно, — сказала жінка і підвелась. — Я вже повинна йти до праці. Рада була вас побачити. Бо почуваю себе українкою. Я ж там виростала. Мене зовуть Лідія. А по-турецьки — Лейла.

Вона віднесла стiлець і подалась до піаніно. Григiр, усе ще не отямившись від несподіваної зустрічі, розповідав своїм колегам за столом, хто така Лідія.

У залі зазвучало піаніно, й одразу ж трохи стих гамiр ресторанного товариства, усі прислухались до музики.

Лідія сиділа за піаніно. Так само гордовито, тепер одягнувши великі окуляри у брунатній оправі, уважно вдивляючись у ноти.

Із першими звуками Григiр стрепенувся, вчувши знайому мелодію, і вже не відривав очей від піаністки, коли враз зазвучав її глибокий, трохи хрипкуватий, але ще доволі добрий голос. Вона співала.

Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці,
Бо на вечорницях дівки-чарівниці...

Григiр відчув, що йому підступає клубок до горла, а на очі навертаються сльози. Боже, який ти сентиментальний! Треба ж! Українська пісня, знаєна, загалом проста... Але зараз для Григора вона звучала не лише як відголосся його батьківщини, а як щось глибоко рідне, щось, у що він утаємничувався зараз, причащався, щось раптом осягав із піснею цією таке, чого досі не знав. Власне, не розумів свого стану й зараз, але приходило до нього інше знання, інші почуття, незнайомі і незрозумілі. Адже він щойно, кілька годин тому, вилетів із Києва, — ще зарано для ностальгії.

Григiр не раз чув цю пісню в дитинстві. Її дуже любив батько, якого теж звали Григiр. Власне, від батька і почув її колись уперше. Але ніяк і

ніколи вона його особливо не зворушувала, хіба що ім'я: Гриць — Григійр, але ж це так просто...

А зараз йому хотілося плакати від цієї пісні, від голосу Лідії, від чогось незрозумілого, такого, що вже мучило його, не маючи змоги прорватись у свідомість...

... засинаю, обіймаючи подушку, повторюючи твоє ім'я, чудове, надзвичайне ім'я, звуки якого, вимовлені мною, звучать в мені музикою нашого єднання, озиваються у всьому тілі тисячами дрібних іскорок, що витворюють раптом ціле багаття солодкої знемоги, в якому я опалююся, сповнена тобою, завжди, назавжди сповнена тобою і тільки тобою, хоч тебе немає поруч, але ти в мені, ти живеш в мені, ти поїхав на війну, і я щоденно молюсь, аби Бог зберіг тобі життя, аби ти повернувся, аби я знову бачила тебе, аби настала знову та хвилинка, коли ми можемо бути разом, щоби ніколи не розлучатися, більше ніколи, ніколи, бо ж відколи померла мама, я лишилась тільки з сестрою, вона має своє життя, а я, поза щоденною домашньою працею, поза городом і садом, поза усім тим, що дає мені хоч якусь змогу протриматися в цей важкий, у цей такий нелегкий час, чую в собі музику твого тіла, яке зливається з моїм у найвищому щасті, чекаю вечора, коли врешті можу одійти від буденності, і лишитись сама у своїй кімнаті, зануритись у насолоду спогаду про тебе, у журну, щемливу насолоду думати про тебе, коли тебе немає, у спогади про дитинство, коли ми були ще дітьми і підлітками, коли ходили до школи, коли я ще дивилась на тебе, кількома роками старшого, як на дорослого і далекого від мене юнака, і коли раптом одного дня ми побачили одне одного інакше, спалахнуло яскраве сонце у тому надвер'ї, і сонцем цим були твої очі, твій погляд, звернений до мене, твої слова, які не говорили нічого, але означали все, і відтоді я думала тільки про тебе, спила тобою, мріяла про тебе, тремтіла від думки про дотик, про тепло руки, про щось більше боялась і думати, було досить знати, що ти є, дивившись на мене, запрошуєш на прогулянку, і твій погляд сповнює мене щасливим безмежжям, бо попереду життя, ми ходили нашим маленьким Кременцем в околицях невисокої гори Бони, це стало улюбленим місцем, ми знаходили віддалені куточки, прихищені від людського ока, сідали, як на тому поваленому дереві, яке знайшли випадково у заростях плакучих верб, і говорили, говорили про все, ти вперше поцілував мене саме там, і тепер я приходжу на ті місця з тугою, бо тебе немає поруч, але щаслива спогадом того, що ми були тут разом, що знайшли одне одного, що будемо ще тут разом, потім, коли батьки твої переїхали до Луцька, ти часто приїжджав, це ж бо недалеко, але ж це інше місто, це теж Волинь, але кілометри відстані між нами, і відтак наші зустрічі стали нещоденними, але ти був біля мене кожного тижня, ти був зі мною кожного тижня, ми вже говорили про одруження, про майбутнє, аж коли серед цієї дурної війни не прийшов і твій час, тебе покликали до війська під прапор російського царя, це було чуже і дурне, але був закон, ти мав їхати кудись геть, ти був саме того віку, коли кличуть до війська, скінчив гімназію, готувався вчитися далі, адже був блискучим учнем, хоч твої погляди вели тебе в підпільні українські гуртки, в читання заборонених книжок, які кликали до незалежності, до свідомості нації, до самоповаги й віри у минуле і в прийдешнє, ти вчив мене всьому цьому, був моїм учителем і провідником, я виростала разом з тобою, біля тебе, при тобі, молодша на три роки, я знала значно більше за ровесниць, вже переказувала їй іншим те, чого навчилась від тебе, аж тут тебе ввіймали на останньому році навчання з підпільною газетою, за це мали виключити з гімназії, і тому твої батьки вирішили податись до Луцька, там неподалік у селі жив твій дід, у Луцьку була українська гімназія, батьки домовились, комусь заплатили, й тебе не потягли до поліції, ти просто пішов із гімназії, просто переїхав до іншого міс-

та, це була біда, трагедія для нас обох, але не було на це ради, так було треба, ми всі чекали закінчення війни, але твій час прийшов, а війна ще не кінчалась, і ти приїхав перед військом, перед відбуттям своїм на кілька днів до мене у Кременець, і ми пішли під гору Бону, де наші верби, і я не могла стримати сліз, відчуття розлуки вбивало мене, і ти цілував мене, обіймав чимдалі палкіше, і я вже не могла, не хотіла пручатись, хотіла твоїх обіймів, хотіла твого тіла, віддалася правді свого бажання, своєї любові до тебе, ще не знаючи, що таке пристрасть, не спроможна осягнути того, що мало статися, хотіла лиш бути з тобою, якомога ближче, залишити в собі найбільший спогад про тебе, залишити в тобі найбільший спогад про себе, й тепла осінь йшла нам назустріч, я бачила шатро з гілля плакучої верби, що вже починало подаватися жовтому кольору, я бачила його просто над головою, в той час руки твої пестили мене, вага твого тіла, незнана досі, лягала на мене важкою приємністю, вуста твої не відривались від моїх, я ледь стримала зойк, коли біль пронизав моє тіло, гострий, хоч і очікуваний, але однак несподіваний, змішуючись раптом із дивожним відчуттям солодко-болісного наповнення чимось стороннім, незнаним, дивним, нове буття входило в моє тіло, в єство, розкриваючи сутність моєї жіночості, лякаючи і ваблячи водночас, але я знала, що це ти, я здогадувалась, що ти дістаєш насолоду від цього, я мовчала і терпіла перші миті, вищерть заповнена твоїм великим сильним м'язом, твоєю чоловічою пружністю, твоїм єством, яке починало поволі рухатися в мені, біль і незручність поволі відступали, подаючись місцем новим відчуттям, за якими стояла зростаюча хвиля розкоші, в якусь мить я вже обвилась навколо тебе руками й ногами, я перетворилась на виноградну лозу, яка навесні обвиває усіма своїми пагонами стовбур дерева поруч, хотіла би мати ще багато рук і ніг, аби обхопити геть усього, аби мати можливість пестити тебе водночас скрізь, почала несподівано для себе рухатись з тобою, назустріч твоїм рухам, я забула вже про біль, почувуючи тільки щасливу наповненість тобою, ти вже пронизував усе моє тіло, ми ставали однією істотою, я чула, як твої руки пестять мене у щасливих судомах, як тіло твоє звивається на моєму, піддане моїм пестощам, моєму єству, я хотіла, аби це продовжувалось ще, і ще, і ще, аж коли викотилась зсередини мене могутня хвиля, бурєю захопила мене і понесла у такий вир насолоди, що я застождала, вже не тямлячи себе, тіло моє судомно вигиналось і рвалося до тебе, в тебе, на тебе, намагаючись якомога глибше забрати тебе, розчинити в собі назавжди, і ти теж застождав, підводячи голову вгору, напинаючи шию у скрайньому вигині назад, я на мить розплющила очі, і побачила твоє обличчя у щасливому, несамохінньому вишкїрі, у блаженстві й радісах, і це було щастя — почувати і бачити тебе щасливим, але це було надто швидко, це сталося доволі швидко, отямившись, ми дивились один на одного іншими очима, ми дивились і бачили одне в одному інших людей, які щойно стали вбагатократ ближчими, найближчими, ми знову хотіли одне одного, ми хотіли бути разом, і ми були ще і ще, і ще, усі ці дні, доки не прийшла пора їхати до Луцька, а назавтра — на війну, й ти поїхав, і я думала, нехай буде дитина, він повернеться, ми одружимося, але я знатиму, що частка його завжди зі мною, але біда бідою, ти поїхав, я ридала ридма, і ти ледь стримувався від сліз, але врів, і я вірила, і чекала, чекала, чекаю й досі, вже минув рік, майже рік, я не завагітніла, не народила тобі сина, і щодня, лягаючи спати, переживаю знову і знову ті дні, сповнена тобою, твоїм іменем, твоїм тілом, твоєю пристрастю, твоїм коханням, обіймаючи подушку, шепочу твоє ім'я як молитву, яку повторюю безперестанку, і щастя виповнює мене знову, ти моя молитва, Григоре, ти моя церква, а я твоя дзвіниця, з якої волає до тебе голос нашого кохання...

Час у Стамбулі летів швидко. Григїр майже не бачив міста, бо засідання, прес-конференції, книжкова ярмарка заповнили увесь наступний день. Вечерю було призначено неподалік, що раптом викликало у Григора внутрішній супротив, йому вже хотілося до "Чапі", в атмосферу саме того

приємного ресторану. Там була Лідія, йому раптом захотілося побалакати з нею ще, хоч він і не знав, власне, про що говорити... Григій відчував, що неодмінно має з нею зустрітись, хоч був поглинутий справами наступного круїзу, його не полишало відчуття, що слід піти до "Чапі" і побачитись із пані Лідією.

Григій вже надбав собі серед учасників цього письменницького збіговиська кількох приятелів. Легко і просто знайшов спільну мову з греком Танасісом Балтіносом, головою грецької Спліки письменників, який прибув до Стамбула змолодою, приємною дружиною. Лисоголовий, із сивуватими вусами, Танасіс мав, однак, такі живі, відкриті очі, струнку поставу й доброзичливу усмішку, що вік його важко було визначити. Ізмолодою Маргаритою, вочевидь, нещодавно одружені, вони часто виглядали як пара юних закоханих. Це дуже подобалося Григорові: з ними було легко і просто, як і з інтелігентним тонким естетом німцем Уво Фізелем, ізвеселим, енергійним Пітером Курманом, із гарною, граційною Евою Кумлін, що працювала у шведському посольстві в Греції і, завдяки своїй енергії та діловитості, була чудовим секретарем-організатором письменницького зібрання.

Власне, Еві розповів Григій про зустріч із Лідією та про своє бажання побачитись із нею ще, й Ева запропонувала зайти після спільної вечери ще до ресторану "Чапі", — може, Лідія працює там і сьогодні. Еву ця історія зацікавила, — отож, близько одинадцятої вечора вони вийшли з ресторану "Чотири пори року" й подалися до "Чапі", який знайшли без великих труднощів.

Вони зашли до ресторану. Ще при вході почули звуки музики. Худенький, невисокого зросту, з вусиками стрілочкою, уже немолодий, видко, чоловік грав на акордеоні й співав "Бесаме мучо...". За піаніно сиділа Лідія, акомпануючи йому.

Григій замовив пиво, і вони з Евою сіли при вільному столику — так, щоби бачити Лідію. Акордеоніст проспівав ще кілька пісень різними мовами, відтак відійшов, розкланюючись під гучні оплески присутніх, а йому на зміну вийшов такого ж, певно, віку інший артист, у червоночорному вбранні, колись, мабуть, красень, але зараз розповнілий і червонолиций. З мікрофоном у руках він почав на оперний кшталт співати "О, соле міо..." — з такою манірністю й вихилясами, що одразу ж було зрозуміло, що це постарілий гомосексуаліст, у минулому співак або актор, який гадає, що й зараз його підсмикування плечима, підморгування, крутіння задом ще можуть когось привабити. Попри те, що й голос його був пропитий, і оперність його співу засвідчувалась більше його позами і вбранням, аніж виконанням.

Але публіку, вочевидь, бавило таке видовище, йому плескали. Лідія, поки виступав цей співак, вийшла на перерву разом із акордеоністом. Акордеоніст, однак, за мить вернувся і, ставши за своїм блакитним приятелем, оплесками і пританцьовуванням намагався створити додаткове враження захоплення ним, що, можливо, також було наперед розраховано.

Григій підійшов до Лідії, яка сіла при столику в куточку і замовила собі чай та печиво. Він привітався. Лідія підвела голову. Її обличчя освітіла раптом тепла усмішка.

— Я дуже рада вас бачити. Сідайте біля мене. Я маю саме зараз півгодинну перерву у праці.

— Я, бачите, тут не сам. Зі мною шведська письменниця...

Йому раптом стало незручно, що прийшов до Лідії не один, і він здивувався своєму ніяковіттю. Але воно не минало.

— А де вона? О, то ви йдіть до неї, а я підійду до вашого столика.

Григорі вернувся до Еви. Вони сиділи при столику на двох. Лідія підійшла до них за хвилину, мабуть, знову питала дозволу в господаря, поставила стілець поряд, потім принесла свій чай і печиво. Григорові хотілось допомогти їй, але він якось не посмів втручатися. Тут свої справи, свої стосунки. Та й суворий вираз різбленого обличчя Лідії не дозволяв самочинності.

Лідія привіталася з Евою, вибачилася за свою погану англійську мову, на що Ева відповіла, щоби Лідія з Григором розмовляли українською, а їй цікаво буде послухати, як звучить українська мова. Старша пані незворушно подякувала, ледве кивнувши при цьому головою на знак згоди, і перейшла на українську.

— Як вам подобається Стамбул? Що ви тут бачили?

Її глибокий, хрипкуватий голос був надзвичайно приємний Григорові. Він дивився в темні очі Лідії — і не чув власних слів, майже не чув, бо казав, що зайнятий цілий день, нічого не бачив, щось ще однак побачить, бо має ще три дні, один із них, наприкінці, має бути вільний.

— Розкажіть ще трішки про себе, про свою маму, про те, як ви сюди їхали... — попросив він.

— Бачите, моя мама родом не з Одеси. Вона народилася у західній частині України. Там є таке маленьке місто Кременець, не знаю, чи ви чули щось про нього...

— Але ж я сам з Волині, — стрепенувся Григорі, і хвилювання що поймало його від часу приїзду до Стамбула, знову вибухнуло в ньому, — якраз я народився також у Кременці, як і ваша мама. Просто не може бути! Такий збіг!.. Адже Кременець справді маленьке місто. Я, щоправда, виріс у Луцьку, це теж на Волині, недалеко від Кременця...

— Ви знаєте Кременець? Як дивно! Я ніколи там не була, але мама багато розповідала мені про Кременець і взагалі про Волинь... Вона завжди тужила за тим краєм... А до Одеси втрапила під час революції. У неї був закоханий хлопець, її сусід, його забрали до царської армії, коли ще не скінчилася перша світова війна. Потім він вступив до уенерівської армії і приїхав за мамою. Вони дуже любилися, й він перевіз її до Одеси, де стояла його військова частина. Мамина мама померла на той час, батько ще раніше, старша сестра поїхала на заробітки до Польщі, й понад півроку її не було, відтак мама погодилася, усе покинула й поїхала з ним. А потім його полк кудись відіслали. Вона чекала його в Одесі. Спершу жила у його знайомих, потім пішла працювати, наймала житло...

... я ніколи тебе не забуду, я ніколи тебе не полишу, моя душе, мій квіте весняний, моя мріє, я лише з тобою, мене бурі несуть буревісні і списками проколюють війни, і вбивають мене й Україну, я ніколи тебе не покину, навіть в смерті, в потойбічній світі та плакуча верба буде снити, в нашій часті, колишнім еднанні, від світання живу до світання, в моїм серці лиш ти, я ніколи не забуду той вечір, відколи належу тобі незупинно, ти, Маріє, моя Україно, я складаю тобі такі вірші тисячами, лиш цим живу, кохана моя, якби не ти, я вже, мабуть, загинув би, якби не знав, що ти є, що мене чекаєш, що любиш, що ніколи не перестанеш любити мене, бо таке кохання, як наше, стається раз на тисячу літ, а ми живемо, ще будемо жити, ще колись будемо жити, хоч ми відступаємо, наше військо розбите, Україну знов поймає більшовицька мла, а залишки української армії, опинилися в Галичині, я їду до Кременця, бачу твою сестру, яка господарює з чоловіком у вашій батьківській хаті, а ти лишилась в Одесі, куди я сам тебе вивіз, і не зміг забрати назад, і тепер між нами лінія кордону, — Галичина і Волинь відійшли

до Польщі, а ти в червоній Україні, — Боже мій, Боже мій, що я наробив... блукаю Кременцем, приходжу під гору Бону до нашого місця, сідаю на те повалене дерево під плакучими вербами і сиджу годинами, поїнятий спогадами, поїнятий однією думкою, як тебе знайти, що робити далі, і знаю, що маю повернутися в Україну, бо вдається ж час од часу декотрим перебиратися туди і назад через советський нині кордон, я дістанусь до Одеси, знайду тебе, і ми повернемося назад разом, сюди, у Кременець, а може до Луцька, житимемо разом, врешті будемо разом, а зараз шелест листя над головою говорить мені про тебе, подих вітру говорить мені про тебе, я чую, знаю, що й ти думаєш про мене в цю хвилину, у ці довгі дні, не забула мене, пам'ятаєш, унизу дзюркотить маленький струмок, і я чую в ньому твій голос, йду до тебе, завжди йду до тебе, завжди лишаюся розчинений у тобі, ми так мало були разом тут, у Кременці, та коли приїхали до Одеси, то все ж понад місяць жили разом, поруч море співало, морські хвилі кликали нас у незглибність, у позачасів'я, у позахмар'я, ми були зачаровані, у ту маленьку кімнатку, в будинок моїх приятелів на околиці надійшло наше найбільше щастя, я був підофіцером і міг ночувати вдома, міг вертатися поночі, знаючи, що чекаєш на мене, яке це щастя — повертатися з праці і знати, що хтось чекає на тебе вдома, людина яку ти кохаєш найбільше у світі, яка тобі єдина і назавжди; коротка вечеря і розкішна ніч, дотик до твого тіла сповнює мене знову живою енергією, наче й не було втоми, можна роздягтися зовсім, можна зливати тіло з тілом безоглядно, безмежно, вповні і щасливо, входячи в тебе, я почуваю невимовну ніжність, глибоке бажання досягти найбільшої для тебе приємності, краплинки поту на твоєму чолі, яких торкаюсь язиком, є часткою тебе, і я забираю їх у себе, все, чим є ти, хочу забрати в себе і віддати тобі якнайбільше, якнайповніше, сильно, дружно, гостро, якомога глибше, міцніше, далі, ще далі, ще далі, аж до самого дна твого єства, де зливається воно з моїм, коли ми в єдиному клубкові з двох тіл вже творимо одне тіло, коли наші пристрасті переростають наше буття і клубочаться вгорі над нами єдиним полум'ям, викресаним із двох тіл, двох душ, двох почуттів... я живу лише спогадом, я весь у цих спогадах, кожен наш день, кожна година, яку проводили разом, кожна хвилинка в моїй пам'яті, про це мені шепоче зараз листя плакучої верби над моєю головою, і я йду до тебе, йду до тебе, йду вперекір долі і кордонам, війнам і злигодням, йду до тебе...

Минуло два дні. Настала неділя — врешті вільний від засідань і формальних зустрічей день. Письменникам запропоновано було автобус для екскурсій по місту, бо ж ніхто так і не бачив того Стамбула упродовж заповнених офіційними справами днів.

Уранці Григорій зателефонував до Лідії, вона ж бо лишила про всяк випадок, йому свій домашній телефон, і умовився з нею зустрітись увечері, аби попрощатись.

— Приходьте до ресторану о сьомій. Я починаю працю о восьмій. Зможемо годинку посидіти, побалакати, якщо бажаєте.

— Так, звичайно. Дуже дякую. Неодмінно буду о сьомій.

— Отже, до зустрічі.

Незворушний, спокійний голос Лідії, здавалося Григорові, теплішав, коли вона говорила з ним. Щось і далі вабило Григора в її голосі, йому хотілося чути її, хотілося розмовляти з нею, хоч, дalebі, він ніколи не знав, про що, — але водночас виглядало йому, що він має дуже багато чого їй сказати, що їхня зустріч надзвичайно важлива, що це одна з найголовніших його справ у Стамбулі. Григорій дивувався сам собі, але не відкидав цих відчуттів, не робив найменшого поруху їм опиратися, — навпаки, його вабило це відчуття в собі, кликало, інтригувало, і він слухав себе й ішов за волею хвиль.

Роки безоглядності минули, з віком Григір збагнув, що впертий раціоналізм багато в чому шкодив йому, особливо, коли він не дослухався власної інтуїції, коли змушував себе не зважати на внутрішній голос, який кудись кликав його, від чогось остерігав.

Відтоді він став і писати краще, сказати б точніше, глибше. Коли буду геть старий, буду зовсім мудрий, але минулого не повернеш. Вірність ідеї, логіці, розумові й вірність собі не завжди співпадають, а часто й протилежні. Чим раніше вдається осягнути цю золоту середину, цей золотий перетин, на якому поєднуються воля й інтуїція, тим повніше проживеш життя, тим більше зможеш зробити...

Може, тепер він врешті дістається цього, може, тепер щось зміниться і в його непростому житті?

Григір слухав себе, вдивлявся в історичні пам'ятки Стамбула, де загинула під навалом Османської імперії чудова візантійська культура, де у величній стародавній водоймі, що нагадувала велетенський підземний палац, екскурсовод показав їм великі різьблені брили, ще, вочевидь, візантійські. На двох із цих брил були викарбувані голови Медузи. Одна з голів — сміялась.

Ніколи не бачив усміхненої Медузи. Голова Медузи може бути символом убереження від зла. Отож, на відштовхуванні від зла постали колони для вибудування велетенської водяної цистерни, точніше, басейну для збору води. Попередня культура забулась, але стала основою для іншої.

Що є зло? І що є добро? Що чому прислуговується? Коли і як? Що означала ця усмішка?

Колись Медуза була дуже гарною дівчиною. Такою гарною, що рівної за красою важко було знайти. Була вона донькою морських богів Форкія і Кето, народжених від бога води Понта і Геї-Землі. У Форкія і Кето народилися три доньки Горгони — Пефредо, Еніо і Медуза, які жили в підземному царстві Тартарі. Двоє старших були безсмертні, Медуза ж — смертна. Крім них, у їхніх батьків народились ще три доньки Грайї, також дуже гарні, але від народження сивоволосі. З часом вони стали уособленням старості й охороняли шлях у Тартар, до Горгон. Грайї мали одне око і один зуб на трьох, використовуючи їх по черзі.

Розповідала історію Медузи висока, стримана, сухорлява туркеня. Видно, добре й детально вивчила міф про Медузу, — тисячі туристів задають-бо тут нескінченні запитання.

То ж у підземному, підводному царстві й запізнала Медуза бога морів Посейдона. Вони покохали одне одного і втекли на землю, аби насолоджуватися своїм коханням. Спершу вони зустрілися на квітучому чудовому полі, і якийсь час раділи тут щастю, але змушені були згодом вернутися до своїх володінь.

Однак, вони зустрічалися знову і знову. Для своїх любовних утіх вони вподобали один із храмів богині Афіни, віддалений від людських поселень і майже завжди порожній. Випадково Афіна дізналась про це, навідала свій храм і застала в ньому блудників.

Розлючена богиня перетворила тіло Медузи на тіло потвори, лишивши їй прегарне обличчя незайманим, але з чудового волосся Медузи Афіна витворила безліч дрібних змій, що звивались навколо обличчя. Посейдон утікав від гніву Афіни разом із Медузою в море. Його не зміг зачепити гнів богині, — але не його кохану. Медуза повернулась в Тартар потворою, та, попри все, кохання її до Посейдона лишилось таким же сильним, а обличчя — прекрасним.

Однак від її погляду тепер кам'янів кожен, хто поглянув на неї, — крім Посейдона, адже боги не можуть вплинути своїми чарами на інших богів.

Посейдон і далі кохав Медузу, мріючи про те, щоби звільнити її від прокляття Афіни. Афіна знала це, і їй було мало помсти. Вона вислала славного воїна Персея, аби він убив Медузу. Дала йому свій блискучий щит і багато інших чарівницьких причандалів. Персей дістався Тартару, і, дивлячись у віддзеркалення Медузи у своєму Щиті, відсік їй голову, коли вона спала.

Він забрав цю голову з собою, й Афіна згодом прикріпила її на свій щит, тепер використовуючи погляд Медузи як засіб знешкодити усяке зло, загородившись від нього цим щитом.

Медуза, однак, була вагітна. Оскільки її тіло було спотворене Афіною, вона не могла народити. Але коли Персей відсік їй голову, то з її шиї з'явилося на світ двоє дітей — Медузи і Посейдона.

Один із них був славний воїн Хрісаор, ім'я якого означає "золотий меч". Він став потім батьком триголового Геріона, короля Еритреї, що нині зветься Кадікс. Матір'ю його була морська німфа Каліріон. Геріон був володарем незліченного стада корів. Викравши в Геріона цих корів, попередньо вбивши королівського пастуха Еритіона і його двоголового пса Ортиса, Геракл здійснив свій десятий подвиг.

Другим сином Медузи і Посейдона був Пегас...

Оце так-так! Пегас — син Медузи і Посейдона? Дивина! Про це Григір ніколи не чув.

Він слухав розповідь гіда дуже уважно, бо йому справді було цікаво і чомусь видавалося зараз надзвичайно важливим досконально пізнати історію Медузи та її нащадків.

... Посейдон не раз прибирав образу морського коня чи кентавра, отожд одним із його синів і був Пегас — кінь, наділений чарівною силою.

Одного разу Музи співали так гарно, що гора Гелікон почала від захоплення рости й майже сягнула небес. Тоді роздратований Посейдон наказав своєму синові повернути її на землю. Пегас ударив копитом так, що гора враз вернулася на своє місце, а там, де креснув копитом Пегас, відкрилося джерело Іпокрена.

Один зі славних героїв, Белерфонт, також син Посейдона і онук Сізіфа, отже, брат Пегаса, спромігся з допомогою Пегаса перемогти Химеру, страшну і небезпечну потвору. Белерфонт, однак, захотів дістатись разом із Пегасом до Олімпу. Розгніваний самочинністю Белерфонта Зевс наслав на Пегаса шаленство, і той на льоту до Олімпу скинув із себе Белерфонта, який упавши на землю, покалічився.

Ім'я Пегаса пов'язують з Еос, богинею світанкової зорі: він є серед небесних сузір'їв. Однак головна його справа — час від часу бувати на Олімпі і приносити туди для Зевса блискавки.

А також він став пізніше символом високого духу, поезії, творчого натхнення, — недаром упокорював Муз. "Отже — це ваш бог, ваш символ, панове письменники", — усміхнулася наприкінці жінка-гід.

Чи знала Медуза, яку ціну вона має заплатити за кохання до Посейдона? Чи короткі миті кохання, піднесення шалу, забуття про довколишнє, минуле і майбутнє вартують спотвореного життя, і наступної жакної смерті?

Гід не знала, чому саме Медуза, єдина з-поміж сестер Горгон була смертною: це таємниця, певно, і для міфології.

Врешті, не так це важливо, хто ти і звідки, важливо, який ти, що несеш у життя, ким стаєш і що є твоєю метою в бутті.

За що усі платимо, коли нас спіткає нелюбов, розчарування, чиясь жорстока помста, чиясь зрада?

Чому усе людське буття складається з довгих химерних пошуків, очікувань, переймань, страждань, якщо ти прагнеш хоч би якогось ідеалу, навіть тимчасового?

Врода, самозакоханість, недбалість вбивають у людині людину, перетворюють її на потвору, від погляду якої кам'яніе життя.

Чи не можна бути гарним і добрим? Чи не можна любити без озирання на реалії будня?

Легше і краще живе той, хто не дбає про вище, задоволений середнім, не чекає і не шукає, просто бере те, що підкидає життя.

Григір зітхнув, крокуючи в шерезі письменників, що жваво обговорювали принади підземної велетенської цистерни, замислившись про себе, про своє хаотичне, сповнене марних пошуків і розчарувань життя, враз спіткнувся й, аби не впасти, ухопився за веселого Пітера Курмана, що йшов перед ним.

Усі розреготалися, Григір теж, миттю забувши про свої роздуми, і вже в автобусі, який правив до наступної стамбульської дивини — званої в цілому світі мечеті Топ Капі, замислився знову.

Чому Медуза сміялася під тими колонами?

Морські круглі, прозорі, пливкі створіння називаються медузами. Ймення Афіни має тільки місто в Греції. Медузи ж усюди, у всіх морях... Тому що Посейдон — бог моря? Завжди і скрізь Медуза, отже, лишалась із Посейдоном, тільки в іншому вимірі... Пегас теж є символом творчості у всьому світі. Все творче, отже, походить від Медузи, від високого злету її почуттів і пристрастей, від її вірності Посейдону і спроможності вийти поза межі закону богів. І я теж, подумав Григір, і всі ми, письменники, теж відтак завдячуємо нашим творчим пошуком, нашим неспокоєм Медузі...

Григір так і не зміг покинути думки про Медузу до самого вечора: вона раз-по-раз приходила йому на гадку, щось мучило його в погляді тієї Медузи, яка сміялась, за цим ховалась якась таємниця, вона була десь поряд, але Григір не міг її осягнути.

Це був останній день його перебування у Стамбулі.

Григір хотів було після екскурсії трохи спочити, але, прийнявши душ, полежав із півгодини, одягнувся і вийшов у місто. Шкода було гайнувати останній вечір у таємничому, так і непізнаному ним місті. Зустріч із письменницькою групою призначена була знову в ресторані "Чотири пори року" на восьму годину. Лишилось півтори години — погуляти, роздивитись довкола і зайти у "Чапі". Григір хотів побачити Лідію. Попрощатись, сказати кілька слів... просто — побачити.

Він подумки посміхнувся: отаке, бачиш, романтична історія зустрічі двох земляків на далекому турецькому березі...

На вулиці до нього вчепився чистильник взуття, хлопчик років дванадцяти. Григір відмовлявся від його послуг, але малий не вгавав, плівся за ним і щось белькотів по-турецьки, бо англійською знав лише кілька слів.

Врешті Григір зупинився і вирішив його сфотографувати. Хлопчик розгубився, але сів на свій стільчик, як показав йому Григір, біля якоїсь вивіски з оголошенням при кав'ярні, і Григір прицілився об'єктивом, а тоді раптом збагнув, що він хлопчика десь бачив. Григір клацнув апаратом, хлопчик підвівся з місця, підійшов і показав на годинник на Григоровій руці.

— Сім, — сказав хлопчик, — "Чапі", сім годин, Лідія.

Григір витріщив очі.

— Що? Звідки ти знаєш Лідію?

Хлопчик ствердно хитнув головою і вказав напрямом:

— Йди! "Чапі"!

— Ходімо разом! — сказав Григир.

Хлопчик йшов із ним поряд, вже не говорив про чищення взуття, не мегушився, лише скоса зиркав знизу на Григора. Він був доволі приємний, хоч обличчя було важкувате, з рисами, які з хлопчачих вже переходили ніби не в підліткові, а зразу в чоловічі.

Враз він зиркнув на Григора так, що в того аж мурашки поповзли спиною. У погляді було щось приємне, дуже приємне — і водночас вороже, навіть загрозливе.

Де він бачив такі очі? Такі чорні, великі, розкосі очі? Де він стрічав цей погляд?

Григир внутрішньо здригнувся, роздратований своєю реакцією на погляд малого.

Але вони вже прийшли до входу в "Чапі".

— Гуд бай, — сказав хлопчик. — Іди! Лідія! — Він вказав угору, де містився ресторан.

Григир знизав плечима, і несамохіль на прощання провів рукою по голові хлопчика. Тепло дитячої голови і дотик цупкого короткого волосся знову здалися Григорові знайомими, але враз його аж пересмикнуло, немов якийсь струм ударив його від дотику до голови дівка, і Григир захвилювався, його поймав знайомий неспокій, якого здолати не міг.

Хлопчик знову зиркнув на Григора, широко посміхнувся і подався геть.

Дещо розгублений, Григир підіймався ліфтом на останній поверх до ресторану, гадаючи, що перевтомився, що забагато справ і вражень за короткий час, і тому його реакції вже неадекватні, голова паморочиться, треба сьогодні чогось міцнішого випити за вечерєю і добре виспатися.

Він зайшов у передпокій ресторану і зупинився. Якраз сьома година. До нього підбіг офіціант.

— Ви самі? Хочете вечеряти?

— Ні... Я хотів би бачити Лідію...

— Лідію? Вона вже є. Ось там, при барі.

Григир підійшов до бару. Лідія пила каву. Вона була у довгій темно-бордовій вечірній сукні. У великому чорному намисті, гарно причесана, з великою срібною заколкою, у ледь побитому сивиною волоссі.

— Добрий вечір, — сказала вона своїм незворушним голосом. — Я знала, що ви прийдете, але вирішила вислати за вами онука, аби ви прийшли трохи раніше. Бо сьогодні неділя, буде багато людей, і, можливо, роботу треба буде починати раніше.

— То це був ваш онук?

... Моя кохана! Мені вже сорок п'ять. Де ти, що з тобою, чи ти жива, чи ти мене пам'ятаєш? Чи ми справді були разом, чи це лиш мені приснилось?.. Але я й досі живу пам'яттю, хоч минуло стільки літ. Тоді, двадцять років тому, я спробував перейти кордон із Советським Союзом, маючи намір дістатись до Одеси, забрати тебе й так само потайки перейти назад до Польщі, на Волинь. Багатьом це вдалося, мені ж не пощастило. Мене заарештували при переході кордону, потім виявили, що я був в українській армії, і я дістав десять років концтаборів, потім ще десять і, вже не сподіваючись вижити, відсидівши повних вісімнадцять, у тридцять дев'ятому році вийшов на волю.

Ще диво, що мене не розстріляли, що взагалі випустили, але це тому, що я волиняк, — приєднали ж бо до Советського Союзу Волинь і Галичину, і от я дістав ніби амністію. Одразу ж поїхав до Одеси. Але тебе не знайшов, тебе там не було. Я хотів лиш просто побачити тебе, розумів, що, мабуть, твоє

життя пішло іншим шляхом. Але хотів лише просто побачити, хоч на мить... Важко було щось вгадати про тебе, щось віднайти, мої знайомі повмирали, я лиш довідався, що ти вийшла заміж і кудись виїхала. Море, море в Одесі! Колись хвилі його співали нам про наше щастя! А тепер воно було незворушно сірим і байдужим до мене. Ті хвилі були тепліші...

Я повернувся до Кременця. Сидів часто під нашими вербами. Вони виявились непідвладні часові. Я постарілий і сивий, а верби — ті самі.

Я завжди пам'ятатиму, як говорили до нас ці верби, як дзюрчав нам струмок, що тече неподалік, я завжди чутиму тільки тебе у шелесті вербового листя, у дзюрчанні струмка, у подиху вітру, який принесе мені звістку про тебе, навіть коли мене не буде серед живих, дух мій завжди тебе любитиме, я ніколи тебе не покинув і не покину, не залишу поза своєю душею, ніколи тебе не забуду, завжди любитиму...

Григор дивився на Лідію і не міг відвести від неї погляду. Тепер він розумів, що хлопчик із вулиці, її онук, був дуже на неї схожий. Але він збагнув ще й інше. Її незворушне обличчя було вдивовиж схоже на обличчя Медузи, саме на те обличчя, яке він бачив вирізьбленим на колоні у підземній водозбірні.

Тільки там Медуза — сміялась, а Лідія була незворушна. Григорові захотілось, аби вона посміхнулась.

— Коли будете вдома, вклоніться від мене Кременцеві й Одесі. Це частина життя моєї матері й мого. Я народилася, виросла в Україні. Я прожила там вісімнадцять років мого життя... Земля, де ти народився і виріс, багато значить для формування людини...

...Я виїжджаю до Туреччини. У повітрі пахне війною. Чоловік настоює, вмовляє, обіцяє, що не буде нас із донькою тримати у мусульманських звичаях, і я погодилась...

Я люблю тебе, всі роки любила тільки тебе, і вмиратиму з коханням до тебе, але тебе немає, ти легенда, міф про прекрасне минуле, яке стало трагедією мого життя.

Я чекала тебе три роки, працювала на фабриці, зустрівся мені Селім, з походження перс, який мовчки, але незупинно ходив за мною. Ненав'язливо, але невідступно водночас. Він приїхав сюди юнаком, на заробітки, ще перед революцією, мав турецький паспорт, але жив і працював, як усі ми.

Сталося так, що господиня, в якій я мешкала, померла, мені не було де жити, я не мала грошей, аби їхати кудись, та й куди? Кременець був тепер за кордоном.

Мене забрав до себе Селім.

Можеш ти уявити, що відбувалося зі мною в ту ніч? Селім гарний, приємний хлопець, закоханий у мене насправді, відданий і чесний. Я можу сказати, що люблю його, люблю, але це все інакше, це те, що зверху, в нашаруванні, у щоденному житті, коли день і світло, робота, їжа, просто життя... А там, углибині мене, — завжди ти, тільки ти, завжди тільки ти... Ти мій біль, моє вічне невтолення, моя прага за самою собою, бо я жила насправді і вповні тільки біля тебе, тільки при тобі, тільки коли в мені був ти, коли ти входив у мене, коли ти брав мене, коли ти любив мене, коли я зливалась із пружним твоїм тілом, і не було нічого й нікого на світі, тільки ми, одна істота, тільки ми... Я тремтіла, жахалась тієї першої ночі з Селімом, ридала всередині, ледве не мліла від передчуття чогось болючого і нестерпного, не знала, чи зможу витримати його... його, замість тебе... Він обійняв мене, і я заплющила очі, він пестив мене, і я так і не розплющила очей, він входив у мене, і я, в болюче-солодкому відчутті чула тебе, тільки тебе,

він входив у мене, і я, в болюче-солодкому відчутті чула тебе, тільки тебе, тільки тебе, я забула про все на світі, ти був зі мною, саме ти, тільки ти, раз і назавжди тільки ти...

Селім був щасливий із мого шалу, а я знала, що не зрадила ані себе, ані тебе, ані час, я знала, що ти лишився зі мною, і була щаслива від цього... Я віддала Селімові багато, дуже багато, але лишилася з тобою, я завжди лишатимусь із тобою, завжди пам'ятатиму про шелест листя над нашими головами, той притулок у плакучих вербах, той струмок, усе те, що було з нами, що було — ми, я ніколи тебе не забуду, ніколи не полишу в своїх думках, хоч, може, тебе й нема вже серед живих, я однаково завжди любитиму тільки тебе...

Григір подивився на годинник.

— Ви поспішаєте? — спитала Лідія.

— Та ні, я лиш глянув, котра година, щоби зорієнтуватись. Я маю зустріч по восьмій...

— Ще півгодини, — сказала Лідія і раптом посміхнулась.

Це було вдруге за час їхнього знайомства. У неї була широка і дуже тепла посмішка. Лагідна, приємна. Ця посмішка зовсім не в'язалась із її завжди суворим, зосередженим поглядом. Лідія й далі трималась так само гордовито, сказати б, навіть вельможно, і зараз посмішка ця ніби осяювала ізсередини, випромінювала світло.

Як вона живе? Я нічого про неї не знаю, тільки й того, що в неї є онук, більше нічого...

Але Григір не хотів нічого розпитувати і відчував, що не повинен. Це не мало значення. Не мало значення ніщо інше, окрім їхньої розмови, окрім їхньої дивної зустрічі, їхнього безслівного порозуміння.

...Моя кохана, мені вже вісімдесят, я скоро вже відійду, хворію, кволю і відступаю. Минула війна... Я був під німецькою окупацією, і після війни багато років велося мені дуже зле. Переслідували мене радянські урядовці, хоч за німців я ніде і ні в чому не загришив проти совісті, аби мене могли звинувачувати в колаборантстві. Як і всі, я чекав було від німців визволення від советського ярма, але фашисти обернулися ще гіршими...

Минали роки, я працював, у мене народився син, потім ще двоє, я любив свою дружину, завжди був їй вірний. Лише в одному — ні. У глибинах моєї душі завжди і посьогодні живеш ти. Дружина моя вже відійшла, зараз моя черга, сподіваюсь, що мої діти житимуть краще за мене, бо так, як я — просто неможливо! Але, попри свою милу родину, я беріг у серці вітвар нашого кохання, мав спогади, які нічим не потьмарились упродовж цілого мого життя, мав тебе із собою, у найнесподіваніші миті ти приходила до мене. Уві сні, в думках і спогадах, у відчуттях і пристрастях моїх лишалось те, незнищенне, найчистіше, найсвітліше моє кохання — до тебе! Я любив тебе завжди. Люблю й любитиму, навіть коли мене не буде, ти завжди зі мною у шепотінні вербового листя, у дзюркотінні струмка біля плакучих верб у Кременці, в шумі морських хвиль в Одесі... Я ніколи тебе не полишу в своїх думках, я ніколи тебе не забуду, де б ти не була, що б із тобою не діялось, живеш ти зараз чи ні, я завжди тебе любитиму, сьогодні, завтра і завжди...

До Лідії підійшов метрдотель і щось сказав їй по-турецькому.

Григір глянув на годинник. За десять восьма.

— Зараз ігиму до роботи, — сказала Лідія. — Дивне в мене враження, ніби я вас дуже давно знаю, ніби ми колись уже бачились...

... в шепоті вербового листу...

— В мене теж, — підхопив її слова Григір. — Я з вами розмовляю, як із ... ну, просто рідною людиною, легко і природньо, ніби я також вас давно знаю...

... у дзюрчанні струмка біля плачущих верб, в подихові вітру...

— Моя мама дуже любила співати. І співала дуже гарно. Це я від неї навчилася українських пісень. Я зараз сяду за піаніно і заспіваю вам українську пісню. І коли її скінчу, на вас подивлюся й кивну вам, і тоді ви йдіть.

— Гаразд, — сказав Григір, і раптом йому перехопило горло, стало сумно, не хотілося йти звідси, не хотілося, аби Лідія йшла до піаніно, він прагнув розмовляти з нею й далі.

Краще було б, краще було б не любити,
Краще було б, краще було б не ходити,
Краще було б, краще було б та й не знати,
Як тепер, як тепер забувати...

Григір стояв і дивився на Лідію. А в голові у нього звучали чийсь слова:

... я ніколи тебе не забуду, я ніколи тебе не полишу...

Він труснув головою. Лідія співала інше. Він слухав і далі її пісню, вже не чуючи слів, тільки дивлячись на шляхетну постать піаністки, на її руки, що літали по клавішах піаніно, на її темне волосся і срібну заколку.

... навіть коли мене не буде, я однаково любитиму тебе...

Лідія закінчила пісню, встала, вклонилась ресторанній публіці, а тоді повернулася у бік Григора і вклонилась йому, дивлячись через зал упрост на нього. Мить тривав цей погляд, але здавався він Григорові довгим, дуже довгим — завдовжки в життя.

Він пішов.

Голова йшла обертом від усього пережитого і передуманого за ці години, і, втрапивши в компанію своїх приятелів — письменників, він одразу ж пірнув у розмови, у справи, у домовлення про наступні зустрічі і листування.

Дістався готелю дуже пізно, оскільки випив чимало, то заснув одразу. І вранці, прокинувшись, почав збиратися і знову згадав дивну останню розмову з Лідією.

Щось він не договорив з нею, щось не з'ясував. Чому, власне, він нічого не питав про її життя?

Намагаючись відігнати ці думки, увімкнув телевізор. Екран засвітився, і прегарна мулатка саме виспівувала англійською мовою одну з найпопулярніших у світі пісень.

"... Я завжди любитиму тебе..." — мулатка тягнула низьку глибоку ноту; при цих словах у Григора несподівано на очах почали виступати сльози.

Я таки перевтомився, подумав Григір, мені вже немало років, беру на себе забагато, нерви здають, життя не склалось, ось і здаю позиції... Треба зайнятись собою.

Але він вже не володів собою зовсім, нічого не міг удіяти. Сльози текли у нього по щоках, і вже й не намагався Григір їх стримати, однаково був сам і почував, що мусить це дозволити собі зараз, мусить.

... я ніколи тебе не полишу, я ніколи тебе не забуду...

Ці слова бриніли в його свідомості самі собою. Він кури́в цигарку за цигаркою. Медуза перемогла. Дух її кохання витворив безсмертного Пегаса, і увесь хворий світ, усе людство вклоняється силі мистецтва, подихові натхнення. Бо ж не хлібом єдиним...

Треба було вже сходити вниз і від'їжджати в аеропорт.

... в шелестінні вербового листя...

Григір їхав автобусом, потім сидів у літаку, вдивляючись у невидиму цятку на видноколі, коли літак уже полишив Стамбул і злетів високо понад хмари. Ось чому Медуза посміхалась! Бо її кохання виявилось незнищенним.

...у дзюрчанні струмка під вербами, в шепоті вітру...

Тоненька струна, невидимий промінь тягнувся через нього в Стамбул, далі кудись у Кременець, у Луцьк, в Одесу, у всесвіт, у позачасся, в позапростір, назад у Київ, і на цьому промені балансувала болісна тремтлива стрілка позірно чужих, але таких знаних слів.

... я ніколи тебе не полишу, я ніколи тебе не забуду, я любитиму тебе завжди, завжди, завжди...

Париж — Київ
Листопад — грудень 1993

Юрій ЗАВГОРОДНІЙ

ВІРШІ

* * *

*жебракує на висхлих асфальтах
загорнута в чорну жалобу
відтята від тіла
вже й зчуженіла
але ще своя журба*

*а в піддашному затишку
розіп'ята на п'яльцях
біла моя душа
і ніжні жіночі пальці
гострою голкою завдають болю
і кривавиться шовк у хрестиках*

*в тихій радості плачу мовчки
і на віки з полотном зростаюся
калиновим кетягом*

* * *

*тремтлива тривога
маленька безмовна
щойно народжена
вечірнім присмерком*

*і голос іще такий жалісний
немов у голодного немовляти
чужі діти ростуть швидко
і не встигне іще засміятися ранок
як наполохане серце
розчахнеться
на дві вушні мушлі
аби
слухати слухати слухати
голос тривоги тремтливий*

* * *

скиглить
застигле в німоті
від народження балакуче
язикате
до жартів охоче
слово
загнане у сліпий кут
і саме осліпле
навпомацки шукає виходу
скавучить
причавлене часом
від народження ніжне
й співуче
слово

* * *

медитація
сувора лоція в морі
що втратило береги

медитація
нескінчена лекція
собі самому
і про свої гріхи

медитація
остання акція
для порятунку душі
що зсохлась
наче стара акація

медитація

до сонця й зірок
із пороку темноти

* * *

недомарені
й недомарані
наші долі неначе хмари
на дрібен дощик
хижі вітри шматують
ми проливаємось мовчки
із сірого неба
повз тихий безслівний шепіт
застиглих тишениць
і входимо у глибини
свої землі
недомарені
й недомарані
долями долями долями

* * *

*до минулих часів
причинено двері причинні
нема ні шпарини ні вічка
чавунна жорстка колісниця
відчайдушно чавить вчорашнє
нас несучи в будучинь
нас колихає одвічно
вічне сьогодні
зі сліпою надією світлого завтра
для прийдешніх по нас поколінь
ми ж пшениці палили на попіл
щоб під небом блакитним не звабили нас
ми ж димами чорнили синь
щоб не звабило небо золотом пшениць*

*озирнутись би на сині вчорашні озера
озирнутись би на спілі вчорашні жита*

*та чавунна жорстка колісниця
відчайдушно чавить вчорашнє
нас несучи в будучинь
у вічних обіймах сьогодні*

Сергій ТАРАН

ТРИ РІВНІ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ

Чи існує в політиці щось більше за політику? Таке питання інколи виникає в українських аналітиків після чергового провалу раціонально виважених, здавалося б, політико-економічних прогнозів. Але не витрачаючи сил на відповідь, аналітики роблять висновок, що українська ситуація набагато складніша, ніж видавалося на перший погляд, і, озброюючись новими знаннями, програмами, відозвами, вони... невідворотно йдуть назустріч новим невидимим розуму рифам...

Загалом, у політиці можна виділити три рівні, які різняться суб'єктами та просторово-часовими характеристиками.

Перший рівень назвемо "політикою-тепер". Її суб'єкти — партії, громадські об'єднання політичного характеру, які прагнуть досягти певної мети у своєму суспільстві. Це ті маневри, блоки, сварки, виборчі кампанії, відозви окремих лідерів та груп — та політична буденщина, яка одразу виникає в уяві при слові "політика". Власне, тому досить часто саме з "політикою — тепер" помилково ототожнюють узагалі царину політики в найширшому розумінні.

Другий рівень відомий під назвою геополітики. Її суб'єкти — нації, країни або недержавні національні об'єднання, здатні висловлювати волю нації. Маючи на увазі саме геополітичні відносини, часом говорять, що історичним союзником України є Німеччина, а Франції — Росія, або що Великобританія і Франція історично протистоять одна одній. Якщо сфера дії "політики — тепер" поширюється на одну країну, а в часі — на кілька десятиліть, то геополітика оперує цілими регіонами та століттями. Хто нині, крім істориків, пам'ятає про тонкощі політичних програм українських партій часів Визвольних змагань? Але геополітичне суперництво Києва та Москви або японсько-російське змагання за вплив на Сході сьогодні не менш очевидні, ніж сімдесят років тому.

В ідеалі, звичайно, геополітика — прерогатива держави, точніше відповідних зовнішньополітичних відомств, але оскільки дійсність часто далека від ідеалу й нація може жити без держави або держава — бути відірваною від нації, до суб'єктів геополітики чи тих, що прагнуть бути ними, потрапляють угруповання недержавного характеру.

Нарешті, третій рівень політики складає політика філософій, духу, світоглядних характеристик. Суб'єкти цієї політики — вже не нації, а певні духовно-світоглядні парадигми, філософії життя, які, правда, часто бувають національного або регіонального походження. Наприклад — американізм, лібералізм, ісламський фундаменталізм, сіонізм, російське месіанство. Одні з них (американізм) мають порівняно недовгу історію, тривалість життя інших (іслам) перевищує тисячоліття. Політика третього рівня — це годинна стрілка політичного годинника людства, тоді як першого й другого рівня — відповідно секундна та хвилинна. Всі три рівні, в принципі, по-своєму важливі, і говорити про неважливість, наприклад, геополітики й абсолютне переважання "політики — тепер" неправомірно: годинник, де бракує однієї зі стрілок, вважається зіпсованим.

У нинішньому українському політичному спектрі поділ на суб'єкти "політики — тепер" і суб'єкти другого й третього рівнів проходить — на правому фланзі — приблизно між об'єднанням "Державна самостійність України" та Українською консервативною республіканською партією. ДСУ бажає висловлювати волю нації, самою назвою підкреслюючи, що не є партією, себто, можемо сказати, не належить до "політики — тепер". І це чудово видно з геополітичних інтонацій у її діяльності — наголосу на "всенациональному", на боротьбі з міжна-

родною мафією, яка "обкрадає Україну", навіть на шкідливості "змішаних шлюбів. УКРП — номінативно все-таки партія, в її діяльності не робиться акцент на геополітиці чи політиці філософій, але схильність до ідеології консерватизму й особистість лідера УКРП Степана Хмари засвідчують нахил до другого або третього рівнів політики.

На лівому фланзі поділ між "політиками — тепер" і другим та третім рівнями проходить орієнтовно між соціалістами й комуністами. Соціалісти — ще партія, комуністи — вже радше суб'єкт геополітики. Адже, виступаючи фактично за відновлення Союзу і, до речі, будучи спадкоємцем загону КПРС — "керівної та спрямовуючої сили" в царині і геополітики, і філософії "радянського народу", — КПУ претендує на роль оратора та філософа нації, щоправда, або надто абстрактної (радянської), або, як знаємо з досвіду Союзу, переважно російської.

Не варто вважати, що коли, скажімо, геополітику творить не нація в цілому, а недержавні організації, то це обов'язково угруповання, як дехто каже, "екстремістського характеру". Така роль — відчувши потребу нації, стати її репрезентантом на міжнародній арені і, таким чином, грати геополітичну гру в регіоні, а можливо, й у світі — відводилася різноманітним за метою та засобами організаціям, наприклад, Рухові на початку 1990-х років, польській "Солідарності", прибалтійським народним фронтам, в 1930 — 50 рр. — Організації українських націоналістів. (Невдалу спробу вийти на вищий рівень політики, запровадивши чесноти європейського лібералізму в Україні, зробило об'єднання з характерною назвою — "Нова Україна".) Принагідно відзначимо, що в 1990 — 91 рр. тодішня українська влада, боячися зростання авторитету Руху, потурбувалася, щоб таких організацій в Україні не було: із закону про об'єднання громадян вилучено поняття "громадсько-політична" організація — залишилася або "політична" (тобто просто партія), або "громадська", тобто безневинна група на кшталт клубу філателістів.

Інша річ, що нині на другий та третій рівень виходять угруповання з радикальними поглядами на дійсність. Щоправда, іноді ті погляди максималістські лише в системі координат "політики — тепер".

Вельми показовими є непорозуміння, які виникають між діячами, котрі діють на різних рівнях політики і, почасти, розмовляють просто різними мовами. Тим, хто діє в "політиці — тепер", не завжди до вподоби програми тих, хто прагне виходити на геополітичний або політико-філософський рівні, адже, на їхню думку, опоненти претендують на політичну монополію в суспільстві, виступаючи "від імені нації". У свою чергу геополітики та політики філософій вважають, що "політики — тепер", виступаючи за "партизацію" та структурування суспільства, не сприяють єдності нації.

Взаємні звинувачення між українськими політиками різних рівнів — одна з причин розколу угруповань національно-державної орієнтації. Роки два тому на питанні анкети "Молоді України": "Хто Вам бачиться пріоритетним міжнародним партнером України?" — львівський історик і політик Валентин Мороз відповів: "Японія". Тодішні експерти-демократи рівня "політики — тепер", зачаровані американсько-європейськими цивілізаційними зразками, звинуватили Мороза у прагненні "пооригінальничати". Хоча сьогодні, зважаючи на російсько-американський союз у ядерній "паціфікації" України, концепція геополітичної спілки з Японією — геополітичним суперником Росії та США — здається не такою вже й абсурдною. Але тоді камінець розбрату між демократами й націоналістом Морозом було кинуте.

Втім, набагато прикметнішим є інший епізод. 1994 р. з ініціативи УНА-УНСО — однієї з небагатьох українських організацій, яка воліє дати нації якусь нову духовну парадигму (третій рівень) — було проведено зустріч із політиками філософій слов'янського регіону. До Києва приїхали переважно об'єднання, які в себе на батьківщині зажили слави "радикальних". Власне, у східно-європейському регіоні, де державотворення послаблювалося постійними війнами та внутрішніми конфліктами, той, хто наважувався надто голосно говорити про національні інтереси у світі, набагато частіше отримував імідж "радикального", ніж на Заході, де кожен француз не сумнівається, що Париж — столиця світу, а жоден німець — що німці найсильніші принаймні в Європі. І от ці слов'янські "радикали", попри, здавалося б, несумісні концепції — "від моря до моря", "від

Сяну до Дону" чи "єдина і неподільна" в кордонах 1913 р., — у Києві змогли чудово порозумітися. Точки дотику між ними — та спільна мова, якої не вистає у відносинах між радикальними українськими націоналістами та націонал-демократами, — стали можливими не стільки через безкомпромисність зібраних об'єднань (бо організації все-таки визначаються насамперед метою, а не засобами), скільки через спільність категорій мислення — масштабних політико-філософських категорій третього рівня. Людям, які говорять однією мовою, хай навіть про різні речі, легше зрозуміти одне одного, ніж тим, хто говорить різними мовами про те ж саме...

Діалог між діячами різних рівнів — лише грань проблеми.

Коли лідери "Нової України" проголосили побудову тієї нової, ліберально-європейської України, чимало прихильників консервативніших ідеологій (зокрема, прибічники КНДС) заперечували їм, що, мовляв, не треба нам ніякої "нової", треба відроджувати традиційну Україну. Здавалося б, це зіткнення, формально, відбувалося на рівні політики філософій. А, отже, між цими політичними угрупованнями мала б лежати глибока ідеологічна прірва. Але що дивно — скажімо, економічні програми консервативніших республіканців і ліберальніших новоукраїнців були досить близькі, принаймні набагато ближчі, ніж то мало б бути між об'єднаннями, які сперечаються на надто серйозному філософському (третьому) рівні. Фактично ж уся різниця між ними зводиться тільки до ступеня лояльності до союзу з Росією, питомої ваги підприємців або просто особливостей лідерів. Українські "консерватори" й "ліберали" лише гралися з тінями своїх духовних парадигм...

Чому з тінями?.. Вище було зазначено, що всі три рівні політики по-своєму важливі, проте триступенева піраміда рівнів за ціннісним значенням все ж існує. Значущість третього рівня — за масштабністю охоплення територій, народів і подій — вища, ніж другого, а другого — ніж першого. В дійсності це може навіть не помічатися. Так, переважна більшість американських партій можуть досхочу сваритися між собою, але те, що "американський спосіб життя" — найкращий, ні в кого не викликає жодного сумніву. Американізм — суб'єкт третього рівня — не просто визнається як догма, він закодований у підсвідомості кожного — від безробітного до господаря Білого дому, тому навіть "помацати", поставити під сумнів цю догму не можна, бо для цього треба було б від неї абстрагуватися. А позаяк американізм злився з самим способом мислення американця, то помислити про американізм у США означає помислити про власний глузд, а відкинути цю духовну парадигму — значить позбутися славетного американського "здорового глузду".

Біда української політики в тому, що, сприймаючи реалії чужої політики лише за зовнішнім першорівневим відбитком, ми переконані, що бачимо чужу політичну систему цілком. Варто, вважаємо ми, впровадити вибори президента, узаконити багатопартійність, проголосити ринок, — і ми вже в Європі, в європейському лібералізмі. Глибокий пласт чужої культури, історії — саме те, що витворило сенс чужих політик, — залишається поза увагою. Поняття "європейський лібералізм", "американізм", "іслам" для українських політиків стають лише тінню від великих непізнаних культур на площині першого рівня, — тінню, яка так мало говорить про свою культуру, але яка стає метою діяльності не однієї української партії. Чого варті європейський лібералізм без традицій протестантської етики, де "заробляння грошей" далеко не головний пункт? Чого варті американізм без образу життєрадісного американця, виболеного в добу великої депресії? Чого варті посилення на нейтральність Швейцарії в обґрунтуванні нейтральності України без урахування різної геополітичної ситуації навколо цих країн? Невміння заглибитись у філософсько-історичне коріння чужих політичних культур призводить до нівеляції в Україні ролі політики філософій та геополітики. "Політиці — тепер" надається перебільшене значення, піраміда трьох рівнів перевернута, і це, гадаю, чи не основна проблема української політики. Тому й були такими схожими економічні програми (по суті, першорівневі, без зайвих заглиблень) КНДС і "Нової України".

Образом, повчальним образом українського політика став, із легкої руки першого Президента України, досвідчений шахіст, який прораховує шахові комбінації на багато кроків уперед. Але шахи — гра за точними правилами. Та-

кої логічної, передбачуваної точності й близько немає в українській політичній ситуації. Українське суспільство, а точніше, те суспільство, яке, як нам здається, ми бачимо цілком, навіть без поправки на "загадкову слов'янську душу" не надається до комп'ютерного обрахування за допомогою закладених наперед алгоритмів. Але нам так хочеться вірити, що "в нас так, як на Заході", що в нас такі "демократичні" або "майже демократичні" вибори, "справжній", хоч, може, і не найкращий Президент, і ми рахуємо-перераховуємо політичні комбінації, а коли щоразу стикаємося з непередбачуваним, то максимум, на що здатні — сказати, що мало прорахували. Взагалі, може, найбільша вада для сучасного українського політика — це орієнтація на класичну політологічну освіту, яка утримує нас у жорстких логічних рамках, обмежує стихію суспільного життя першорівневою пласкою шахівницею з однозначно-чорними й однозначно-білими клітинами.

Шопенгауер назвав журналістику секундною стрілкою історії. Не випадково журналістика, а особливо українська, товчється лише в царині "політики — тепер". Українських журналістів, які пишуть про геополітику, зовсім небагато, більшість свого часу перетягнуто до Москви, — там, власне, й були умови для виходу хоч якихось статей, що торкалися б міжнародних стосунків або просто виходили поза поверхову провінційність. В Україні й тепер серед журналістів — та й професійних політиків — мислити про світові проблеми, відштовхуючись від філософських, етно-світоглядних засад (третій рівень), шукати причини суспільно-політичних явищ на межі міфа, містики, релігійного світовідчуття, — а то й поза цією межею! — рідко хто наважиться. Царина політичної логіки, царина першого рівня, де основне — вивірені і, звичайно ж, яудово виписані програми, декларації, відозви, тактичні плани, які часто-густо зводяться до дрібязкових чвар, — царина тіні європейської ліберальної цивілізації поглинула українські обрії.

* * *

Нездатність повністю відчувати політичне буття — відгомін великої і вже банальної проблеми ХХ століття. Всеохопне переживання буття, філософія життя замість філософії схем, вчених кафедр, розрив між особистим, "екзистенціальним" німецьких класиків і їхніми мега-системами — ось поле битви, відлуння якої настільки гучно гримить навколо нас, що рідко хто те чує...

Нині багато менше охочих пояснювати культуру, націю в межах раціональної системи вимірів. Навіть матеріалісти-більшовики намагались менше зв'язуватися з тлумаченням "національного", просто знищуючи поняття нації як таке. Втім, український симпатик більшовиків Володимир Винниченко з "пробудженою ніжністю" до "неньки-хуторянки" не забув "національне" й патетично протиставляв його "соціальному"¹, але згодом звинуватив провідників УНР та й себе самого в переважанні "національного" — очевидно, в тій самій нерозумній, нелогічній "пробудженій ніжності". Дуже не хотілось би, щоб "національне" й "соціальне" знову зіштовхували лобами, зіштовхували те, що лежить у різних площинах, рівнях і пов'язане так, як нижні 9/10 і горішня 1/10 частини айсберга етнокультури. Шпенглер чудово показав, що про культуру надто важко говорити звичайними словами. Точніше буде говорити через невисловлюваний стиль народів, через пошук метафоричних "прафеноменів". Простіше з соціальним устроєм — у принципі, він має ледь не цілком уміститися в параграфи конституції.

Безумовно, третій рівень політики не піддається суто раціональному пізнанню. Ті невидимі 9/10 треба відчувати — відчувати метафорою, мерехтливим архетипом, прафеноменом, розмахом Маккіавеллі, інстинктом Віллі Старка з роману Роберта Воррена. І вже звідти, з глибин має початися раціоналізація нашої політики та нашого життя — пошук ясних відповідей на питання — "хто ми й чого ми хочемо?"

Тому надто загострено постає проблема особистого вживання в політико-філософські реалії. Справді, як усе-таки мало значить нині політична першорівнева програма сьогоднішнього діяча! І загалом у світі, і тим більше, в бурхливій Україні головна мета політики — догодити всім, а не довести своє. Ця демагогія, особистий запал, що немислимий без таланту чуття етнокультурної

ситуації, набагато важливіші для успіху, ніж будь-що, навіть гроші чи влада. Хіба мало феномену Жириновського в Росії та Лукашенка в Білорусі, щоб зрозуміти, як мало значать усі ті науково-мудрі програми "політики — тепер"?

Тут, очевидно, й дається взнаки поділ політичних діячів, звичайно, дещо умовний, на політиків і борців. Перші керуються зваженими програмами, принципами, раціональним розрахунком і тому приречені лишатись у "політиці — тепер", раціональність других підкорена волі та чуттю, яке сягає глибин третього рівня. Розрахунок — це надто часто зиск, утилітарність, тому політика має імідж "брудної". Борці ж у політиці надто часто не бачать безпосереднього зиску, і політичний бруд до них не ліпиться. Суть політика — його програма, суть борця — його життя. Політики мають суперників, борці — ворогів. Але суперників зневажають, а то й узагалі бачать у них не людину, а політичну функцію. Вороги ж більш гідні поваги, адже воля — поза етичною оцінкою, і тому там уже не так важливо, якого кольору в тебе воля — синьо-жовта, червона чи коричнева. Головна її вартість — чистота, незабрудненість раціональним розрахунком і, звичайно ж, сила. Коли кажуть, що революція вбиває найкращих, а до влади приходять негідники, це просто означає, що борці замінили політики. Своєю тотальною утилітарністю вони заяжують ідеї борців.

Можна заперечити, що історія знає чимало випадків, коли одна людина ставала й борцем, і політиком. Так, але борець міг бути настільки запламованим непослідовністю, наскільки влазив у політику, "політику — тепер".

До політики, що межує з містиккою, вже в ХХ ст. приходили Микола Хвильовий та Дмитро Донцов.

Чим більше Хвильовий свого часу відхрещувався від політики, тим легендарнішим політиком ставав. Один із чільних діячів романтичних 1920-х років пройшов гіркий шлях від червоноармійських "Синіх етюдів" до протестних "Думок проти течії". У тих думках важливе не так сказане, як приховане — приховане, певно, й від самого себе. Хоч би як Хвильовий закликав "до справжнього комунізму" чи "до Європи", що "не розриває політичного союзу з Москвою", інтуїтивний протест проти радянського майбутнього, емоційний порив, який не вкладався в жодні партійні маніфести, рвав будь-які тенета логіки й вів його до пророцтв у політиці й особистій долі. Це була воістину трагічна боротьба Хвильового — розрив між офіційними програмами партії, "добром" комунізму та внутрішнім неофіційним протестом, по суті — "злом" для УСРР. У його "м'ятежності" жив дух знаменитих трагиків Нового часу — Ніцше, Кіркегора, Достоєвського, Шестова.

Натомість ясним і послідовним сходженням від "політики — тепер" до політики третього рівня стало життя Дмитра Донцова. Напередодні революції він, активний діяч УСДРП, щиро хотів допомогти Україні й усьому соціал-демократичному рухові доброю політичною програмою, а тому писав теоретичні, цілком марксистські статті, в які, правда, інколи вкрадалася крамола на кшталт перебільшення ролі "неісторичних націй" в історії або надто ретельного дослідження геополітичної ситуації навколо України², що так мало тоді хвилювало зденаціоналізованих марксистів. Навіть коли тривала боротьба за існування УНР, він разом із тодішнім політичним "істеблішментом", очевидно, готовий був посміятися з дивакуватого адвоката Миколи Міхновського, який емоційно й навіть напівбожевільно виголошував мало кому зрозумілі "нерозумні" й несоціально гасла. Але мине з десяток років, і Донцов не просто заговорить гаслами дивакуватого адвоката — він перейме його спосіб бачення, його напівбожевілля й непримиренність, які єдині здатні були вирвати Україну з зачарованого кола світової політичної Логіки, що примушувала її стати жертвою імперій.

Актом своєрідного політичного імморалізму стало переродження Донцова, який, переживши трагедію Визвольних змагань, не міг і не хотів лишатись в розумово вивірній площині першого рівня. Спочатку — вихід з УСДРП й принципово позапартійна позиція (1920-ті рр). Потім — розуміння, що не "програма" потрібна, а "дія", не партія, а міфічний орден, який запалює націю "вогнем віри" (1930-ті рр). І нарешті — бачення всієї політики як наслідку "містичного" — "все починається з містики і все кінчається політикою" — тобто, можемо сказати, політичні реалії суспільства є наслідком не пізнаних розумом

глибин культури, нівеляція яких призводить до обмеженого політичного теоретизму...

Чи не тут причини втрати популярності деяких діячів УГС — УРП — тих, хто, по суті, стояв коло витоків сьогоднішніх посттоталітарних політичних процесів? Чи не в тому, що, мріючи про "справжню демократичну боротьбу" за мурами в'язниць, вони надто легко повірили, що омріяне здійснилося, що все тепер вирішує вдало вибрана програма, компроміс, розрахунок, що борці мають стати політиками?

Невже їм треба нового великого потрясіння, яке порвало б ілюзорну сітку логічних конструкцій, як розірвав соціал-демократичну логіку Донцова розгром УНР, а більшовицький романтизм Хвильового — "переродження" революції та великодержавницький тиск Москви?..

Втім, не треба вважати, що нинішнім політикам геть не притаманне міфологічне, інтуїтивне сприйняття політичних реалій. Хоч вони й лишаються цілком у "політиці — тепер", але сам спосіб напівмістичного інтуїтивного образного переживання буття — спосіб великою мірою необхідний для прийняття політики третього рівня — все одно лишається у багатьох українських діячів, особливо тих, чиї ідеї гартувалися в сибірських снігах. Але немає відповіді, куди той спосіб прикласти, і це призводить до того, що міфологізуються якраз ці схеми першого рівня. Для одних міфологізується економічний бік тіні європейського лібералізму, наприклад — монетарна модель управління економікою, для інших — політичний, оті партійні схематичні баталії. Політика філософій лишається "голою", а всі три рівні в такому разі ніби стискаються в одну площину першого рівня, в одну горішню оболонку, де й відбувається справжня мішанина ідеологій, програм, "національних ідей", міфів.

У тій мішанині вчорашні борці, власне кажучи, таки лишаються борцями, але борються вони то зі схемами, то з уривками якихось міфологій, то між собою. Вони ніби "дрібнішають", і, як уважає, зокрема, український філософ О. Шморгун, набагато корисніше для вчорашніх провідників дисидентського руху — духовної еліти 60 — 80-х рр. — було б лишатися цією елітою і не йти в політику. Не йти в "політику — тепер" — додам від себе, — а лишатися справді легендарними живими символами національного відродження й української міфологеми. Тоді кожний виступ, кожне їхнє слово ставали б для українського загалу справжньою подією, а не партійною тезою.

Вельми показовою буде "динаміка", співдія трьох рівнів української політики для тих, хто нічого не бачить далі "політики — тепер". Для прикладу візьмемо розповсюдження духовної парадигми Заходу на Україну та Росію. Почнемо з того, що чимало українських діячів націонал-державної орієнтації переконані, що в Росії економічна та політична реформа просунулась набагато далі, ніж в Україні, й цілком може правити нам за взірць. Справді, ззовні політика Заходу з поділом влади, вільними виборами навряд чи в кого викличе заперечення, навіть у традиційно монархічній Росії, де справді й багатопартійність нібито розвиненіша, й "реформи" тривають довше. Але підемо далі, на рівень геополітики. Тут уже західна парадигма для нас не настільки прийнятна. Адже Захід має власні геополітичні інтереси, прагне зберегти свій спокій і заради цього готовий віддати в жертву Росії безпеку країн Східної Європи. На третьому ж рівні західна парадигма для нас узагалі мало прийнятна, хоча б тому, що вона просто інша, бо має іншу історію, традицію та інакший гуманістичний підтекст³. Тож якщо ми не бачимо й не маємо своєї геополітики та політики філософій, то це, вочевидь, повертає нас до однозначного "взірця", де "реформи" буцімто просунулися далі, тобто до тієї Росії, якої жахаються націонал-демократи й до якої вони неминуче приходять, якщо не мають своєї масштабної духовної парадигми. Тому так швидко відбулася переорієнтація націонал-демократичного табору від першого Президента України на другого, "москвофіла" — варто було лише йому міфологізувати в "політиці — тепер" слово "реформи"...

Скільки вже слів сказано про те, що в Україні не вистачає "справжніх лідерів"! Але що дивно — чим більше розмов, тим більше претенденти на "справжнього лідера" висувають нових мертвонароджених програм. Хоча ті претенденти ніби й розуміють, що пересічному виборцеві потрібна жива людина, ін-

дивідуальність, яка не просто "обстоюватиме їхні інтереси", а насамперед переживатиме за них, що навіть у нинішньому ультрарациональному світі саме особистості лідера прискіпливий електорат приділяє чи не основну увагу. Претенденти ніби й розуміють, що в перехідні неспокійні епохи важливою була жива особистість борця, а не лише суха програма, — тому ті історичні епохи згодом називають іменами наполеонів, лютерів чи лєнінів. Розуміють, але бажання погратися схемами переважає, і претенденти пишуть нові однобічні політичні програми, проекти конструкцій, державних устроїв, щиро вірячи, що це їм дасть імідж респектабельних політиків, а їхні схеми "дійдуть до народу".

Це тільки з побіжного погляду може здатися, що акцентуалізація на особистісному аспекті політики — іншими словами, зростання ролі суб'єктивного чинника — може призвести до неправового волюнтаризму та суцільного хаосу. Ще Юнг досить переконливо доводив, що чим далі ми заглиблюємось у темряву суб'єктивної підсвідомості, тим ближче підходимо до універсальної архетипної ситуації, набагато суттєвішої за схеми першого рівня. Взяти за приклад хоча б процедуру схвалення нової конституції в Росії. З одного боку, ніхто особливо не приховував особистісний акцент — конституція писалася чітко під Єльцина, який за нею отримував майже необмежені повноваження. Взагалі, в Росії після відставки Гайдара, — останнього, хто намагався притягнути до Росії "західницьку" модель, геть не пристосовану до російського духу, — здається, вже ніхто не вірить у жодні програми, відірвані від особистостей їхніх авторів. Тож, здавалося б, і схвалення конституції, і сама вона мусили мати виразно волюнтаристичний суб'єктивний відбиток. Але, бодай трохи заглибившись в історію, побачимо, що, по-перше, будь-які закони в Росії майже завжди писалися під когось, а по-друге, необмежені повноваження керівника держави та маріонеткова роль різноманітних дорадчих дум стали неодмінним атрибутом російської правової системи з часів її виникнення. Тож чи так багато суб'єктивного було в суб'єктивізмі Єльцина?

Справді, успіх лідера залежить від співзвучності його ества з об'єктивним духом нації та епохи. Отож, тим, хто вважає себе заангажованим у політику, певно, варто інколи повертатися до заяложеного нині поняття "національного характеру". Заялозили його насамперед сухим раціональним підходом, коли важко висловлювані речі намагалися чітко розкласти по полицях, — от, мовляв, є менталітет і він складається з таких компонентів... Ця закінчена чіткість, схожа на методи психологічних позитивістських течій XIX ст., перетворили вивчення етноментальних вимірів суспільного буття на наукову пародію, своєрідне інтелектуальне шароварництво. Тим часом у думках Шевченка, в долі Хвильового, в духовній розірваності Гоголя, у філософському феномені Юркевича далеко більше національного характеру, ніж у багатьох томах наукових розробок.

* * *

Провідні країни світу давно вже знайшли своє специфічне "я", яке стало внутрішнім принципом життя, а не зовнішнім об'єктом пошуків та досліджень. Через це у Франції, Німеччині, США, Ірані чи Китаї тепер так мало обговорюють проблему національного менталітету. Знайшовши свою духовну парадигму, провідні країни вже на ній збудували політичну систему, а деякі — могутню економіку⁴.

Після розвалу біполярної моделі світу можна констатувати домінування кількох світових духовних парадигм — суб'єктів третього рівня політики, — які, вмістивши в себе близькі національні способи життя, становлять нині мозаїку людської культури.

Насамперед, це вже згадуваний американізм та споріднений із ним європейський лібералізм. Виникнення американізму пов'язане з роками великої депресії, коли Америку врятувала не партійна програма, а нова духовна парадигма — образ життєрадісного американця, який обов'язково, попри будь-які перешкоди мав досягти визнання й матеріального добробуту — знаменитої "американської мрії". Образ просякнув політичні, економічні, культурні відносини, його масово тиражувала продукція Голівуду, де "happy end" став непорушним, специфічно американським каноном, — аж поки глибока віра в "американську

мрію" (віра не менш фанатична, ніж будь-який релігійний фанатизм сьогоdnішнього ісламського світу, цькованого Вашингтоном) вивела США на передові позиції в світі.

Своєю принциповою оптимістичністю американізм різниться від європейського світобачення, великою мірою трагічного. Для США всякий песимізм, аристократизм Шекспіра та Байрона закінчилися з перемогою демократичної Півночі над Півднем у громадянській війні. Але і США, і Європа мають так багато спільного й у національному складі, і в історії, й у правничо-філософській базі — в основі якої принцип свободи особистости, — що являють собою одну людську субцивілізацію, яку ми називаємо одним словом — Захід.

Другим важливим суб'єктом політики третього рівня є ісламський світ. Все вже вирішено в Корані, проголошують ісламські фундаменталісти. І щастя Заходу, що ісламські країни нині роз'єднані. Адже настільки "магічна" душа різниться від "фаветівської", Коран від Біблії та Хартії вольностей, наскільки Захід різниться від ісламського світу. Що ж до часто обговорюваної ісламської нетерпимости, то це навряд чи вирізняє фундаменталістів з-поміж прибічників інших духовних парадигм, оскільки кожна з них, навіть іззовні найлояльніша західна, передбачає поширення своєї міфологеми на всю планету й оголошення "кінця історії" (Фукуяма).

Носієм третьої духовної парадигми світового значення є Китай, який, зважаючи на саму лише чисельність населення, вже зараховують до наддержав. Новий ренесанс традиціоналістських чеснот, багатуща історія, нинішнє економічне піднесення роблять цю країну потужним силовим полем світової культури, а з посиленням уваги до східної споглядальности, непрактичного засвоєння світу, з пошуком нових форм колективізму Китай здатен впливати на наймодерніші філософські процеси.

Натомість іще недавно могутня парадигма російського месіанізму перебуває в глибокій кризі. Перед росіянами нині постає архіскладне питання — або стати на західний шлях розвитку, змирившись з розвалом наддержави СРСР, і фактично перекреслити всю історію й національні традиції Росії, або знову йти "особливим шляхом", апелюючи до непростой міфологеми Московського царства та Російської імперії і, отже, прирікати Росію на черговий крах⁵. Тому, здавалося б, найпослідовніший речник російського месіанізму Олександр Солженіцин нині ставить під сумнів відданість Росії "панслов'янізмові" — одному зі складників російської духовної парадигми. Крім того, слов'янський світ, за винятком хіба мілітаризованої Сербії та зденационалізованої Білорусі, і сам має сумніви щодо здатности Москви бути справжнім центром слов'янства. Маючи вельми неприємний досвід російсько-радянської імперії, слов'яни шукають інших орієнтирів.

Серед суб'єктів третього рівня політики своєрідно виглядає латиноамериканський світ. Не маючи силового впливу на міжнародну політику, він, одначе, цілком спроможний впливати на культурно-філософську ситуацію. Це є однією з загадок, чому сита Європа потерпає нині від духовної кризи, а Латинська Америка дає світові Маркеса, Борхеса, Кортасара. Цілком можливо, що культура Латинської Америки стане для Заходу тим новим поштовхом, яким стали для Європи кінця XVIII — початку XIX ст. Шлегелєві переклади з гінді та санскриту...

Прибічників різних світових міфологем менше за все цікавить, яку форму державного устрою обере Україна. Оцінку України, як і будь-якої іншої держави, вони провадять переважно за одним критерієм — як позначиться те, що відбувається в Україні, на утвердженні їхнього способу життя — їхньої міфологеми. За умов загострення "боротьби цивілізацій", енергетичної, екологічної, демографічної кризи це особливо актуально. Ми виразно бачили, як байдуже ставиться Росія до форм державного устрою в колишніх республіках СРСР — порівняно з тим, наскільки небайдужий Кремль до ступеня лояльности лідерів тих республік (чи то "комуністи" Таджикистану, чи то "капіталісти" України) до політики Москви.

Такий погляд має і Захід, і його лідер — США, які на будь-яку країну завжди дивилися вельми прагматично і наскільки політика певної держави працювала на безпеку та на утвердження "американської мрії", настільки Вашингтон

відчував до неї прихильність. Це був той вічний фундамент, на якому тримався будь-який учинок США, незалежно від партії, що перемогла на останніх виборах, чи господаря Білого дому. Водночас іззовні — офіційна політика, зовнішня першорівнева оболонка фундаментальної духовної парадигми, — траплялося, була досить суперечливою. Американці могли активно підтримувати антикомуністичний рух у СРСР, зокрема, в Україні, закликати в добу Варшавського договору до єдиної Європи під егідою НАТО, а потім, без довгих сумнівів, полишити колишні республіки та всю Східну Європу напризволяще під грізний вплив Росії. Американці можуть засуджувати релігійну нетерпимість на Близькому Сході й підтримувати югославських мусульман. Вони можуть червоніти від згадки про В'єтнам і виступати ініціатором військових акцій у Сомалі та Боснії. Вони можуть все — якщо це утвердить американський спосіб життя та концепцію "Нового світового порядку".

Зайве нагадувати, як кардинально змінювалися зовнішні орієнтири України залежно від швидкоплинних внутрішніх змін у політиці першого рівня. Ті ж такі Сполучені Штати були для Києва то предметом тихого захвату, то мрійливого споглядання, то ледь не першим зовнішньополітичним партнером, то першим (або другим) ворогом. Причиною тієї непослідовності були не тактичні міркування, а брак фундаменту, основи, Національної ідеї, на якій будується всяка позірно суперечлива офіційна політика.

Процес зворотного перевертання трьох рівнів політики в їхнє природне положення, де фунтаментальна позиція відводилася б духовній парадигмі, а "політиці — тепер" — лише зовнішній, миттєвий, "репортерський" зріз, поки що не обов'язково приведе до надто специфічного шляху. Сьогодні йдеться бодай про вільне оперування категоріями геополітики, етнопсихології, історії, розуміння їхнього вирішального впливу на вчинку політиків. До речі, пошук свого шляху не виключає переймання істотних рис чужих філософій. Але це переймання, якщо виявиться доцільним, має, знову-таки, охоплювати не один горішній рівень "політики — тепер".

Утім, сказати, що етнофілософського підмурку геть немає, було б неправдою. Він є — в нашій культурі, історії, міфотворчості, в нашій героїці й прозі життя. Але його надто мало серед тієї політичної еліти, що бажає визначати наше майбуття. Для українських діячів має нарешті заіснувати третій рівень — ця політика філософій і філософія політики, в якій, як і у всякій філософії, втілюється унікальний синтез емоційно-естетичного й логічно-розумового засвоєння світу. Нині ж політики заплуталися у своїх схемах і гадки не мають, що існують дивовижні глибокі світи етнокультур, — але лише ті світи, (а не схеми, які інколи ще й міфологізовані), мають стати підставою для всяких раціональних висновків. До тих світів політики сліпо, несвідомо дотикаються, лише дивуючись — чому ж це їхні "правильні" раціональні закони й програми "політики — тепер" геть не працюють...

¹ Див.: *Винниченко В.* Відродження нації. — Київ, 1990.

² Див.: *Донцов Д.* З приводу одної ереси. — Київ, 1914; *Донцов Д.* Міжнародне положення України і Росія. — Київ, 1918.

³ Див.: *Шморган О.* Україна: шлях відродження. — Київ, 1994. — С. 140 — 194.

⁴ Див.: *Шморган О.* Якому богу ми вклоняємось? // Розбудова держави. — 1993. — № 3. — С. 14 — 21.

⁵ Див.: *Таран С.* Голова на захід, голова на схід // Розбудова держави. — 1993. — № 6.

Ігор РУЩЕНКО

УКРАЇНСЬКА ПІРАМІДА

(Нотатки соціолога про наше суспільство)

Земна цивілізація ніколи не була чимось всеохопним. Реально існували й існують окремі суспільства, які суттєво відрізняються одне від одного і в яких людина почуває себе по-різному. З огляду на властиву суспільствам ієрархічну форму, їх можна порівняти з єгипетськими пірамідами. Але піраміди створені раз і назавжди, а суспільства виникають і гинуть, на місці старих створюються нові, тобто це є динамічний процес. Ми стали свідками історичних подій, що випадають на долю не кожному поколінню: на наших очах впала одна з найбільших суспільних пірамід — радянське суспільство — і натомість підіймаються нові, серед яких і наша українська піраміда. Є поважні підстави для того, щоб замислитися над цим процесом, оцінити його особливості та напрямки з позиції соціологічної теорії. Головне завдання цієї розвідки автор убачає в тому, щоб дослідити небезпечні моменти й ті сторони, які стабілізують, об'єднують суспільство.

СУСПІЛЬСТВО, ЯКОГО НЕ БУЛО

Що таке суспільство взагалі? І чи можна УРСР, українські терени та людність радянського періоду вважати суспільством? Є підстави дати на друге запитання негативну відповідь — і це не якісь наукові викрутаси чи парадокс, а дуже суттєва реальна обставина. Усвідомлення цього факту дає можливість зробити цікаві висновки щодо нашої ситуації. Аби довести викладену тезу, спочатку треба окреслити загальні критерії оцінки суспільства.

Чисельно Україна досить велика країна — 52 млн. населення — п'ятий показник у Європі. Але кількісного критерію оцінки суспільства не існує. Воно може налічувати й кілька десятків (сотень) чоловік у якомусь "загубленому" племені басейну Амазонки, і 1 млрд. 200 млн. — у сучасному Китаї. Тим часом багатомільйонне населення будь-якої китайської провінції не становить окремого суспільства, а чотиримільйонний норвезький народ — безперечно. Суспільство повинне відповідати комплексові якісних критеріїв. Вкажемо на головні ознаки.

1. **Політична автономія.** Власні політичні, передусім державні структури; власні центри соціального контролю, які не є безпосередньо залежними від аналогічних зовнішніх інституцій.

2. **Завершена пірамідально-ієрархічна структура.** Розподіл сімей за соціальними верствами, нерівність положення, поступове зменшення статусних місць на верхніх щаблях ієрархії, тобто звуження соціальної піраміди до вкрай обмеженого переліку соціальних положень, яким умовно можна надати перші рангові місця. Останні не можуть бути елементами розвинутішої піраміди статусів.

3. **Необхідний мінімум соціальної солідарності, наявність "замиреного кола".** Існування специфічних цінностей, норм, традицій, що визнаються провідними і яким підкоряється принаймні більша частина суспільства. Панівна культура підтримується не тільки добровільним підпорядкуванням, але й примусом, силою, перш за все щодо девіантів, злочинців, бунтарів, революціонерів. Зниження рівня солідарності, стан аномії можуть мати катастрофічні наслідки — загальна анархія, розкол, тотальний розклад суспільства (саме такий стан ми спостерігали напередодні падіння радянської піраміди).

4. **Власне соціально-гравітаційне поле.** Щільність соціальних зв'язків усередині суспільства мусить переважати зовнішні впливи; кордони є межею — вектор тяжіння всередині повинен бути більшим від того, що умовно спрямований за кордон. Ця обставина обов'язкова навіть за умов сучасних інтенсивних міжнародних зв'язків, наприклад, у Європі після Маастріхтських домовленостей; у протилежному разі йтиметься вже про злиття окремих суспільств у якесь нове. Усталеність та міцність зв'язків забезпечуються наявністю власних соціальних інститутів — економічних, політичних, інститутів культури та соціалізації.

5. **Функціональна збалансованість.** Суспільство є органічною системою, частини якої функціонально пов'язані між собою та доповнюють одна одну; існує певний функціональний баланс, що забезпечує автономне політичне існування, певну міру самодостатності. В органічних системах ціле не є простою арифметичною сумою складових частин, функціональна взаємодія породжує нові системні якості. Так, національна безпека не зводиться до функцій окремих інститутів, організацій або особистостей; це — системна якість, вона не регіональна, а загальносуспільна.

Таким чином, суспільство є складною органічною соціальною системою, яка в свою чергу не виступає в ролі підсистеми (частини) ширшої соціальної системи. Ми виклали деякі головні риси суспільства без посилання на авторитети класиків соціології від Канта й Дюркгайма до Сорокіна та Парсона, які обстоювали засади "соціології порядку", бачили в суспільстві гармонію, а не конфлікти. Повернімось тепер до наших справ і погляньмо крізь загальні ознаки суспільства на українську людність.

Жодному з цих критеріїв ми в повному обсязі не відповідали. Ознака "замиреного кола" (солідарності), на перший погляд, була притаманна Україні й у "ті часи". Щоправда, країна нібито спала після буремних років, і на поверхні була суспільна злагода. Але замирення досягалося на основі чужорідних цінностей, норм та традицій і було нетривке. Згадаймо недавню історію. Західну Україну протягом якогось десятка років "замирювали" по-різному: спочатку — польською "пацифікацією", потім — російсько-більшовицькою "совітизацією". У підсумку — суспільний вибух і закономірний рух ОУН — УПА. Надійним підмурком "замиреного кола" можуть бути лише власні національна традиція, культура та нормативна база. Критерій солідарності треба розглядати в сукупності інших ознак.

Але все ж такі деякі послаблені, обмежені риси суспільства ми мали, і це стало в пригоді надалі. Так, політично Україна була цілковито залежною і не самостійною — доводити нема потреби. А з другого боку, вона мала формальні атрибути держави, що суттєво допомогло вибороти справжню державність. Київ як адміністративно-політичний центр виконував хоч і слабку, але інтегративну функцію. Навіть черговий партійний з'їзд, що завжди дублював московські ухвали, з соціологічного погляду мав позитивне значення: він збирав політичну еліту від Ужгорода до Маріуполя і сприяв поширенню соціальних зв'язків в Україні. Та, незважаючи на ці обставини, загальноукраїнські гравітаційні сили (соціальні контакти, зв'язки, стосунки) були досить слабкі, що визначалося не в останню чергу функціональним дисбалансом і браком національних інституцій. Передусім, ми не мали національної економіки; економічні чинники функціонально не були пристосовані до України, її потреб і можливостей; командно-адміністративна система підпорядкування виробничих суб'єктів замикалася не на Києві, а на Москві. Згубність для України цього факту ще в 20-ті роки відчув український економіст М. Волобуєв. Його думка зводилася до того, що за відсутності власного керівного й планувального центру та зв'язків із Москвою не по вертикалі, а по горизонталі годі й сподіватися на розвиток власного українського суспільства. Наступні десятиліття засвідчили, що Волобуєв мав рацію. Регіони України, промислові центри, окремі гіганти індустрії, підпорядковані Москві, не створювали національної економіки. Господарство України скидалося на виробництво епохи пари: одна центральна потужна машина-двигун, довгий розподільчий вал і багато робочих машин, що функціонально не пов'язані між собою, але повністю — з центром. Якщо нині виникають проросійські тенденції в промислових центрах Сходу та Півдня, то за цим часто-густо стоїть функціональна неузгодженість з економікою України, а от реалізація

національних програм — "Український автобус", "Український автомобіль", "Український тролейбус" тощо — створює підґрунтя суспільної інтеграції шляхом досягнення функціональної збалансованості.

Проблема збалансованості виходить поза межі економіки. Наприклад, в Україні базувалися війська, які за чисельністю та потужністю перевищували наші потреби й можливості. Вони комплектувалися переважно вихідцями з Росії (офіцерський склад) та інших республік Союзу. Найвище стратегічне командування перебувало поза межами України, в Москві була й Академія Генерального штабу. Таким чином, соціальні зв'язки в цій сфері були зорієнтовані назовні. Після здобуття незалежності почався процес функціонального пристосування війська до українських потреб: армія скорочується, частини комплектуються лише громадянами України, в Києві засновано власну Академію. Як наслідок — соціальні зв'язки замикаються на наше суспільство, а військо стає національним інститутом.

Важливим інтеграційним чинником є шляхи сполучення, комунікації, канали зв'язку, засоби масової інформації. Що й казати — тут ми були цілковито на периферії, і ці фактори працювали не на користь Україні. Навіть сьогодні стан справ суттєво не поліпшився. Ми маємо власний телефонний зв'язок і самостійний вихід за кордон, але панівні позиції в інформаційній сфері досі посідають російські мас-медіа, а подорожувати, наприклад, залізницею всередині України все ще важче, ніж домчати з будь-якого обласного центру до Москви. Всі негативні обставини, дезінтеграційні фактори мають великий вплив на свідомість людей, вони перешкоджають самоідентифікації загалом з українським суспільством, знижують рівень солідаристських та патріотичних почуттів.

Української піраміди до останнього часу не існувало, ми були часткою загальносоюзної ієрархії. Доба незалежності принесла докорінні зміни: українська піраміда вже височить, хоча й перебуває в невірноваженому стані. Продовжимо цю тему аналізом двох вимірів нашої піраміди — вертикального та горизонтального, чинники яких безпосередньо відповідають за стабільність у суспільстві, врівноваження системи.

ЕФЕКТ ЗРІЗАНОЇ ПІРАМІДИ

Під вертикальним виміром суспільства ми розуміємо соціальне розшарування (стратифікацію), ієрархію соціальних груп і відповідних до цих груп функцій. Тут є багато цікавих аспектів і ще не з'ясованих обставин. Зупинімось хоча б на деяких — найважливіших. По-перше, нас цікавить геометрична форма української піраміди: з яких прошарків вона складається та яких розмірів сягає соціальна нерівність поміж її складовими частинами; по-друге, — провідна верства (верхівка піраміди), функція якої полягає в підтримці панівної культури та зміцненні самого суспільства.

Всім нам утовкмачували байку про наявність у соціалістичному суспільстві двох дружніх класів (робітники й селяни) та ще однієї соціальної групи під назвою "інтелігенція". От і вся макроструктура — і ніякої стратифікації, бо ці класи начебто займали горизонтальний простір і не утворювали ієрархії. Та це була не соціологія, а ідеологія, яка затьмарювала реальність. Не треба брати на віру й відомий постулат марксизму про соціальну рівність у первісному суспільстві. Про це свідчать спостереження сучасних культурних антропологів за життям примітивних суспільств, таких, наприклад, як папуаси Нової Гвінеї. Науковці зафіксували нерівність положень, наявність статусних груп, самотню ієрархію. До речі, ці обставини добре зрозумілі співплемінникам — свій соціальний статус вони демонструють за допомогою прикрас, татуювання, одягу. Нікому ще не вдалося скасувати неблаганний закон соціальної стратифікації і він настільки ж неуникний, як закони Архімеда та Ома.

Якщо згадати класичне соціалістичне суспільство сталінської доби й застосувати не довільно вихоплений критерій — відношення до власності, який дійсно у нас не "працював", — а систему реальних ознак, то розкривається зовсім інша картина. На суспільному "дні" постійно перебували кілька мільйонів рабів ГУЛАГу (на беріївському аргю — "табірний пил"). Та ці страждальці не просто відбували термін покарання — вони виконували важливі економічні функції як

дармова робоча сила. Умовно вільним було багатомільйонне колгоспне селянство: його становище дорівнювало станом кріпаків за часів панщини. Вищим був соціальний статус міських робітників, та й вони скидалися на державних робітників доби Петра I, особливо коли їм заборонили вільно змінювати місце праці, а за запізнення притягали до карної відповідальності (знамениті укази 1940 року). Ще вищим (в очах людей) був статус фахівців, людей інтелектуальної праці, тих, хто мав відповідний диплом і рівень освіти. Їхні заробітки часто-густо відставали від оплати робітників, але освіта й характер праці надавали їм певну перевагу. Та лікарі, вчителі, інженери (не кажучи вже про службовців-нефахівців) належали радше до нижчих прошарків інтелігенції та державних службовців. Привілейований стан завжди зберігався за офіцерами НКВС, війська, міліції. І нарешті, існувало вузьке коло далеко просунутих угору інтелектуалів — генералів літератури, кіно, науки тощо. Різниця стану сільської вчительки й, наприклад, драматурга Корнійчука (формально вони належали до однієї групи — радянської інтелігенції) була більша, ніж соціальна відстаньгородового від генерал-губернатора за царату. А над цією пірамідою височіла ще одна надбудова — номенклатурна ієрархія партійно-господарських кадрів. Усе це вінчав апарат ЦК, Політбюро, ближнє (до Сталіна) коло й сам генсек із фантастичним обсягом влади та винятковим статусом. Як і решта громадян, Сталін формально не мав приватної власності, капіталу, але піраміда була, та ще й яка!

Ми звернулися до історії задля того, щоб довести: по-перше, стратифікація сучасного українського суспільства не створюється на порожньому місці, йдеться про суттєву зміну в засадах поділу людей і трансформацію старої піраміди в нову ієрархію; по-друге, треба розглядати не один довільно вихоплений критерій, а систему найважливіших факторів соціальної нерівності. Щодо останнього, то класичною системою є критерії, що їх визначив М. Вебер, — багатство, престиж, влада. П. Сорокін вказував на три типи стратифікації — економічну, політичну та професійну. Комбінація вказаних критеріїв і відповідних верств (страт) утворює розшарування населення на вищій, середній і нижчий класи. Ми зараз є свідками (й учасниками) стрімких стратифікаційних процесів в Україні: одна частина сімей швидко піднімається суспільним "ліфтом" угору, інша скочується донизу.

На очах розвалилася стара партійна піраміда, хоча немала частка її суб'єктів встигла вскочити в нове сидельце й утриматися на коні. Найбільше постраждав радянський середній клас службовців, кваліфікованих фахівців і робітників — тих, що старанно працювали на державу й мали певний достаток: власне помешкання, доступ до речей довготермінового користування, автомобіль (купований у зрілому віці), стандартну дачу (шість соток). Цей клас зазнав краху, принаймні економічного. Різко зросли люмпенізовані прошарки. Натомість відбувся потужний стрибок угору вчорашніх ділків тіньової економіки, яких не визнавав радянський закон, удатних молодших працівників, дрібних партійних та комсомольських функціонерів, що посіли крісла в фінансово-банківській мережі, очолили комерційні структури. Нині вони за всіма законами стратифікації прагнуть не тільки багатства, але й влади, високого соціального статусу. На відміну від стратифікації радянських часів, коли головними чинниками була влада та престиж соціального стану (вони забезпечували й матеріальний комфорт), тепер на перше місце виходить фінансовий стан особи.

Економічна стратифікація українського суспільства викликає занепокоєння швидким зростанням розриву між протилежними стратами. Статистика не може дати реальних цифр, бо багаті не сплачують податків і приховують прибутки. Та, щоб оцінити стан справ, досить застосувати метод простого спостереження. Приміська зона швидко забудовується котеджами-палацями, вулиці наповнюються мерседесами, а шкільний педагог не в змозі придбати потрібну книжку, бо вона може коштувати третину місячного заробітку. Це — надзвичайний стан, коли різниця доходів статистично значущих страт сягає двох і навіть трьох порядків. Геометрично форма економічної стратифікаційної піраміди схожа на спис, який стрімко розширюється в основі. Впадає в око малочисельність і неокресленість середнього класу, який відіграє важливу

стабілізаційну роль у соціально-політичному житті. П. Сорокін, досліджуючи в книжці "Соціальна мобільність" стратифікаційні процеси, дійшов висновку, що процес поглиблення економічного розшарування — об'єктивний, але не безкінечний. На певному етапі його припиняють ті чи інші обставини, найрадикальнішою з яких може бути революція та насильницький перерозподіл багатств. Україна нової революції не витримає; вона знищить молоде суспільство. А симптоми катастрофи очевидні: відносна перемога лівих сил на парламентських виборах — не випадкова подія. Оптимальним для нас є врівноваження системи не за рахунок експропріації, а шляхом підвищення рівня життя основної маси населення. Це — стратегічне завдання, від вирішення якого залежить найближче майбутнє України.

Не меншу тривогу викликає і політична стратифікація. Ми опинилися заручниками стану, який можна визначити як ефект зрізаної піраміди. Політична еліта, провідна верства, від якої залежить нормальне функціонування суспільства, на першому етапі незалежності не відповідає загальним потребам. Ситуація в цілому передбачена й має своє пояснення. Політична ієрархія радянської України була частиною загальносоюзної піраміди, але не досягала її панівних висот. Найвищі українські посади в загальносоюзній ієрархії не завжди сягали навіть першої десятки рангів. Коли вирішувалося, чи посилати війська в Афганістан, зі Щербицьким не радилися. Хай не вводять нікого в оману помпезні державні будівлі в Києві — їх займали не архітектори й навіть не інженери, а головним чином виконроби. Вони не робили креслень та розрахунків суспільства, а старанно відпрацьовували схеми й проекти, що їх продукували в Москві справжні архітектори. От у реалізації партійної лінії Україна, дякуючи нашим виконробам, завжди посідала чільне місце. Не так давно стало відомо, що в 30-ті роки керівництво харківського НКВС письмово запрошувало з Москви дозвіл на збільшення ліміту першої категорії — смертних вироків. Типова ситуація: старанні виконроби виконали план, але тепер вони хочуть його перевершити, бо за перевиконання планових завдань дають нагороди, серед яких найвища — піднесення службовою драбиною, входження до лав справжньої державної еліти, запрошення до Москви. І коли Івашко перекинувся до Москви — в цьому не було нічого незрозумілого: спрацював інститут виконроба, прагнення й собі бути архітектором.

1991 року справдилося-таки пророцтво Івана Багряного: Україна стала вільною, і її очолили... комуністи. З соціологічного боку пророцтво Багряного (за яке його скубли оунівці) зводилося до висновку про неможливість (або ж недоцільність) вибухової руйнації політичної стратифікації України. Так і сталося: без суттєвих посадових, кадрових змін була довершена політична піраміда, яку замкнула посада Президента незалежної країни. Та тинь зрізаної піраміди не щезла, а, навпаки, давалася взнаки. Марно сподіватися, щоб виконроб від раптової зміни своєї функції став архітектором — для цього потрібні і час і відбіркове сито, яке відкидало б нездалих. Новоутворена політична еліта, взявшись за справжні державні справи, виявила свою слабкість і неспроможність. Це концентровано виявилось в неспроможності розв'язати кримське питання, суперечливій політиці щодо ядерної зброї, у стосунках з Росією, де ми маємо букет аматорства, розгубленості й непослідовності. Макроекономіка взагалі виявилася непосильним тягарем.

Свідомим українцям особливо гірко бачити безладдя, що панує в країні, та воно не є випадковим. Як тут не пригадати Дмитра Донцова та його теорію української провідної верстви, що її він виклав у книжці "Дух нашої давнини". Хіба він не попереджав: Україна втратила свою еліту, "луччих людей", а демосоціалісти ні в якому разі не здатні створити дієздатний провід? Занепад України та брак еліти Донцов пояснював із расово-біологічних позицій. На його думку, в нас переважає расовий тип так званих остійців та динарців, які не здатні до державотворення і з яких виходить незадовільна провідна верства. Медиторіанців (середземноморців) та нордійців нам бракує — от і маємо те, що маємо... Донцов розглядав державну еліту як касту, в яку добираються (не демократичним шляхом) люди, що відповідають певним критеріям: вони повинні бути обдаровані шляхетністю, мудрістю та мужністю. Демократія потрібну касту не творить, бо до парламентів потрапляє переважно охлос.

Донцов ідеалізував Київську Русь і княжу добу в Україні, де суспільні класи не змішувалися й кожен робив свою справу. Його критикували з різних боків, і часто небезпідставно. Але питання про українську еліту він поставив слушно. Значення його думок, напрям мислення ми сьогодні можемо оцінити сповна. Проте методологію Донцова ми відкидаємо, бо живемо не в феодальні, лицарські часи — тож і відповідей треба шукати сучасних.

Погляньмо на ефект зрізаної піраміди з погляду функціональної теорії. Українська верхівка за радянських часів ніколи не виконувала низки важливих функцій: формування ідеологічних засад суспільства, розробка стратегії внутрішньої та зовнішньої політики, розбудова збройних сил, емісія грошей та контроль над фінансами, зовнішньоторговельний обіг тощо. Не було функцій — не створено відповідних структур, державних інституцій. Не було інститутів, установ і відповідних організацій — не виникло специфічних соціальних ролей та системи їх опанування й підготовки спеціалістів. Найкращі інтелектуальні, творчі сили, не маючи можливості реалізувати себе в Україні, постійно від'їжджали до Москви. Тепер ситуація змінилася докорінно. Україні конче потрібні кваліфіковані економісти, що володіють макротеорією; фахові дипломати; правники, здатні розробляти державні закони; військові, які мислять стратегічно; політики, що можуть дати лад державній машині. Ніхто для нас їх не припас... Багряний передбачав сучасну ситуацію — на першому етапі державотворення інших кадрів, окрім комуністичних, бути не може. Стара номенклатура вже має досвід господарської, організаторської, політичної роботи, а цього не вчать на прискорених курсах. Балтійці на керівні посади запросили із західних країн декого з етнічних співвітчизників — українські ліві на це ніколи не підуть.

Справді, з учорашнього "гвинтика" державотворець — аж нікуди, але його діти за певних умов мають шанс стати вашінгтонами. Для цього потрібно, поперше, зберегти функціональну самостійність і не віддавати важливих функцій кудись нагору, в СНД чи щось подібне; по-друге, треба наполегливо створювати власну систему (що до певної міри вже робиться) підготовки еліти, відповідну освітянську мережу з залученням іноземних фахівців та орієнтацією на міжнародні стандарти. Головне, щоб пересічно конкуренція панувала над протекціонізмом — вільний відбір, просування вгору за умов демократії та періодичної зміни верхівки сформує справжню еліту. А хто в ній переважатиме — остійці чи нордійці — ми ще побачимо. Наші хлібороби-остійці, хоч і гнулися від бурі кількасот літ, та зберегли етнічну ідентичність, що поклато початок сучасної української політичної нації.

Є нагода перейти до горизонтального виміру нашого суспільства.

ПОЛІТИЧНА НАЦІЯ ЯК ОСНОВА СУСПІЛЬСТВА

Чому розпався Радянський Союз, але це жодною мірою не загрожує Франції? Суспільна піраміда, щоб не розколотися навпіл чи на десятки шматків, повинна мати міцну основу. Такою людською, соціальною основою є нація. Французьке суспільство спирається на націю, СРСР такої основи не мав. Намагання сформувати з конгломерату етносів супернацію — радянський народ — зазнали невдачі. Нація — це горизонтальний вимір суспільства. Чинник нації визначає стабільність і соборність у суспільстві, а також географічний вимір, площу, яку посідає суспільство, прив'язаність до місцевості, зовнішні кордони.

Націю не можна розглядати окремо від етносів, але й ототожнювати ці два поняття ні в якому разі не можна. Етнос — це сукупність людей, які мають спільні расово-антропологічні, мовні, культурні, ментальні ознаки, що виділяють їх із загалу, від інших етнічних груп. Нам не відомий такий стан цивілізації, коли люди не були б поділені за етнічними ознаками. Етнічна самотність є фактором диференціації людства. Відомо, що суспільне життя потребує інтегративних процесів. Етноси мають і цю функцію, коли виконують роль замиреного (солідарного) кола. Згідно з теорією "замиреного кола", яку розробляв сто років тому А. Сатерланд, на ступені дикунства залагоджена сукупність не перевищувала однієї тисячі осіб, на стадії варварства ця "стеля" підіймалася до 500 тисяч, а зараз лік може йти на сотні мільйонів чоловік. Зами-

ривати людність можна різними шляхами — наприклад, війною, насильством, терором. Але така "солідарність" має формальний, поверховий характер. Зовсім інша річ, коли поєднання йде по етнічній лінії: природна близькість — і фізична, і мовна, й духовна — набагато полегшує процес, робить його не штучним, а органічним. Саме розширені етнічні залагоджені спільноти підвели людство до існування націй.

Справді, сьогодні люди живуть не етносами-родами й не етносами-племенами, а об'єднуються в нації. Нації відмінні вже тим, що самі мають етнічну культуру, тобто вони гуртують людей на певній території, а етнічно однорідних (гомогенних) теренів уже не існує (якщо взяти більш-менш великі простори). Та об'єднання людей у нації йде не хаотично й не довільно. Національні сукупності створюються на основі досить чисельних корінних етносів — це загальна закономірність. Парадокс полягає в тому, що багатомільйонна українська діаспора не може ввійти до складу молодшої української нації, але в цьому процесі так чи інакше беруть участь етнічні росіяни, білоруси, євреї, болгари — всі, хто має українське громадянство, постійно мешкає на території України.

Фундаментом української нації є етнічні українці, що з діда-прадіда живуть на своїх землях; вони як автохтонне населення дали підстави для окреслення сучасних державних кордонів і таким чином визначили загальну чисельність населення, тобто — "спроєктували" горизонтальний вимір нашого суспільства. Міцна нація — витривале суспільство. Імперії були приречені тому, що включали до свого складу численні корінні етноси, які не можуть злитися в непорушну націю. Українці, безперечно, зробили важливий крок у правильному напрямку, ставши на шлях творення власного суспільства. Та чи його досить? Чи забезпечена міцність суспільної основи?

Багато факторів визначають міцність нації, зокрема й структурні — співвідношення корінних та некорінних етносів. Можна вважати ідеальною ту модель, коли є один чисельний корінний етнос, який кількісно помітно переважає інші. Більшість європейських націй має саме таку структуру. Вона стабілізує соціальні стосунки, робить їх передбачуваними. Та бувають і винятки. Наприклад, у Казахстані казахів залишилося 39,7%. Росія ввібрала в себе 63 малочисельні корінні етноси (вепси, мансі, шапсуги, юкагіри, алеути, годоберинці, ханти тощо), до яких за російським законодавством віднесені народи чисельністю до 50 тисяч осіб, що мешкають на території традиційного розселення своїх предків. Вони великих проблем для російської нації не роблять, а багаточисельні корінні етноси — вользькі татари, башкири, чеченці та інші — це вже головний біль... Україна — у виграшному становищі, й навіть кримські татари істотних перешкод не створюють. Але є й у нас привід для занепокоєння. З соціально-психологічного боку нації властива колективна свідомість, почуття "ми — вони", розуміння власних інтересів та здатність їх обстоювати. Наша проблема саме в цьому, а її підстави — в слабкості корінного етносу, в денационалізації чималих прошарків етнічних українців на Сході та Півдні країни. Це послаблює націю в цілому.

Міцність нації залежатиме від того, яким шляхом до неї прямувати. Є два діаметрально протилежні напрямки — побудова етнічної та політичної нації. ХХ сторіччя дало низку прикладів побудови етнічно чистих суспільств. Цим шляхом ішли фашистські держави, передусім гітлерівська Німеччина 30 — 40-х років; щось схоже відбувалося в комуністичних країнах: і в Китаї, і в Радянському Союзі (депортація цілих народів-етносів, швидка примусова русифікація, концепція злиття народів), і в Польщі (операція "Вісла" щодо виселення автохтонного українського населення), і в інших державах. А сьогодні ми спостерігаємо ці засади в трагедіях, що розгортаються на Балканах і на Кавказі. Етнічна нація твориться або за рахунок примусової асиміляції меншин, або шляхом їх депортації, так званими етнічними чистками, або — безпосередньо за допомогою геноциду. Ці намагання знайти просте вирішення складної проблеми закінчуються жакливими наслідками як для гнаних, так і для їхніх гонителів.

Паралельно з цим у цивілізованих країнах ішла розбудова політичних націй. Вона ґрунтується на пошуку балансу інтересів, розумних компромісах, які зміцнювали б суспільну основу без брутального насильства. Україна, безперечно,

твердо стала на шлях формування політичної нації. Але робиться це (як і багато іншого) в нас непослідовно, без розуміння теоретичних засад, регулярного спостереження за ходом процесу. Теорія політичної нації потребує спеціальної розробки, яка враховувала б нашу специфіку. Побіжно можна вказати на політико-правове підґрунтя, нормальну конструкцію, яка мусить підтримувати засади політичної нації. На наш погляд, вона повинна мати принаймні три рівні.

Перший рівень — національно-державний. Держава (громадянство) поряд із територією, мовою та культурою корінного етносу становить головну ознаку нації. Цього фактора нібито й не помічала так звана марксистсько-ленінська теорія. В будь-якому навчальному посібнику, словнику, енциклопедії, монографії, виданих за старих часів, у різних варіантах повторюється сталінське тлумачення нації як спільноти, що утворюється завдяки єдності економічного життя, мови, території та культури. Про державу ані слова. Справді, як можна говорити про розквіт націй у Радянському Союзі (а їх нараховували аж 40!), коли нема головного чинника — держави. Фактично на теренах СРСР націй і не було. Знаменита п'ята графа радянських паспортів фіксувала не національну, а етнічну належність людей. У кордонах унітарної держави створювалася одна супер-нація — радянський народ, — яка відіграла роль еквівалента російської нації.

Розбудова в Україні власних державних інституцій створила найважливішу передумову формування нації. Політична нація починається з того, що держава наділяє всіх постійних мешканців громадянством, яке містить у собі сукупність рівних прав та рівної відповідальності. Ніяка дискримінація за етнічно-культурними ознаками неприпустима. Натомість усі громадяни несуть на собі певний тягар зобов'язань: вони повинні користися законам, бути законопослушними, визнавати державу та її інституції, атрибутику, символіку, знати в певному обсязі державну мову, відбувати військову повинність. Держава й громадянство — це потужні інтеграційні фактори, але вони нібито нівелюють людину, міряючи всіх однією міркою. А нація в більшості випадків етнічно не однорідна, завжди існує певна напруга в міжетнічних стосунках. Конфліктологи стверджують, що приховані, притлумлені суперечності небезпечніші, ніж відкриті, бо вони можуть раптово вибухнути й розвалити соціум. Саме таким був фінал Радянського Союзу. Це наводить на думку, що треба розробляти й інші рівні конструкції: національно-етнічний, національно-територіальний.

Національно-етнічний рівень конструкції — це сукупність правових і моральних норм, які регулюють прагнення людей до самотутності, етнічного стану в межах однієї нації. Кожна людина повинна мати право вільно вибрати: або вона асимілює з корінним етносом, або користується правом культурної автономії — має змогу об'єднуватися в культурницькі товариства з етнічними земляками й разом засновувати релігійні громади, школи, газети тощо. Фактично йдеться про суспільний договір: одна сторона (більшість) наділяє меншість однаковими з собою громадянськими правами та правом не втрачати свого етнічного обличчя; друга — зобов'язується дотримуватися певних правил щодо нації та держави. Досвід Європи та США свідчить, що на цьому ґрунті можна порозумітися й досягти певного балансу.

Поряд із культурною автономією для меншин не треба забувати про культурний розвиток корінного етносу. Культурне обличчя нації — це не калейдоскоп мов та традицій різних етнічних груп: і назву країни, й державну мову, і головні традиції та свята дає нації корінний етнос. Нерозвинутість корінного етносу послаблює націю в цілому, посилює небезпеку соціальних катаклізмів. Майбутнє української політичної нації безпосередньо залежить від українського культурного відродження, особливо на Сході та Півдні. Після певного піднесення, пов'язаного зі здобуттям незалежності, процес відродження трохи загальмувався; він змінив форми, бо були вичерпані наявні резерви, перейшов до фази кількісних змін. Соціальну інерцію вміло використовують імперські сили: контратака почалася з гасла про надання російській мові статусу офіційної. Адепти контрвідродження маніпулюють статистикою і доводять, що українців насправді не 72 %, а не більше як 50 % — за кількістю україномовних мешканців. Це враз робить націю структурно невірноваженою, надихає тих, кого не влаштовує незалежна соборна Україна. Та етнічна належність, як ми вже показували, не зводиться до мовного фактора, вона охоплює комплекс ознак. Го-

ловне те, ким себе почуває особа, а саме це фіксувалося в даних перепису населення, що проводився останній раз 1989 року. Щодо мови, то у великих містах Сходу та Півдня громадяни здебільшого володіють українською мовою пасивно: люди добре розуміють усну мову, вільно читають. І все ж такі проблема України — не в мільйонах етнічних росіян, а в русифікованих українцях. Якщо українцям стане не потрібна своя держава, нація, суспільство, то й нікому це не потрібно. Ось чому духовне відродження корінного етносу — не другорядна справа, а головний чинник стабільності, "непотоплюваності" нації.

Національно-територіальний рівень конструкції містить норми, що регулюють міжрегіональні стосунки та самоврядування на місцях. Їхній зміст мусить ураховувати історичні особливості земель, наявність етнореальних груп; мати механізми запобігання сепаратизмові. Розумна конструкція може знизити потенціал суперечностей та конфліктів, забезпечити необхідний ступінь соборності. Всі рівні конструкції треба закладати, спираючись на конструкцію держави, й деталізувати в низці законодавчих актів. Та цього не досить: політико-правові елементи треба доповнювати морально-психологічним підґрунтям, формуванням суспільної думки в напрямку поширення серед людей цінностей і засад політичної нації.

Нормативна конструкція — це ще не нація, а лише її основа. Нація починається з того, що люди себе ідентифікують із загалом, переймаються спільними ідеями, інтегруються в ціле. Ми бачимо різні шляхи інтеграції. Для етнічних українців — природний потяг до нації, до культурної спадщини, рідної мови. Для багатьох громадян без поділу за етнічними ознаками потужним інтеграційним фактором є державна та військова служба, яка прилучає людину до загальнонаціональних справ. Економічну активність, приватну власність, національну економіку, власну кредитно-фінансову систему також можна віднести до важелів інтеграції. Чільне місце в цьому процесі посідають засоби масової інформації — одна з найслабших наших позицій. А резерви вона має колосальні. В Україні нема жодної загальнонаціональної газети, яка за своєю вартістю була б доступна кожній родині. Натомість у багатьох кіосках можна придбати "Російскую газету", яка пересічно вп'ятеро дешевша за наші видання.

Українська нація ще не склалася остаточно. Але є досить вагоме національне ядро. Про його розмір можна отримати непрямі дані з соціологічних досліджень та аналізу результатів президентських виборів. Різні опитування на початку 1994 року давали приблизно такі дані: за незалежність України висловлювалися тією чи іншою мірою 45 % респондентів, проти — 35 %, решта не могла визначитися. Для нас важлива та обставина, що ці результати отримані в найскрутніші часи, коли, умовно кажучи, лави патріотів покинули геть усі непевні елементи. Ця цифра (45 %) дивно збігається з відсотком голосів за Л. Кравчука на президентських виборах 1994 року, і це не випадково, бо саме він на той час уособлював національну ідею. А 1991 року національна ідея, навпаки, ототожнювалася з його опонентами — В. Чорноволом, Л. Лук'яненком, І. Юхновським, — які назагал зібрали 29,5 % голосів. Безперечно, національне ядро має тенденцію до розширення. Інтеграцію треба розглядати з двох боків: як об'єктивний процес включення людей в українське суспільство, зріст щільності соціальних зв'язків і як суб'єктивний момент усвідомлення особою належності до нації. Останнє можна фіксувати через різні опитування, референдуми, голосування на виборах, а перше є підґрунтям для змін у свідомості.

Останні президентські вибори не можна інтерпретувати так, що всі, хто голосував проти Кравчука — або за Кучму, — противники української нації. Треба відрізнити суспільні настрої від суспільної думки як раціонально усвідомленого ставлення до соціальної дійсності, і тим більше — від соціальних переконань, твердої світоглядної позиції. Чимала частина електорату живе настроями, які легко змінюються під впливом зовнішніх обставин. Так, восени 1991 року кожне нове опитування під час моніторингу показувало зростання позитивних відповідей щодо майбутнього референдуму, а пік цього коливання припав на 1 грудня. Безперечно, чисельність національно свідомих українців не зростала такими темпами. Потім ми стали свідками зворотного ходу "маятника". Ця частина електорату, що живе настроями, голосує ситуативно й афективно; під час економічного спаду вона завжди

підтримує опонентів влади, особливо коли ті вдаються до популізму. В Росії завдяки цим людям Жириновський і його команда зібрали чверть усіх голосів. Поліпшення економічної ситуації кардинально змінить суспільну свідомість саме за рахунок хитких прошарків; вони для нації не втрачені. Переконалих, послідовних супротивників української держави та нації, за нашими спостереженнями, не так уже й багато: 10 — 15 відсотків усього населення, і переважно це люди старшого та похилого віку. Щоправда, "антинаціональне ядро" поширене нерівномірно і в деяких регіонах та промислових центрах воно становить відчутну частину.

Таким чином, умовно основу нашої суспільної піраміди складають три соціальні групи, які графічно можна уявити в формі концентричних кіл. У середині — досить вагоме національне ядро, за ним розташоване коло тих людей, які суб'єктивно ще не визначилися, не мають чітко окресленої позиції, хоча об'єктивно й перебувають у тілі нації. Друге коло за розміром майже дорівнює першому, але його соціально-політична вага непорівнянно менша. Ці люди перебувають у збентеженому стані від матеріальних нестатків, вони розгублені, озлоблені, бо чекали чуда від незалежності, як раніше сподівалися на комуністичний рай, що його обіцяла влада, а потім — на швидко горбачовську перебудову; вони звикли до розподільчого соціалізму й не можуть скористатися з можливостей ринкової економіки; їхній психологічний стан такий, що вони ладні підтримати кожного, хто обіцяє нагодувати або додасть пенсії. І, нарешті, на периферії — коло тих осіб, що політично зорієнтовані в бік наших сусідів, мають щодо цього певні переконання; вони терпляче чекають на розвал України або й додають своїх зусиль до дестабілізації. У кожній нації-суспільстві є своя периферія — люди без громадянства, заробітчани, соціально не інтегроване "дно", але ніде не ставляться терпляче до п'ятої колони. У більш-менш стабільній соціально-політичній ситуації цей прошарок для України значної загрози не створює: він слабко інституалізований і погано згуртований. Йому протистоїть не тільки набагато чисельніше національне ядро, але й державні інституції, переважна більшість політичної еліти на чолі з Президентом Л. Кучмою та його командою. Але за інших обставин, що можуть виникнути як альтернатива мирному еволюційному розвитку, опоненти нації будуть украй небезпечні. Так було в 1917 — 1920 роках, коли вони стали (особливо на Сході) оперттям російсько-більшовицького наступу на Україну та маріонеткових радянських урядів, що їх кожного разу привозили потягом із Росії.

Наприкінці зробимо деякі висновки. Ми показали нерозривний зв'язок держави — нації — суспільства. Кожна ланка ланцюга в нас недосконала й недовершена. Ми живемо в перехідний період, успішне завершення якого вимагає вирішення низки принципівих стратегічних завдань. По-перше, це формування середнього класу, який може стабілізувати стратифікаційну структуру й не допустити до розвалу піраміди на догоду егалітаристським настроям низів. По-друге, сучасне й майбутнє України визначатиметься функціональною придатністю політичної еліти вирішувати складні соціальні питання. Формування власної дієздатної еліти — друге нагальне завдання. По-третє, міцність соціальної основи суспільства безпосередньо залежить від процесу інтеграції населення в політичну націю. Розбудова нації має великі невикористані резерви. Державні інституції вже закладені, треба приділяти більш уваги інтеграційним соціальним процесам на базі відродження корінного українського етносу.

Харків

Володимир ЯТЧЕНКО

НАЦІОНАЛЬНА МЕНТАЛЬНІСТЬ І МОДЕЛЬ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ

Прикрі фіаско в спробах здинамізувати економічні й соціальні структури українського суспільства безжалюно висвітлюють кризовість не самих лише традиційних механізмів регулювання соціальних сфер. На зламі ХХ та ХХІ століть дедалі гостріше починаємо відчувати, що в смугу кризи вступають набагато глибші пласти життєтворчості — наша традиційна ментальність. Тому пошук шляхів модернізації суспільності змушує звернутися до рефлексії на самі основи нашого способу світосприйняття, переглянути ті з них, котрі унеможливають сучасні форми реалізації суспільних програм. І прогалину в цій царині нині вже годі заповнити ходульними посиленнями на відвічний брак консолідації українців чи їхній фатальний комплекс меншовартості. Бо явища ці своєю суттю є радше виявниками настанов нашої ментальності, аніж самими настановами.

Але де ж шукати джерело цих настанов? Де живильне середовище тієї безлічі форм вияву парадигм, що міцно вкарбувались у спосіб нашого мислення, почувань і дій? У спробі виявити хоч би одне із джерел звернімось до одного з найістотніших чинників суспільного розвитку — до способу засвоєння здобутків інших культур.

Протягом століть Україна й ділилася своїми культурними надбаннями, і брала їх у інших. Одначе засоби трансформації в обох цих випадках помітно різнилися. Розпросторюючи свої культурні здобутки, скажімо, в XVII — XVIII ст., Україна з написанням філософських, теологічних або морально-дидактичних праць, із поширенням театрального, малярського мистецтва чи іконопису ділилась тим самим і новими формами вироблення моделей духовного освоєння світу. В історичній пам'яті національно-свідомої української еліти (на жаль, лише її, бо серед широкого загалу й зденационалізованих груп інтелігенції факт культуртрегерства українців був і лишається майже невідомим) цей фактор слушно розцінювався як фермент у процесі вибудови іншими народами власних — з опертям на свої питомі традиції — способів організації соціального й духовного буття.

Та вже цілковито інші традиції склалися в ділянці засвоєння українським соціумом здобутків інших культур. З огляду на цілу низку політичних і культурних причин тут віддавна виникла суперечність між тим, як реально розвивалися процеси засвоєння іншокультурних цінностей, насичення ними "тіла" соціуму, та тим, як відбивався цей процес у суспільній свідомості українців, а, головне, які стереотипи оцінки способів запозичення виробились і домінують сьогодні в моделях нашого самоусвідомлення й поведінки. Саме собою явище опозиції між реальним процесом та його відбиттям настільки загальновідоме, що пропонувати тут міркування про його зміст і означення було б і недоцільним і неповажним до читача. Поділитися хотілося б іншим. Згаданій опозиції судилося відіграти в нашій історичній долі кардинальну роль. Кажу: кардинальну, бо ті призми, які віками вигранювалися на межах переплетінь та у вакуумі розбіжностей цих двох феноменів, так викривлюють нам в очах дорогу під ногами, що нині, пробуючи вже йти самотужки, ми кілька разів падали, як то кажуть, на рівному.

Спробую потвердити цю думку аргументами. Відомо, що та система соціальних координат, у якій здійснювалась історіотворча діяльність нашого народу, була вимурована явищем прийняття християнства. Відомо й те, що християнські істини вкорінювались у тужаву плоть суспільного організму, язичницькі ознаки якого далеко себе не вижили і здатні були ще тривалий час здійснювати свої регулятивні функції. Та й політичні умови розвитку Русі суттєво різнилися від

умов, котрі ці істини породили й виплекали. Отож, аби забезпечити розвій на засадах християнства, давньоруське суспільство мусило шукати свій варіант сполучення інноваційного з традиційним, створювати власну модель історичного розвитку. І бодай побіжне вивчення давньоруського суспільства оприявлює цей процес болісних шукань власних шляхів модернізації соціального організму. В нормах "Руської правди" — цьому сплаві традиційних констант світорозуміння слов'ян, вікінгівської та візантійської концепцій природи державної влади та стосунків світських владик із церковними — перед нами постає спроба визначити свою політичну культуру в координатах права; в засобах архітектурного вирішення й змістовому підтексті художніх образів Софії Київської — як зримого синтезу візантійського неоплатонізму з давньоруськими ідеалами морального кодексу — навіч духовна легітимізація поступальних спроб по-своєму осягнути істину про людину й світ. Вже крізь ці, — може, аж надто поверхово окреслені — фрагменти перебігу процесів духовного життя Київської держави виразно проглядає рух суспільности до виснування власних моделей модернізованої культури. А ще була заочна полеміка Іларіона з Єфремом Сирінем про земне й небесне в людських запотребуваннях, було "Слово о полку Ігоревім" з виразною парадигматичністю розуму в політичній та моральній поведінці, з різким осудом війни як засобу самореалізації суспільних інтенцій.

Однак засобами художнього, історичного, історіософського самопізнання давньоруського соціуму продукувалась і відтворювалась візія зовсім іншого характеру. Вихована на скіфсько-зороастрійському дуалістичному світосприйнятті, суспільна свідомість звично витрактовувала явища в нехитрому двоколірному зображенні: в принесеній новій вірі "возсіяла благодать Божа", яка вирвала неосвічений люд із лап сил диких і старих. "Тим самим справдилося на Русі пророцтво: "Давне й ветхе минуло, тепер настає все нове" — пише з приводу прийняття християнства автор "Повісті минулих літ". І що повнішим та рішучішим буде зречення від своєї темної "нерозумної" старовини й прилучення натомість до нових норм і звичаїв, то скоріше земля Руська стане багатою й щасливою. Долучились і чинники суто земного, "посейбічного" походження. Князі домагалися нових форм сакралізації та легітимізації своєї влади, Візантія — культурного й політичного домінування на правах держави, котра на своїх раменах несе забороло християнства, ченці — ствердження себе як носіїв "благословенія Святыя Горы". А що ці три інституції були "монополістами" в письмових "засобах інформації", то згадана вище візія, поступово утрадиційнившись, скріпившись ученими працями й узвичаєними переконаннями, "всерйоз і надовго" вкарбувалась у свідомість суспільного загалу.

Заздалегідь задана в такий спосіб система мислительних координат спонукала до певного типу сприйняття та витрактування вже й пізніших вузлових точок нашого історичного розвитку. Природничі й гуманітарні знання, які йшли в українське суспільство із Заходу, ґрунтовно трансформуючи світогляд його еліти, вона сама розцінювала лише як щось вторинне, безмежно маргінальне щодо первинного, базового акту просвітлення заповідями християнської віри, як щось не більше, аніж крок до пізнання в очищеній і уточненій формі вже заданої неперехідної основи.

Ця ж риса була характерна й для Росії. Принесення в російське суспільство епохи Петра I західноєвропейських військових, адміністративних та технологічних новацій уможливилось (ба більше — усвідомилось як потреба!) чималою мірою завдяки тому, що в московському ґрунті вже проростали стебельця із зерен, посіяних європейськи освіченими й вихованими на ідеях Ренесансу українськими книжниками-проповідниками, вихователями, вчителями, ієрархами. Росія творила свою модель історичного розвитку, засновану на своєрідному пристосуванні запозичених і вже сформованих західноєвропейських зразків поведінки й економічного розвитку до складного світоглядного конгломерату еллінсько-ренесансних та візантійсько-татарських елементів. Проте обставина ця на довгі віки залишилась поза увагою і російської, й української суспільности. Натомість надійно вкарбувалося переконання про величезну рушійну силу принесених Петром із Заходу готових технічних чи політико-адміністративних зразків. У тім числі й для України, хоча ще за півстоліття до того, за часів Хмельниччини, Україна творила не просто свою державність, але власну оригі-

нальну модель державности, перетоплюючи польські державотворчі зразки в горнилі наелектризованих потоків духовної й політичної атмосфери українського суспільства, цілованих архаїчно-міфологічними сподіваннями селянства, культуротворчими традиціями полемістів, політичними — "ренесансників"-реформаторів, козацькими ідеалами вольниці й товарно-фермерської господарки. Це викристалізувалось згодом у державному організмі, де була культурна автономія для шляхти Волині поряд із заборонаю унії, призначенням Генерального судді поряд із архаїчними копними судами і т. ін., тобто в унікальний, хоч і дуже суперечливий культурно-державницькій моделі. А проте в пізніших дослідженнях навіть дуже глибоких і авторитетних істориків звучить думка лише про принесення Хмельницьким зразків побудови держави з Польської Речі Посполитої¹.

Зазвичай власна модель державного та культурно-історичного розвитку будь-якого суспільства набуває своєї довершеності тоді, коли сплав елементів своєї та чужих культур, уже переповнивши вінця вироблених форм освоєння світу (техніки, філософії, богослов'я, літератури тощо), проймає клітинки власного "Я" етносу, проникає в переживання, акти волі, у глибини того, що для етносу є найближчим, найзрозумілішим і... найважчим для раціонального визначення. Філософи називають це актом ентелехії². А навіть побіжний погляд на вершинні зразки новочасної літератури свідчить, що ті приховані парадигми, котрі формують ізсередини спосіб поведінки й мислення людей у культурах різних народів, буквально світяться крізь мотивацію дій героїв художніх творів Е. Золя, Ф. Достоєвського, Ч. Діккенса, К. Абе чи В. Скотта.

В такій своїй якості взаємодія "свого й чужого" розриває рамці запозичування й сягає рівня суголосся, діалогу культур, при творенні культури власної. Таким творенням власних національних зразків будівництва суспільства в державно-правовому, національному, моральному аспектах були заміри діячів Просвітництва й французької революції. Творенням саме власного культурного світу була й реакція на ці заміри з боку німецьких мислителів. Прикметний для нас факт: Гегель не ставив за мету прилучення німецької культури до зразків французької революції, хоч і захоплювався нею. Реалії передової французької культури для нього — це точки відштовхування при побудові власної моделі світового розвитку, а прикінцевим пунктом була розбудова суспільних сил на власній національній основі, з власних суперечностей суспільства, бо саме через самореалізацію унікальних національних культур пролягає шлях самореалізації світової ідеї.

Ця думка, повторю, актуальна й сьогодні. Процес формування не лише світового, але й європейського співтовариства ще далеко не завершений. Те, що ми звемо нині європейською спільнотою, колом європейської цивілізації, є лише ядром, прототипом майбутнього консорціуму. І входження до цього кола можливе лише на тому принципі, на якому ця спільнота створювалася, — цебто шляхом вироблення нами власних зразків суспільності на підвалинах, про які йшлося вище. Вибудувавши на рівні ентелехії щодо європейських культур українську модель духовно-історичного розвитку, ми отримаємо єдино реальне підґрунтя, аби влитися в європейське культурно-політичне коло.

Але... Але в нас знову спрацьовує звичний стереотип. І ми знову точку опертя у спробах подолати кризу шукаємо в якій-небудь уже зреалізованій в іншокультурному середовищі суспільній ідеї і намагаємося висувати з неї власну модель соціального розвитку. Натепер — це ліберальна ідея й ліберальна модель... А за міру входження України до кола держав із модерними політичними й культурницькими структурами править кількість міжнародних організацій, членом яких стала Україна. Досвід вчить, що шлях цей хибний за самою своєю суттю, отож і кризовість його на порозі ХХІ століття — явище цілком закономірне. (А те, що ми вважаємо, ніби чужа модель цілком нам підходить і нас врятує, свідчить про неподоланий комплекс месіанізму. Тільки тут — месіанізму "навиворіт" — не наша нація є месією щодо інших, а інші щодо нас). Наш суспільний організм величезною мірою "непроникний" для більшості моделей розвитку західних суспільств вже хоча б з огляду на те, що там не було таких експериментів із селянами й сільським господарством; там немає сьогодні ситуації, коли в селах залишилися тільки літні люди, прив'язані до тих форм господарювання, котрі за західними критеріями є безнадійними банкрутами.

Вступ до блоків, об'єднань, приєднання до вже прийнятих конвенцій, входження до різних клубів тощо — то хоч і дуже важливий, але все ж тільки формальний аспект. Сутнісний бік входження України до спільноти розвинених держав полягає у витворенні власного модерного соціуму, в якому в основі функціонування економічного, політичного й духовного життя лежать зразки історіотворчих моделей суспільної поведінки, засновані на активному цілепокладанні суб'єкта.

Які ж найприкметніші означення та методи творення цієї моделі? Проблема дуже складна й багатолика. "Це має бути синтез чужих досягнень і власних традицій"; "це — пристосовані до нашої ментальності й наших умов досягнення інших суспільств" — такі рекомендації можна зустріти чи не на кожному кроці. Безперечно правильні в абстрактному плані, вони навряд чи здатні щось додати й порадити в практичному. Тому видається, що тут нам трохи зможе допомогти досвід спроб (подекуди тенденційних) багатьох європейських та азійських дослідників виявити своєрідність духовності своїх націй крізь призму впливів на них східних і західних культур. Задля аналізу зупинимось на доробку європейських мислителів. Ціле ґроно німецьких, чеських, польських, українських, російських дослідників убачали своєрідність культури свого народу в тім, що вона була точкою зустрічі Сходу й Заходу. Крайньою межею цього порубіжжя в кожного з дослідників був східний кордон розселення власного етносу, а кожний східний сусіда — то вже азійщина. Зате територія свого народу — це місце концентрування квінтесенції всього, до чого вдатні обидва типи цивілізації, зате саме його народ покиканий долею здійснити історично значущий синтез культур. Що й казати, така настанова робить об'єктивність дослідження навіть сумлінного й талановитого автора досить проблематичною. Але зараз хотілося би глянути на проблему з іншого боку. Для нас важливо те, що в цих дослідженнях випрозорюються деякі важливі риси механізму формування та пропаганди власної моделі суспільно-культурного розвитку, тому залишимо збоку питання про те, хто з них правий і де такі та межа проходить. Звернімо краще увагу на те, який чинник відіграє в того або іншого автора визначальну роль у виявленні вказаної межі, а значить, для обґрунтування "обраности", мейсійности своєї нації. Так, на думку авторів чеської національної ідеї їхній народ є мостом між Сходом і Заходом тому, що чехи — єдині зі слов'ян "заряджені" німецьким державницько-організаторським вольовим началом. Польська "антемурале" ґрунтується на визнанні особливого духовного стану поляків як "латинян серед слов'ян і слов'ян серед латинян" та особливого статусу їх як суб'єктів форпосту християнства (читай — католицизму) на Сході. Російські слов'янофіли виводили виняткову роль Росії в опозиції "Схід — Захід" (Росія здатна наснажити духовно зубожілий Захід, відіграючи водночас культуртреґерську роль Заходу щодо азійського Сходу) з огляду на призначення Богом російському народові здатність зберегти трансцендентне цілісне осягнення й духовне відтворення світу, здатність до самопожертви в ім'я людства.

Як бачимо, і типи цивілізацій, і якість їх порубіжності беруться не в повноті, а з боку тих властивостей, для яких характерною є внутрішня спорідненість із домінантною рисою (справжньою чи міфічною) власної духовності. Надання цій рисі просто-таки "космічних" властивостей підживлює її, збагачує й робить здатною формувати зсередини духовність власного етносу вже на основі засвоєних здобутків світової культури. Окрім того, в такий спосіб непогано лікується комплекс меншовартости нації.

Такий метод виявляється типовим і досить поширеним для другої половини ХХ століття. Японці та китайці задля модернізації свого суспільства не просто "брали європейські ідеї і засвоєвали їх відповідно до свого національного характеру". Вони сприймали й поширювали їх у такій визначеності, в якій ці ідеї:

- а) могли бути безболісно "перевареними" свідомістю широкого загалу, специфічного для даного суспільства, в даному разі — селянства;
- б) новації в системі пропаганди витрактовувалися таким чином, що вони видавалися явищами, котрі цілком органічно продовжують і покращують віками усталені національні традиції;
- в) правила почерговости впровадження запозичених новацій у власну систему, темпи цього впровадження визначились, між іншим, і мірою вплетености

цих нових форм організації в мережу віками вироблених і закорінених у національній свідомості цінностей. Акцентування в китайській пропаганді кінця вісімдесятих років ХХ століття на термінах конфуціанської філософії при визначенні етапів модернізації ("малий добробут", "середній добробут" тощо) — то не просто поступка рівню грамотності селян чи робітників. Це — свідоме використання ментальності етносу для пристосування до модерних реалій. Це, зрештою, спроба показати, що нові реалії не приходять як чужі іззовні до відсталих, несвідомих людей, а витікають із того, що споконвіку належало китайцям і є звичним для них, але не засвоєне іншими чи й узагалі невідоме їм. Таку ж картину спостерігаємо й у новітній японській історії. В очах самого японця сучасний японський духовний світ — це синтез усього прогресивного, що є в чужих, і, окрім того, щось своє, недосяжне для інших. Довгий час цим питомим елементом, недоступним іншим, у свідомості японців виступала мова. Вважалося, що європеєць чи американець у принципі не здатен оволодіти цією мовою — тому часто на звертання європейця чистою японською японець відповідав каліченою англійською.

Отже, якщо скористатися хрестоматійним висловом, що власна модель — це синтез свого й запозиченого, то з наведених прикладів випливає, що запозичене тут береться в такому вияві, який для етносу-запозичувача не сприймається як щось чуже, як небажана, але сувора необхідність. Своє ж тут — теж не яке завгодно своє, а лише те, що в самосвідомості етносу існує як найпитоміше й найдостойніше в його духовності. А синтез — це нанизування взятого в такий спосіб чужого на так препаративне своє власне.

Перед нами розкривається "технологія" процесу запозичення чужих моделей. Іншими словами кажучи, тут ми бачимо, як подається чужа модель для сприйняття й засвоєння її тими, кому вона призначена.

Найперша здобута з цього досвіду наука — прилучення до європейської спільноти буде устійненим лише тоді, коли воно як усвідомлена потреба матиме за собою щось істотніше, цінніше за саме входження, якийсь вищий ідеал, котрий і означить саму форму цього входження. Це "щось" треба шукати в традиційній психології української людини, в тому, що не піддалося девальвації за життя багатьох поколінь. Про це нагадує й А. Тойнбі: "Парадоксальним, але глибоко істинним і найважливішим принципом життя є те, що задля досягнення якоїсь певної мети треба домагатися не самої мети, але чогось величнішого, такого, яке лежить поза межами даної мети"³. Яким має бути цей ідеал?

Питання наразі актуальне, бо речники українських партій, прихильники різних національних традицій дають на нього вельми несхожі відповіді. Висловлю припущення, що пошук і втілення ідеалу, якому було б до снаги синтезувати всі розрізнені струмені ідей, що відбивають позиції різних соціальних груп, — то шлях неперспективний. Бо дії в такий спосіб заздалегідь спрямлюють, редукують до якоїсь усередненої одиниці численні різнобіжні сподівання, інтенції, що побутують у суспільстві, хоч ніде правди діти — на такому спрямленні вирости й ми, і діди та прадіди наші. Споконвіку-бо гасло "Краще мертвим бути, аніж полоненим бути" вважалося виразом питомо українського національного характеру, інші ж способи поведінки відкидалися і вважалися чужинецькими. Проте ж маємо й інші традиції... Галицько-волинський князь Данило, аби врятувати життя людей, зберегти міста від руйнування набагато сильнішим і чисельнішим ворогом, поїхав на уклін до ставки татаро-монголів, а повернувшись звідти, негайно ж кинувся гуртувати міждержавну антиординську коаліцію. Для сучасних Данилові історичних умов така позиція була більш ніж виправданою. І вона має цілковите право бути складником українського національного характеру. Можуть сказати, що до традицій належить не те, що через багато років уважається правильним і достойним, а те, що повторюється й закорінюється в психології. Це достеменно так, але ж слушно й те, що через кілька століть після боротьби з ординцями, в часи героїчного протистояння ополаченню українців були, з одного боку, повстання, війни й відкрита неґація латинізму, а з другого — унія як теж один із найпотужніших антиасиміляційних факторів.

Доводиться, отже, визнати полікультуралізм українського (як, зрештою, і будь-якого іншого) суспільства, полікультуралізм національних традицій, ідеалів, загалом ментальності. А відтак і побудова власної моделі історичного роз-

вितку мусить спиратися на цей полікультуралізм і в економічній, і в політичній ділянці життя, не кажучи вже про духовну.

Завважмо й іншу істотну рису функціонування моделі, яка культивується в багатьох європейських та азійських суспільствах.

Сумлінно розробляється й цілеспрямовано розповсюджується постулат, за яким творення новітньої оригінальної моделі суспільного розвитку не є чимось незвичним і нетрадиційним для нації. Формується думка, що творення нацією власних унікальних моделей є, по-перше, невіддільною частиною історії цієї нації і, по-друге, що історичні злети суспільства ставали можливими саме тоді, коли нація створювала власні програми та форми економічного, етико-релігійного чи політичного розвитку. В Японії, наприклад, рекламуючи механізми організації суспільности, ніколи не забувають додати, що нинішня модель соціального розвитку, яка вивела Японію на передові позиції науки й техніки, виросла з унікального сплаву в єдиній етико-політичній системі ідей морального виховання та державного управління періоду Мейдзи, а вона, у свою чергу, була спадкоємницею унікальної моделі синтоїзму, котра зумовила особливе місце Японії в історії. Інші суспільства педалюють елементи політичної форми управління, організації виробництва тощо.

Видається, що засвоїти й цю науку нам не зайве. Тим паче, що власна наша історія не зовсім уже й бідна на зразки творення власних політичних чи економічних моделей розвитку, реалізація яких уможливила б (за умови дещо іншого розкладу сил у геополітичних ситуаціях) динамізацію соціальних взаємин. У половині XVI ст. в Україні (що перебувала тоді у складі Великого князівства Литовського) відбувалися серйозні процеси формування власної моделі конституційної монархії станового типу; в XVII ст. — спроби встановлення власної (першої в Східній Європі) моделі міждержавного розвитку — федерації; за часів існування Запорозької Січі в ході покозачення творився власний тип господарювання, оригінальна економічна система багатогалузевого інтенсивного товарного виробництва фермерського типу. І перелік можна продовжити...

Українські публіцисти й соціологи слушно зауважують, що навіть теоретична розробка моделі виходу з кризи здатна хоч якоюсь мірою зняти напругу в суспільстві, бо перед людьми вже постає яка-не-яка наочна перспектива. З другого боку, теоретична модель може не тільки не усунути старих конфліктів, а й навіть породити нові. Ми ще не розробили своєї моделі, але такі суперечності вже виявляються. Той пласт історичної свідомості, який ми намагаємося гальванізувати, переосмислюючи політичну й економічну історію СРСР, в міру свого розпросторення починає вступати в суперечність із настановами, що віддзеркалюють сьгоднішні життєво важливі реалії. Скажімо, розкриваючи історію системи колективних господарств у радянській Україні, розповідаючи про голод і тоталітаризм, пов'язані з цією системою, ми спрямовуємо читача чи співрозмовника до недовзначної моральної оцінки форм колективного господарювання за часів радянської влади. А тим часом сотні тисяч селян, надто літніх, небезпідставно вбачають сьгодні в колгоспах чи не єдину форму свого соціального порятунку. І цей факт диктує цілком певний тип ставлення (і морального теж) людини до колгоспної системи. Отож і виходить, що змушуємо старого колгоспника визнати, що його соціальна підтримка й сподівання спрямовані на аморальну за своєю суттю систему. Ясно, що ми отримаємо у висліді психологію відчуження селянина вже від самих програм соціальних перетворень, а то й від науки, що веде до таких висновків. Тому моральний аспект моделі об'єктивно стає одним із найвагоміших у системі її понять.

Процес створення національної моделі історичного розвитку — справа надто складна. Ще складнішим і тривалішим буде процес її засвоєння суспільством з огляду на історично зумовлені ментальнісні парадигми. Та без цього годі обійтися, якщо хочемо просування України до громадянського суспільства.

¹ Див. про це статті *П. Феденка*, статтю *О. Прицака* "Що таке історія України?" у "Віснику МАУ" (1992, № 2).

² *Кнабе Г. С.* Понятие этнелегии и история культуры. // Вопросы философии. — 1993. — № 5. — С. 64 — 74.

³ *Тойнби А. Дж.* Постижение истории. — М. 1991. — С. 515 — 516.

Микола ВЕГЕШ

СОЛІДАРНІСТЬ УКРАЇНЦІВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ З НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЮ БОРТЬОЮ ЗАКАРПАТСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (1938 — 1939)

У Східній Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним (8 жовтня 1938 р.). Коли прийшла звістка, що між урядами Польщі й Угорщини ведуться переговори про створення спільного кордону (тобто приєднання Закарпаття до Угорщини), по Галичині прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була Організація українських націоналістів. Особливо активно діяв Роман Шухевич, який у жовтні 1938 р. повернувся до Львова¹. Він спричинився до того, що 11 жовтня після богослужіння в церкві Святого Юра у Львові "частина учасників сформувала похід, який пройшов вул. Міцкевича, Косцюшка і Сикстинською до Марійської площі, де знаходиться малярський консулят. Поліція перервала похід у кількох місцях, а групи демонстрантів, що дійшли під малярський консулят, поліція розігнала, арештуючи кілька десятків осіб. У поході взяло участь біля 20 тисяч людей. Похід з окликами "Хай живе Україна", "Геть з мадярами", — був, як пише польська преса, добре організований"².

Ця демонстрація, з одного боку, була свідченням солідарності галичан із національно-визвольною боротьбою українців Закарпаття, але, з другого боку, вона ускладнювала міжнародне становище Карпатської України. Польський уряд постійно ставив претензії чехо-словацькому уряду.

Ще до цих подій, у вересні 1938 р., Центральний комітет УНДО побажав українському народові Закарпаття успіхів у боротьбі за автономні права, а на адресу газети "Нова свобода" прийшла вітальна телеграма від легальних партій Галичини. Своє привітання й найкращі побажання висловив також Митрополит Галицький і Архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький³.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. "З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці", — написав у своєму щоденнику В. Гренджа-Донський⁴. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: "Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгороду"⁵. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис "На переломі" доводив, що в "самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України"⁶.

Чехо-словацький уряд вороже ставився до таких нелегальних переходів кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час або відразу повертали назад. Багатьох із них удалося затримати польським прикордонникам, і вони негайно опинялися перед судом.

25 квітня 1939 р. польський суд у Самборі засудив Іванну Грициляк, селянку з Барича Перемишлянського повіту до позбавлення волі на один рік. Доказом "злочину" був один лист цієї дівчини своєму нареченому. "Я знаю, — писала Іванна Грициляк, — що думками ти линеши ген на Україну... Іване! Голубе мій! Піди там, де пішли твої приятелі. Ох! Якби я була мужчиною, ми пішли б обоє... Ти там потрібний, я це знаю. Воля, Івасю, ти знаєш і розумієш це слово"⁷.

Часто галицька молодь переходила кордон групами й не завжди успішно. Протягом трьох тижнів у Бережанах тривав судовий процес над 28 українцями Бобрецької та Ходорівщини, 16 із яких було засуджено на строки від 8 до 2 років тюремного ув'язнення⁸. Особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН: їм давали набагато більші строки.

У Галичині створювалися цілі групи, зазвичай із членів ОУН, перед якими ставилося завдання вербувати добровольців і допомагати їм переходити кордон. Саме за це Станіславський суд засудив В. Мельничука та П. Ксендзюка⁹. В такому

ж злочини були звинувачені Ю. Соловчук, Ю. Одоній, Д. Микетчук, С. і П. Березюки¹⁰. Польський "окружний суд в Стрию розглядав справу Маркіяна Кравчука, Льва Сорочана, Петра Глушка, Володимира Патрія, Івана Дізенка, Якова Максимця, всіх з Перегінська, окр. Долина, та Василя Славинського з Підністрия"¹¹. Вони були засуджені на один рік тюремного ув'язнення¹². Такі факти наводить і газета "Діло"¹³.

"Нова свобода" повідомляла: "...в Самборі судять три дівчини: Марію Менцинську, Марію Нижник і Теофілю Яворську. Їм закидають приналежність до ОУН"¹⁴. "Суд в Станіславові, — говорилося в іншому повідомленні, — засудив за нелегальний перехід кордону 14-літнього гімназійського учня П. Совія, 18-літнього... Д. Демчишина на 6 місяців в'язниці, студента Володимира Кордубу і Петра Кулика на 10 місяців в'язниці та М. Калитяка з Коломиї на 6 місяців в'язниці"¹⁵. Зустрічаємо повідомлення про вирок для членів ОУН Володимира Біланюка, Михайла Клебуса, Юрка Венгера, Степана Зельського¹⁶. Писала "Нова свобода" про судовий процес над 35 членами ОУН¹⁷.

У багатьох випадках перебіжчиків кордону позбавляли ще й громадянських прав. Так, зокрема, стрийський суд розглянув справу Р. Кондрата, С. Завадки, В. Порики, Д. Головчана, Ф. Кіпаша, М. Спалина, Ю. Меленя, Д. Ковалева і І. Кішука. Всі вони одержали від пів- до двох років ув'язнення й були позбавлені громадянських прав на термін від 3 до 5 років¹⁸.

Щоб уникнути нових судових процесів, уряд Августина Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву "Проти нерозважної еміграції", яку опублікували чи не всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Польська влада неодноразово зверталася до чехо-словацького уряду з нотами протесту, вимагаючи вплинути на уряд Карпатської України, який, на думку Варшави, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада звичайно це заперечувала. Однак такі факти мали місце, і вони ускладнювали й без того нелегке становище молоді автономії.

У нотат протесту польського посла перебіжчики кордону фігурували як "українські терористи". 29 листопада 1938 р. до Праги надійшла нота протесту польського уряду, в якій вимагалось негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажазаславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського та Степана Росоху. Названих осіб, більшість із яких знайшла притулок у Карпатській Україні, розшукував польський суд за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Б. Перацького¹⁹. Польський посол скаржився, що "між Польщею і ЧСР не можуть бути добрі взаємовідносини, коли Підкарпатська влада дає дозвіл побуту" названим особам²⁰. 24 листопада 1938 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай і директор поліції Ю. Білей вимагали від окружних урядів, "що кожний з наведених має бути забезпечений поліційним доглядом...", і що "згаданих треба уважати інтернованими"²¹.

14 грудня 1938 р. А. Волошин у телефонограмі до Президії ради міністрів у Празі повідомляв, що "протест польського посла ґрунтується на неправильних інформаціях. В Королеві над Тисою живе від довгих років Др. Гриць Мельник, учитель горожанської школи, чехословацький державний горожанин, який, як було перевірено, ніякою протипольською пропагандою не займається"²². Волошин переконував Прагу, що "ніяка протипольська пропаганда на території Підкарпатської Русі не ведеться, а протипольські настрої є викликувані виключно тим, що з Польщі переходять терористи, заосмотрені польською військовою зброєю та припасами. Само собою, що годі очікувати від населення, щоби за нищення свого маєтку та життя відчувало вдячність та приязнь до сусідньої Польщі"²³. Така відповідь А. Волошина не задовольнила польського посла, який 28 грудня 1938 р. знову висловив протест²⁴.

В іншій ноті польський уряд вимагав видати назад С. Юськова, Т. Капустянського, А. Мельника, Г. Стефанова. 28 грудня 1938 р. А. Волошин відповідав: "Д-ра Семена Юськіва в нас зовсім нема, а є то адвокат в Рахові і належить до тамошнього коша, як звичайний рядовик. Жадну функцію не виконує. Теофла Капустянського і Андрія Мельника в нас нема і зовсім таких не знаємо. Гната Стефанова в нас нема. В Рахові просив о прийнятті до Січі, однак не був прийнятий, тому що не є нашим горожанином"²⁵. Насправді Семен Юськів таки перебував на території Закарпаття. Адвокат за фахом, він був одним з ініціаторів просвітянського руху в Рахові. Відзначався своїми радикальними поглядами, вважав себе послідовним націоналістом.

31 грудня 1938 р. А. Волошин наказав директорові поліції Ю. Білею подати "до 24 годин писемний звіт, чи перебувають особи: Базанський Михайло, Хмельовий Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Вращіона Євген в Хусті згідно на Підкарпатській Русі. Коли б перебували, відставте їх за границю, а о тим голосіть президію правительства"²⁶. Директор поліції Карпатської України не міг не знати, що Є. Врецьона, більш відомий у Закарпатті як інженер Волянський, входив до складу Головного штабу Карпатської Січі. Його підпис стояв на більшості свідощів, які видавалися січовикам, що пройшли відповідні курси військового навчання. Це стосується також М. Базанського й О. Хмельовського.

Незважаючи на неприхильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходилися люди, які крізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід віднести Й. Рушак, який тепер проживає в Карлових Варах. Безумовно, доля багатьох галичан певною мірою залежала й від нього. "Я того часу, до окупації Карпатської України, — пригадував Й. Рушак, — був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і малярських терористів та інших, що нелегально перейшли границю і посилали вісті мадярам. Я їх арештував"²⁷.

Яку роль відіграла в розвитку політичних подій у Карпатській Україні ОУН? Від 28 січня до 3 лютого 1929 р. у Відні проходив перший Конгрес українських націоналістів. На ньому була створена організація, яка, за словами її засновника Євгена Коновальця, мала "суттєво вплинути на політичний вигляд всієї решти світу"²⁸. Організаційно ОУН поділялася в Західній Україні на 10 округ. Усі вони підлягали Крайовій ексекутиві ОУН. Закарпатської округи на перших порах не існувало.

Спроба створити ОУН на Закарпатті відбулася в кінці 1929 р., коли С. Новаківська з учнів Ужгородської вчительської семінарії сформувала організацію, чимось подібну до галицького УВО. Однак на той час ще не були створені відповідні умови, і організація проіснувала недовго. Після невдалого замаху на одного з головних русификаторів краю Є. Сабова С. Новаківська та інші члени організації були заарештовані й засуджені чехо-словацьким судом²⁹.

У першій половині 30-х років ініціативу проявив Ю. Химинець — представник молодшої генерації в краї. Починаючи з осені 1934 р., на його квартирі в Мукачеві постійно відбувалися зустрічі членів закордонного Проводу ОУН. До Мукачева приїжджали Ярослав Барановський, Ганна Чемеринська-Барановська, Олег Кандиба, Лев Ребет, Ярослав Стецько, Іван Борковський, Олекса Гасин, Зенон Коссак та інші³⁰. 1936 р. виник навіть жіночий відділ юнацтва ОУН, який очолила Марія Химинець. Проте націоналістичний рух не набув у краю масового характеру.

Від другої половини 30-х рр. Закарпаття опинилося в центрі уваги Проводу ОУН. 1937 р. Є. Коновалець запропонував створити тут окремий штаб, а О. Чемеринський видав книгу "Платформа Закарпаття", яку слід уважати своєрідною програмою ОУН щодо краю: автор був переконаний, що визволення Закарпаття можливе тільки за умови незалежності всієї України.

У чому полягала головна причина цієї особливої уваги?

Генерал М. Капустянський писав, що "ця держава (Чехо-словачина — М. В.) разом з Карпатською Україною посідала ключеві позиції на Сході Європи і творила своїм геополітичним положенням та поважним стратегічно-економічним потенціалом безпосередню загрозу Німеччині та перепону для її походу на Схід. Також вона була зручним плацдармом для советських і антантських летунських армій"³¹. На це звернув увагу і відомий військовий теоретик М. Колодзінський. У своїй праці "Военне значення і стратегічне положення Закарпаття" він доводив, що "почерез Закарпаття ми стали б твердою ногою в середині Європи й мали б відповідний вплив на її політику. Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоцінним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, як із заходу"³². Йдеться про майбутню українську незалежну державу.

1938 — 1939 рр. — період найтісніших взаємовідносин між Проводом ОУН і закарпатськими націоналістами. Тодішній голова ОУН полковник А. Мельник пригадував: "Перші дні перебрання мною агенд виповнені були гарячковими заходами допомоги Карпатській Україні, туди спрямовані були всі наші сили й засоби, якими розпоряджали ми"³³. 20 грудня 1938 р. воеводський уряд у Тернополі

повідомляв Варшаву, що ОУН планує "роздобувати зброю та засилати людей на Закарпаття"³⁴. Члени львівської Політичної колегії, що зібралися в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги карпатському уряду. Вони дійшли висновку, що "Галичина могла б вислати срокових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів"³⁵. Осип Думін писав у листі до А. Волошина: "1) яких фахівців було би потрібне Карпатській Україні? 2) в якій кількості з повищеподаних фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну. Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?"³⁶. Чи відповів А. Волошин на лист О. Думіна — невідомо. Що стосується О. Думіна, то він "був у тісних зв'язках з німецькою службою розвідки. Крім того, він був членом Німецького інституту дослідів. Сходу в Кенігсберзі," за що був у 1925 р. виключений із УВО"³⁷. 1938 р. він не був членом ОУН, про що писав у листі до А. Волошина.

У 1938 р. Карпатську Україну відвідав представник уряду УНР в еміграції М. Ливицький, який повідомив А. Волошина "про готовність дати в розпорядження цього уряду близько 4000 кол. старшин і вояків Армії УНР для зміцнення оборони цього краю"³⁸.

Аби краще вивчити ситуацію, до Праги здійснив поїздку А. Мельник. Львівський часопис "Діло" повідомляв, що він "мав очолити збройні сили Карпатської України"³⁹. Які питання обговорював Мельник із представниками чехо-словацького уряду — невідомо. За словами генерала М. Капустянського, мова йшла про забезпечення Карпатської Січі зброєю⁴⁰. Після відвідин Праги, Мельник побував на Закарпатті. В листопаді 1938 р. він, німецький консул Г. Гофман, С. Росоха та І. Роман приїхали до Перечина, де в приміщенні школи відбулася таємна нарада. Через деякий час у Хусті відбулися установчі збори Карпатської Січі⁴¹.

Карпатська Січ потребувала зброї. Завдання постачати її було покладено на сотника Ріхарда Ярого, який його не виконав, що кинуло на нього підозру в "подвійній грі". Зіновій Книш, що виконував обов'язки політичного референта ОУН, згодом писав: "Сьогодні справа ясна. Ріхард Ярий виконував німецькі доручення. Німеччина була зацікавлена в мирній ліквідації Карпатської України... при допомозі Ярого саботувала транспорти зброї"⁴². Р. Ярий мав псевдо "Консул-2"⁴³.

20 жовтня 1938 р. женецька українська пресова служба передала заклик голови Проводу ОУН А. Мельника до українського народу, в якому, зокрема, говорилося про необхідність усім стати "Суцільною лавою на службу Нації й зокрема бути готовими під сучасну пору кинути максимум національної енергії для скріплення сил у боротьбі за Українську Карпатську Державу"⁴⁴. На заклик відгукнулися тисячі українців, перш за все галичани. Вони хотіли допомогти молодій автономній державі на її території.

Якою була позиція Проводу ОУН щодо масових нелегальних переходів кордону? Якщо спочатку Провід закликав до них, то через деякий час, а особливо після опублікування перестороги в українських газетах, він змінив свою позицію. З. Книш зауважував: "Людей до праці в Карпатській Україні було потрібно, але на те вистачали провідні і здібні одиниці, що їх доставила ОУН із своїх місцевих та еміграційних кадрів, а часто теж з ЗУЗ (західноукраїнських земель — М. В.). Масовий перехід рядового членства створював тільки клопіткову ситуацію уряду Карпатської України у внутрішньополітичних відносинах і грозив дипломатичними конфліктами назовні. Стало ясным і безсумнівним вже після упадку Карпатської України, що ці дві чи три сотні галицьких бойовиків більше чи менше тут нічого не рішали"⁴⁵. Окремими членами ОУН, їхнім радикальним настроєм не задоволений був уряд Карпатської України. А. Волошин "просив не утруднювати йому і так важкого положення у відношенні до Праги, надсилати діячів і всяких фахівців, а не крикунів-революціонерів, що вже почали діяти на нерви місцевим українським провідникам"⁴⁶. Волошинові був також відомий той факт, що частина членів ОУН (Ю. Лопатинський, Є. Врецьона, д-р Галаган та ін.) брали активну участь у підготовці державного перевороту, в результаті якого мало відбутися усунення членів карпатського уряду від влади.

За цієї ситуації Провід ОУН прийняв єдино правильне рішення: обмежитися засиланням на територію Карпатської України військових фахівців, що мали великий бойовий досвід, а також керівних діячів ОУН. Однак нелегальні переходи польсько-чеського кордону фактично вийшли з-під контролю Проводу.

1938 р. в Берліні відбулася зустріч представників Проводу ОУН із керівництвом Карпатської Січі. Закарпатський осередок ОУН представляв Ю. Химинець. Йшло-

ся про створення військового штабу Карпатської Січі. Саме на цій зустрічі й були розподілені обов'язки між членами Проводу ОУН. Військовий штаб спочатку очолював полковник Аркас, потім полковник Гнат Стефанів. Микола Чирський керував "Летючою естрадою", Михайло Михалевич і Валентин Олександрів відповідали за виготовлення плакатів, транспортів тощо. Поет Олег Кандиба (псевдо Ольжич), який в ОУН обіймав посаду культурного референта, організував товариство письменників і мистецтвознавців "Говерля", він же став координатором ідеологічної та політичної роботи в Карпатській Україні. З ініціативи Кандиби 10 грудня 1938 р. у Хусті створено "Українське еміграційне бюро на Карпатській Україні". "Завданням названого Бюро, — говорилося у зверненні його засновників до Президії влади Карпатської України, — є сприяти плановому й доцільному виужиткованню сил, знань й фінансових спроможностей української еміграції для розбудови державного, господарничого й культурного життя Карпатської України"⁴⁷.

Ярослав Барановський (Борис, Лімницький) відповідав за матеріальну допомогу населенню й урядові А. Волошина: саме через нього відбувалися контакти Закарпаття зі світовими українськими організаціями. Омелян Сеник (Канцлер, Грибівський) не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але "проявив всі свої зусилля, щоб поміч... була достатньою і своєчасною"⁴⁸. Генерал М. Капустянський "був покликаний Проводом Українських націоналістів для окремого завдання"⁴⁹. Місцем його осідку була "амбасада" — приміщення, закуплене для справ ОУН представниками американської Організації демократичного відродження України (ОДВУ). Згідно з розробленим планом, М. Капустянський (Степовик, Генерал, Низола) "мав ждати своєї черги, як надходять події розвинуться ширше"⁵⁰. Залучено до військових справ генералів Української Галицької Армії Віктора Курмановича та Всеволода Петрова. До штабу Карпатської Січі також увійшли Роман Шухевич (Шука), Зенон Коссак (Тарнавський), Осип Карачевський (Свобода), Гриць Барабаш (Чорний), Євген Врецьона (Волянський).

Особливої уваги заслуговує Михайло Колодзінський (полковник Гузар) — найлегендарніша постать на цьому відтинку історії Закарпаття⁵¹. Його працю "Українська воєнна доктрина" високо оцінили у військових колах Європи, а її автор став у ряд із відомими теоретиками військового мистецтва. Полковник Колодзінський, як і деякі його товариші, теж не вірив у те, що Карпатська Україна вистоїть, але дотримувався думки, що "коли нема розумного виходу з тяжкого положення, то треба вміти вмерти по героїськи, щоб така смерть була джерелом сили для молодих поколінь"⁵². Наступні події довели, що це були не пусті слова, а глибоке переконання автора "Української воєнної доктрини": він залишав поле бою останнім. Будучи важко пораненим, разом із своїм товаришем З. Коссаком, потрапив у руки угорських терористів. Поблизу Солотвина їх розстріляли.

Варто відзначити, що штаб Карпатської Січі так і не зміг створити боездатних збройних сил. Один із сучасних дослідників історії українського націоналізму Ю. Пундик змушений був визнати, що Карпатська Січ організувалася "на швидку руку", а її вояки не мали "відповідного військового вишколу"⁵³. Серед членів штабу дійовим до останньої хвилини залишався тільки М. Колодзінський. Прихильники гетьмана П. Скоропадського "вбачали одне з головних джерел падіння Карпатської України в нерозсудливій політиці лідерів ОУН і докоряли німецьким урядовим інституціям за прихильність до націоналістів"⁵⁴. Із таким однозначним висновком важко погодитися, якщо врахувати ще й той факт, що між гетьманцями й ОУН у 30-ті рр. майже не припинялася боротьба. На нашу думку, ближчі до істини сучасні дослідники В. Галас та І. Поп, які, не покладаючи вини на якусь із українських організацій, вбачають в падінні Карпатської України їхню спільну "трагедію — для десятків молодих людей, здебільшого емігрантів із Галичини і співчуваючих їм закарпатців, які заплатили своїм життям за ідею створення "українського П'ємонту" у Центрально-Східній Європі"⁵⁵.

Не припинялися зв'язки Проводу ОУН з урядом Карпатської України в еміграції. 21 липня 1939 р. між ними укладено угоду про дальшу співпрацю. В ній, зокрема, говорилося, що "обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборності українських земель не може бути порушений"⁵⁶. Деякі дослідники, зокрема іноземні, вважають це доказом того, що А. Волошин ні в чому не звинувачував провідників ОУН. Протилежного погляду дотримується український історик М. Болдичар.

Він вважає, що ще до підписання договору Волошин покинув Венецію, а документ міг підписати В. Комаринський⁵⁷.

Галичани взяли посылну участь в обороні Карпатської України. В боях загинули або були закатовані Василь Бойчук, Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Косак, Степан Фігура, Іван Михайлюк, Монюк, Дулка, Кушнір, Мелешко, Орлович та багато інших. Нелегкою була й доля тих, що опинилися в концтаборі — жакливі знущання, побиття, чіплення жандармів за будь-яку провину. Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною бідою — голодом, який панував серед галичан⁵⁸. Вони перебували в угорському таборі до 7 червня 1939 р. Напередодні з'явилися представники Німеччини та Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір — піти до Німеччини або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовилися. Документи, які зберігаються в архівах Праги, дають можливість установити кількість галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини. Словацький підполковник Дов говорив про 500 чоловік⁵⁹. У деяких документах ідеться про переїзд січовиків до Німеччини, на Жіліну⁶⁰. Однак серед емігрантів зустрічаються також закарпатці та поляки⁶¹.

Чому саме до Німеччини попрямували сотні січовиків після звільнення з угорських таборів? Відповіді на це питання допомагає доповідна записка офіцера чехо-словацької розвідки Шпромека. Її автор доводив, що вже в жовтні 1938 р. встановилися тісні стосунки між німецькими службами безпеки й українськими націоналістами. Шпромак писав, що 28 жовтня 1938 р. "до Ужгорода прийшов німецький редактор Е. Меркен ("Фелькшер Беобахтер"), котрий живе в Берліні. Кожний день проводить зустрічі з діячами українського напрямку, шукає здібних українських агітаторів, яких посилає до Праги в німецьке посольство, де вони одержать німецький паспорт і підуть до Німеччини. Там одержать вишкіл. Вони, згідно з планами Гітлера, мають розбити Польщу"⁶².

Чимало галичан після поразки Карпатської України розстріляли поляки. Очевидець розповідав: "Десь у березні тридцять дев'ятого року коло теперішнього готелю "Верховина" (Славськ) вони застрілили якогось чоловіка. Затягнули туди, де тепер конюшня сільради (запис зроблено в лютому 1974 р. — М. В.), а вже потім відти люди його поховали в окопі коло цвинтаря на Голиці. То була якась інтелігентна людина, але не з наших сіл. У нас його ніхто не знав"⁶³.

Сучасний український дослідник Г. Дем'ян писав, що "чотирьох хлопців, що поверталися із Закарпаття десь наприкінці березня того ж 1939 р., поляки убили в Лужку, де в річку Опір впадає Боклагівський потік. Четвертого з них привели останнім і заставляли впізнавати перших трьох. Він лише нахилився над ними, а поляки в той час застрілили його"⁶⁴. Науковець вважає, що "таке діялося майже вздовж усього польського кордону в Українських Карпатах"⁶⁵. Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України Микола Чирський розповідав про розстріл 44 галичан. Їх "викликали на двір, — писав М. Чирський, — наказали забрати речі та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля"⁶⁶.

Даючи оцінку Карпатській Україні, відомий канадський історик, уродженець Закарпаття Петро Стерчо справедливо підсумував: "... в розбудові Карпатської Січі наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором"⁶⁷.

¹ *Вегаи М., Задорожний В.* Велич і трагедія Карпатської України. — Ужгород, 1993. — С. 66 — 67.

² Нова свобода. — 1938. — 18 жовтня.

³ *Вегаи М., Задорожний В.* Названа праця. — С. 67.

⁴ *Гренджа-Донський Василь.* Щоденник. // Твори Василя Гренджі-Донського. — Вашингтон, 1987. — Т. VIII. — С. 112.

⁵ Закарпатський Обласний Державний Архів (далі — ЗОДА). — Ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 2.

⁶ На переломі, — 1939. — Ч. 6.

⁷ Діло, — 1939. — 9 травня.

⁸ Нова зоря. — 1939. — 4 травня.

⁹ Там само. — 11 червня.

¹⁰ Там само. — 27 червня.

¹¹ Там само. — 15 лютого.

¹² Там само.

¹³ Діло. — 1938. — 16 грудня.

¹⁴ Нова свобода. — 1939. — 7 березня.

- ¹⁵ Там само. — 25 лютого.
- ¹⁶ Там само. — 1938. — 14 вересня.
- ¹⁷ Там само. — 11 жовтня.
- ¹⁸ Українське юнацтво. — 1939. — Ч. 2.
- ¹⁹ ЗОДА. — Ф. 4с/18, оп. 1, спр. 51, арк. 1.
- ²⁰ Там само. — Ф. 3, оп. 3, спр. 166, арк. 2.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само. — Оп. 1, спр. 9, арк. 2.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. — Спр. 3, спр. 12, арк. 11.
- ²⁵ Там само. — Спр. 66, арк. 1.
- ²⁶ Там само. — Ф. 3, оп. 3, спр. 66, арк. 3.
- ²⁷ *Веґеи М., Задорожний В.* Названа праця. — С. 68.
- ²⁸ *Чайківський В.* ОУН — УПА на чолі визвольної боротьби (20 — 50-ті роки). — Тернопіль, 1992. — С. 8.
- ²⁹ Дет. див.: *Веґеи М., Задорожний В.* Названа праця. — С. 58.
- ³⁰ *Химинець Ю.* Закарпаття — земля української держави. — Ужгород, 1992. — С. 74.
- ³¹ *Капустянський М.* Військова підготовка ОУН. // Організація Українських Націоналістів. 1929 — 1954. — Париж, 1956. — С. 131.
- ³² *Андрієвський Д.* Міжнародна акція ОУН. // Там само. — С. 152.
- ³³ *Мельник А.* Др. Олег Кандиба. // Там само. — С. 33.
- ³⁴ *Книш З.* Розбрат: спогади й матеріали до розколу ОУН у 1940 — 1941 роках. — Торонто, 1969. — С. 88 — 89.
- ³⁵ ЗОДА. — Ф. 3, оп. 3, спр. 173, арк. 15. 16.
- ³⁶ Там само.
- ³⁷ *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. — Париж, Нью-Йорк; Львів, 1993. — С. 46.
- ³⁸ *Самійленко І.* Перший етап державного центру УНР в екзилі (1920 — 1948). // Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. — Філадельфія; Київ; Вашингтон, 1993. — С. 72.
- ³⁹ Діло. — 1938. — 19 листопада.
- ⁴⁰ *Капустянський М.* Названа праця. — С. 133.
- ⁴¹ *Jaroslav Kokoska.* Amiralul Canaris. — Editura Militara, 1970. — S. 16.
- ⁴² *Книш З.* Названа праця. — С. 431.
- ⁴³ *Канюка М., Вежнин В.* Был ли Степан Бандера агентом абвера? // Киевские новости. — 1993. — 25 июня.
- ⁴⁴ *Стерно П.* Національне відродження Карпатської України. // Організація Українських Націоналістів. 1929 — 1954. — С. 204.
- ⁴⁵ *Книш З.* Названа праця. — С. 298.
- ⁴⁶ *Книш З.* Ярослав Барановський. — Париж, 1990. — С. 49.
- ⁴⁷ ЗОДА. — Ф. 4с/18, оп. 1, спр. 61, арк. 1.
- ⁴⁸ *Мельник А.* Названа праця. — С. 33.
- ⁴⁹ *Бажановський М.* Сюжетні картини з-над Срібної Тиси. // Календар-альманах "Нового шляху". — Торонто, 1992. — С. 92.
- ⁵⁰ Там само. — С. 91.
- ⁵¹ Детальніше див.: *Веґеи М.* Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 8. — С. 955 — 957.
- ⁵² *Колодзінський М.* Українська воєнна доктрина. — Париж, 1966. — С. 10.
- ⁵³ *Пундик Ю.* Український націоналізм. — Париж, 1966. — С. 82 — 83.
- ⁵⁴ *Швагуляк М.* Українська політична еміграція: історія і сучасність. // Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади. — Львів, 1992. — С. 331.
- ⁵⁵ *Галас В., Поп І.* Чи стануть закарпатці повноправним народом? // Новини Закарпаття. — 1993. — 27 листопада.
- ⁵⁶ *Химинець Ю.* Названа праця. — С. 85.
- ⁵⁷ *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. — Ужгород, 1993. — С. 113.
- ⁵⁸ *Веґеи М.* Галичани на Закарпатті... // Визвольний шлях. — 1993. — Кн. 8. — С. 1016 — 1020.
- ⁵⁹ Vojensky historicky archiv (далі — ВНА), і. с. 17/4/13.
- ⁶⁰ ВНА, і. с. 17/5/13; і. с. 17/10/113.
- ⁶¹ ВНА, і. с. 19/1/15.
- ⁶² ВНА, і. с. 79/13/3/8.
- ⁶³ Літопис нескореної України. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 348.
- ⁶⁴ Там само.
- ⁶⁵ Там само.
- ⁶⁶ *Чирський М.* Тюрми й табори. // Карпатська Україна в боротьбі. — Відень, 1939. — С. 200.
- ⁶⁷ *Стерно П.* Карпато-українська держава. — Торонто, 1965. — С. 98.

Семен ГЛУЗМАН

УРОКИ СВІТЛИЧНОГО

... Іване Олексійовичу, дорогий мій, дедалі рідше повертаюся до Вас, у минуле. Дедалі рідше, на жаль. Туди, де життя було прозоріше, ясніше, солодше. До табору.

Час вкриває патиною деталі минулого. Десь в архівах КГБ зберігаються тисячі сторінок рапортів табірних стукачів і начальницьких звітів, десь у приватних архівах "за перелазом" лежать сотні сторінок давно опублікованих і забутих "Щоденників зони 389/35". Але мені не потрібні деталі, числа, дати. Люблячому серцю не потрібні подробиці, воно пам'ятає головне, найважливіше. Повага, любов не виникають миттєво. Саме тому вони довговічніші за саму пам'ять.

Двадцятишестирічний чоловік входив у нове життя. Без концертів у філармонії, нічних вогнищ у Коктебелі, гарних дівчат, тихих вечорів у читальні академічної бібліотеки. Без колишніх ілюзій і уподобань. Життя виявилось сухішим, страшнішим, неоднозначнішим. І був страх, і була гіркота.

Табір зустрів мене шоком занурення в історію. Поряд доживали свій арештантський термін селянські сини із Західної України й Прибалтики. Тут-таки знов пристосовувалися до життя діди, що раніше служили в німецькій поліції, а тепер — активно "стали на шлях виправлення"... Усі ми їли ту саму гнилу капусту, ходили тим самим строем.

На чорному куснику дерматину — чіткий напис креслярськими літерами: "СВЕТЛИЧНЫЙ", бирка на грудях. Обличчя відклалося в пам'яті пізніше. Чоловік, що здавався мені досить підстаркуватим (коло п'ятдесяти*), уважно спостерігав нове для себе життя, ходив повагом, подовгу неголосно розмовляв з Антонюком, Горбалем, партизанами — "двадцятип'ятирічниками", з євреями — "самольотчиками". Не зі мною. Так, так було. Вам, Іване Олексійовичу, був зрозумілий, а тому нецікавий метушливий хлопчак, що видимо шукав простих і нереальних рішень. Перша серйозна Ваша розмова зі мною (точніше, уважне вислуховування мого емоційного монологу) — після етапування до зони Валерія Марченка. Випадково виявилось, що я знаю деяких його київських друзів.

Життя зони диктувало вчинки. Володимирові Буковському довелося недовго "відпочивати" в таборі. Місцева ГБ воліла якнайшвидше відправити його назад, до Володимирської тюрми. Буковський був страшний їм і через свій досвід, і через свій авторитет. Позбавивши 35-ту зону лідера, ГБ хотіла заморозити кристалізування опору політв'язнів. Та вийшло навпаки. Втративши Буковського, люди усвідомили необхідність консолідації. Якось само собою вийшло, що неформальними лідерами стали Світличний і "самольотчик" Ягман (невдовзі закінчивши термін, він виїхав до Ізраїлю).

Не було висування кандидатур, не було голосування. А було: тверезість суджень, уміння аналізувати ситуацію, високе відчуття відповідальності (відповідальності — за інших, за тих, хто вірить тобі на слово). Була мудрість. Так, Іване Олексійовичу, спаленим своїм жахом тих хвилин я чітко запам'ятав сірий день, невелике "толковище" за п'ять-шість метрів від дверей бараку: години, які передували першій нашій серйозній голодівці через позбавлення Євгена Пронюка права на побачення. Страх гостро дзвенів у мене в вухах, я розумів: тут межа, тут мені треба буде зважуватись... А поряд відбувалася рада: п'ятеро шановних зеків обговорювали ситуацію. Серед них Світличний.

Потім були будні. Жорстокі і стійкі будні черв'яків у баланді, остогидлої роботи у промзоні і зміцнення опору. Зона віднайшла своє власне обличчя, пада-

* І. Світличному було тоді 44 роки. — Прим. Л. Світличної.

ли невидимі паркани між національними громадами, між "дідами"-двадцятип'ятирічниками і дисидентами з невивітраним іще запахом волі. Опором було слово.

Доки наші наглядачі-чекісти натхненно боролися з присутністю в зоні теплої зимової близьки та пружинних механічних бритв ("НЕ ПОЛОЖЕНО!"), нечутні і зовні спокійні до байдужості-Антонюк і Горбаль обкладалися безліччю книг та журналів і... писали, писали, писали. Їхні "ксиви" несли світові інформацію про людей зони, її життя. І це була страшна зброя. Десятки, сотні тисяч чекістів і їхніх стукачів вишукували крамолу на волі, саджали до тюрем, таборів і психіатричних лікарень, а тут, у найпотойбічнішому місці цілковитої неволі й ізоляції писали Самвидав!

Якось і ГБ почала прозрівати: "тихого" Антонюка як небезпечного лідера вилучили з зони, пішов етапом до Володимирської тюрми... Ситуація була серйозна: Горбаль у засланні, Буковського й Антонюка нема, Ягман в Ізраїлі, лише кілька "одинаків" працювали в самоізоляції (мушу зазначити — завжди з мінімальним ефектом, а то й без нього). "Громадським писарем" тоді залишався тільки я... Пригадуєте, Іване Олексійовичу, як покликали Ви на коротку й серйозну розмову минулого, доброго І., пригадуєте діалог біля горбка землі? —

СВІТЛИЧНИЙ: "І., ти добре знаєш, чим займався тут Антонюк. Йому потрібна заміна. Бодай у тому, щоб писати ксиви. Бодай у цьому. Роботи дуже багато, Глузя сам не може впоратися. У тебе чудовий почерк, до того ж — дрібний. Ти писатимеш ксиви..."

І. (з обуренням на обличчі): "Я поет, я мушу писати вірші, а не ксиви. Не буду, нізащо не буду..."

СВІТЛИЧНИЙ: "Будеш. Куди ти дінешся? Обов'язково будеш. Знаю, що тобі страшно. Всім страшно. Але ти це робитимеш..."

І.: "Ні, не буду!"

...Наступного дня І. став нашим "громадським писарем". Писав багато і щоденно. Отоді Світличний став лідером. Обережність, мудрість, земний здоровий глузд, великий життєвий досвід якось непомітно для нього самого зробили його людиною, до слів якої прислухалися всі, чия поведінка в таборі визначалася моральною позицією опору злові й брехні. Адже насправді все було так просто і чітко: істина в екзистенційному поєдинку особистості й тоталітарної держави була очевидна, і ця істина полягала в тому, що насмілився висловити вголос хлопчик із казки Ганса Християна Андерсена: Король був голий! Ця істина об'єднувала всіх нас, незалежно від національної культури, рідної мови, специфіки особистого досвіду, вікової різниці.

Мужність, доведений до фанатизму особистий героїзм, конкретна мета (політична — влада, чи негативна — руйнування до "цеглинки") необхідні революціонерам. Ми не були ними. Ми не хотіли і не вміли бути ними. Сотні тисяч, мільйонів людей у СРСР знали те саме, що знали ми. Але вони мовчали. Ми ж, диваки-одинаки, наважилися говорити й писати. Ось і вся провина. Інженери, шкільні вчителі, селяни, вчені, заводські робітники прийшли до ГУЛАГУ, як правило, без жодних політичних амбіцій. І тут, у таборі, ми не жили самою лише "політикою"...

Ігор Калинець відкрив мені скарби української поезії. Дав збірку Антонича, томик раннього Тичини. Як це різко відрізнялося від тієї української літератури, яку я знав зі шкільного курсу... А потім майже щодня були нові й нові вірші самого Калинця (я був читачем або слухачем № 2, першим завжди був метр Світличний). Не було, та й не могло бути "літературних читань". Режим зони, її вимушений побут виключав появу будь-яких подібних "антирадянських зборищ", плата за спробу була наявна: карцер, або позбавлення права на побачення з рідними, або позбавлення права на щомісячну закупівлю харчів у табірному ларку (на 5 рублів на місяць!). Усе було простіше, природніше. У вільні хвилини чи години зупинялись погомоніти двоє або троє зеків, один читав свіжий рукопис...

Світличний жив поезією. Перекладав з французької, писав своє, редагував чуже. Встигав прочитувати кілька українських і російських літературних журна-

лів і одразу казав нам: "Неодмінно прочитайте це. Чудові вірші". Або: "Цікаві вірші".

Пригадуєте, Іване Олексійовичу, як тішилися Ви появою літературного таланту в Разміка Зограбяна? В одному списаному аркушику із зошта побачили Ви дивну здібність до літератури в напівосвіченого вірменського хлопця-робітника, який, до того ж, погано володіє російською мовою. Пам'ятаєте цей текст, присвячений етапованому до тюрми Багратові Шахвердян? Пристрасну молитву, звернену до духа давно загиблого там-таки, у Володимирі, вірменського патріота-дашнака, молитву-заклинання: "Душе, врятуй мого друга, допоможи йому!". Знаю, що пам'ятаєте. І я пам'ятаю... Клубок підступає до горла. Де він тепер, наш Размік, як йому живеться? Та чи й живеться взагалі?..

Іван любив життя. Дуже любив. Тюрма, табір, етапи — все це було для нього життям, незвичним, суворим, небезпечним, однак — усе тим-таки його власним життям, де навіть у найсіріший глизявий день завжди є привід для радощів і жартів.

Що таке радість? Усього-навсього реакція, відповідь. Спотворене життя радянського зека, попри все, було насичене і радощами, й щастям. Ми були щасливі одне одним, нашим спілкуванням, нашими бесідами на всілякі теми, нашими книгами. Одному лише не було місця в цьому дивному житті: планам на майбутнє. Ну, як же було не тішитися, не сміятися, коли безумство ірреальної радянської дійсності з цим вічним її страхом і брехнею залишилося за високими парканами, а тут поряд з тобою живуть такі різні люди, що стали тобі близькі і милі своєю дивною розпространістю, відкритістю. І ти тишишся щодня тим, що ти — з ними, що ти, як і вони, говориш, не криючись, в лице кагебістові очевидне, що ти можеш у цьому кутку бараку поговорити про французький літературний модернізм, а в іншому — про філософські проблеми біофізики, там, у третьому ряду двоповерхових нар — про давньогрецьку історію. А твоя історія, історія твоєї кафкіанської країни — ось же вона, поруч, в обличчя і долях Степана Мамчура і Йонаса Матузявічуса, Василя Підгородецького й Іварса Грабана. Сини Естонії й Калмикії, Вірменії і Молдови, курди, євреї, дагестанці — ось же вони, поряд з тобою щодня, щороку, спитай їх, розкажи їм своє!

Проте була одна суто специфічна радість, яка наповнювала наші дні і ночі особливим змістом, особливим щастям: радість Слова. Слова продуманого, відшліфованого, записаного в неволі і почутого світом. Так, ми явно переоцінювали зацікавлення нашими думами і долями з боку інтелектуалів Заходу, не могли не переоцінювати їхньої уваги... Але наші слова, наші листи, вірші, заяви, зрештою, наші так ретельно засекречувані владою судові вирoki були потрібні нашій країні, друзям і близьким, що лишилися по той бік колючого дроту, нашим однодумцям. І, певно, найбільше вони були необхідні нам самим у цьому безконежному сизифовому поединкові з КГБ: "ось, читайте, слухайте, ви на довгі роки висмикнули мене із звичного життя, ви сховали мене в глушині уральського лісу, ви хотіли розчавити мене глухотою й мовчанням... Читайте ж, слухайте, я живий, я став сильнішим, кращим, я зовсім не боюся вас, ви, ви боїтеся мене!".

...Я майже одразу включився до табірної самвидаву. Хотів мати свій власний голос, хотів довести самому собі: "я не боюся, я вже не боюся їх...". Насправді ж я дуже боявся. Боявся карцеру, боявся тюремного режиму... Пам'ятаєте, Іване Олексійовичу, той день пізньої весни 1974 року, як колишній офіцер КГБ Валерій Рум'янцев, відсидівши за своє прозріння п'ятнадцять важких років у політичних таборах, виніс на волю величезну паку наших документів? Усе вже було позаду, Рум'янцев щасливо пройшов останній табірний шмон, їхав до Москви до Юлія Даніеля (до речі, це Ви, Іване Олексійовичу, дали Рум'янцеву адресу...), ми стояли вдоволені і радісні, наперед смакуючи реакцію і Самвидаву, й Тамвидаву, і всіляких "голосів", Ви сказали тоді якось дуже м'яко, ніжно, як говорять люди тільки в моменти глибокого щастя: "Ну ось, тепер можна й до Володимирської тюрми поїхати. Тепер є за що. Іншого такого шансу вони нам не дадуть. Це вже напевно...".

Мені стало дуже страшно тоді. Я не був готовий оплачувати рахунок, не думав про це, не хотів думати. Дуже не хотів. Це був чудовий урок, дуже потрібний мені тоді психологічний урок. Я вчився жити без ілюзій.

Пригадую й інший урок. Простий, чіткий і короткий. Тьмяний, гидкий день, тьмяно й гидко на душі: до зони в кількох примірниках доставили "Літературну Україну" зі статтю Івана Михайловича Дзюби, м'якого, інтелігентного, хворого чоловіка, зламаного спецзаходами у внутрішній тюрмі КГБ. Гірке "самовикриття" людини, що явно ілюзорно уявляла своє майбутнє. І коротка Ваша репліка, Іване Олексійовичу, із задумливим поглядом на верхівки лісу за парканом і вишками: "Шкода його, так шкода його. Ну, що ж йому тепер там робити? Писати не зможе, житиме самотньо і тоскно. Шкода, приїхав би сюди, тут би й жив спокійно, і читав би, й писав би. І публікувався б...". І раптом я вперше усвідомлено, неемоційно подумав: адже й справді всі ми тут вільніші від тих, хто лишився там. І подумки втішився за себе, за свою твердість під час слідства і суду, за недбальство чекістів, які прогавили мій страх перед ними й не приділили мені, як Іванові Михайловичу, "особливої уваги".

"Чим же в нас не відділ ПЕН-клубу? — сказав якимось за вечерею "біля тумбочки" Світличний. — Полічіть, скільки людей у нашій зоні пише й друкується. Все є: і вірші, й оповідання, і публіцистика. Справжнісінький ПЕН-клуб". Так і було, з десятків людей цілком професійно володіли пером, хоча й не думали раніше про такі свої здібності. Багатьох із нас "спровокував" сам Іван Олексійович, який зумів бути і добрим наставником, і грізним редактором, і тонким психологом водночас.

... Недільний полудень. Сірий, як і наші бушлати. Світличний читає мені нові вірші. Поема "Курбас". Оглушливе відчуття глибини. Тунель між моїм сьогодні і чимось учора. Між табором Брежнєва і табором Сталіна. Хрипкуватий Іванів голос, його почервоніле від хвилювання обличчя, у куksах пальців тремтіння паперу. Тунель. Потім — мовчання, його й моє. Про що тут говорити?.. Хочеться доторкнутись до Івана, погладити його рукав, мовчки доторкнутись. Найголовнішого, найважливішого сказати неможливо, на жаль.

А ще був Словник. Дерев'яна скринька з картками в комірках. Усе новими й новими картками. Іван укладав Словник. Щодня, в перервах між працею, віршами, людьми. Спершу коробку нещадно шмонали, шукаючи "антирадянську пропаганду", одного разу кудись за зону, де якийсь письменний чекіст мав дати остаточний вердикт: чи словник це укладається? Пощастило, чекіст, напевно, був справді письменний, словник повернули. Тяжкі дні очікування закінчилися. Блідий від хвилювання Іван приніс скриньку назад до бараку. Блідий, напружений, замкнутий. Все ще не вірив своєму щастю...

"Книга-поштою" виконувала замовлення зеків не дуже охоче. Та все ж виконувала. Особливо легко присилали всілякі "неліквіди". Нашими українськими "неліквідами" оточував себе Іван Олексійович. Літературний критик Світличний і в таборі продовжував стежити за життям (чи смертю?) "української радянської літератури". Усі ці київські графомани і в гадці не мали, що в далеких уральських лісах у них є постійний читач. Книги привозили десятками (на гроші Льолі Світличної, певна річ), лютували менти-шмональники, нервував і сам Іван, не вмівши ховати великих обсягів в обмеженому зеківському фізичному просторі. Мені важко було збагнути це, інтелектуально і професійно високий Іван розтринькував час (і гроші) на явних графоманів, безчесних, безталанних... І я спитав. Іван відповів просто: "Це моя професія, Славо. Я мушу все це знати. На жаль...". І лише потім дійшло: а може, й сонети Світличного, і його "Курбас" були відштовхуванням від перлів типу "я комуніст, і цим усе сказав"?

Були й розмови про колег-літераторів. Рідкісні, мушу сказати. Не любив Іван коментувати очевидного. Пригадую сумне Іванове обличчя в яскравий сонячний день. У руках — журнальна книжка, там — поема Бориса Олійника. Підійшов до мене (я грівся на сонечку), сів поряд, прочитав уголос кілька строф. Замок. Мовчав і я. "Ну, що тут скажеш? Сам про себе все сказав Олійник.

Давно я такого не читав... Певно, тільки абсолютний цинік і може таке написати. Той, хто ні в що не вірить...". Про Олійника-людину нам повідомив дещо Василь Захарченко, який дружив з ним раніше, мешкав із ним в одному гуртожитку.

Якось Світличного несподівано забрали на етап. Повезли до Києва, на "перевиховання" в КГБ. Невдовзі так само несподівано висмикнули й мене, "мацати" і залякувати в Пермському КГБ. Брала мене, як завжди, "з усіма речами". А речей було — книги та зошити в двох величезних дерев'яних валізах, які дісталися мені від табірних "дідів". Та мішок з білизною й шкарпетками. Злі, збуджені солдати виштовхнули мене з автозака, запровадили до вагона, зачинили самого в загратованій камері. Самого — бо я був "особливо небезпечний державний злочинець", тож не можна було мене поєднувати зі злочинцями, вбивцями і гвалтівниками, аби не розпропагував їх у свою антирадянську віру... Поїзд рушив, почали шмонати камери. Відчинив і я свої валізи. Молоденький солдат мовчки втупився в мої книги, і раптом пошепки, не підводячи голови: "Світличного знаєш?". Це був шок, подібний до Робінзонового, коли той побачив на піску сліди чужих ніг! "Так, — нарешті відповів я, — знаю. Це мій друг. А ти звідки його знаєш?". Далі відбувся захоплений монолог солдата МВС про Івана Олексійовича. І про Сахарова, й про Солженіцина, і про "празку весну". Все — зі слів Івана. Напівписьменний російський юнак, якого доля закинула служити в конвойній військах, мав щастя кілька тижнів тому етапувати до Пермської пересильної тюрми Івана Олексійовича імітуючи шмон валізки (ануж мимо пройде прапорщик — начальник конвою), двадцятирічний хлопчисько захлинаючись розповідав мені, який великий чоловік Світличний, як багато він йому розказав, пояснив, яка він добра і хороша людина! Пам'ятаєте, Іване Олексійовичу, через якийсь місяць-другий Ви повернулися в зону, я був уже там, під час обіду побачив Вас, коли Ви йшли з мискою до вільного столу, зупинив радісним вигуком і тут-таки всім присутнім розповів про Вашого юного шанувальника в військах МВС

А ще був урок жорсткого "ні". Назавжди запам'ятався мені цей урок. У "зони-35" була могутня зброя в герці з КГБ — інформація. Кожного дня ми вели щоденник своїх подій, свій літопис. Писали заяви протесту до офіційних інстанцій і тут-таки копіювали на ксиви, щоб відправити на волю. Навіть "діди"-двадцятип'ятирічники, довічні в'язні ГУЛАГу, брали в цьому участь. Були сховки, ми детально обмірковували деталі і методи, зрештою, були й дублери на випадок раптового етапування головних виконавців. Усе це, попри шалені шмони розлючених оперативників, додавало до нашого життя відчуття повноцінності. Багатьом хотілося писати, мати свій голос в історії. Багатьом хотілось, та не всі могли. Легше було з напівписьменними "дідами", селянами й солдатами: вони погоджувались на літературну обробку їхніх текстів, редагування. Важче — з нашими-таки товаришами, людьми, які здобули вищу освіту і були цілком письменні, але не вміли створити цікавого тексту. Або з тими, що намагалися відправити на волю емоційні, але не вірогідні тексти. Найважче було з графоманами, які мужньо відбували свої табірні терміни, але не вміли володіти словом.

Один із нас, досить поважний у зоні чоловік, завжди ладний поділитися з товаришем останнім окрайцем хліба, марно намагався відправити на волю свій текст. Правильний, грамотно складений, — але абсолютно декларативний. Раз за разом його текст лишали на "потім". Одного разу, усвідомивши, що це "потім" не настане ніколи, він почав вимагати розмови начистоту. Він зібрав нас, чотирьох "головних" і тремтячим від хвилювання голосом висловив усе, що думав. Були й гіркі слова про цензуру, й про те, що ми поводимося точнісінько, як більшовики, що наша поведінка щодо нього аморальна... Ми мовчали, довго мовчали. Доки Світличний не перервав гіркого монологу різким "ні". Ні, тому що текст не вартий бути опублікованим, нікому, крім автора, не цікавий. Я мовчав, але мені було соромно, я відкидав Івана Олексійовича набік, сказав: "Може, поступимось? Адже він наш, він добра і

чесна людина!". Іван відповів жорстко: "Слава, Ви краще за інших знаєте, як важко передати щось на волю. Ви хочете передати його текст? Пригадайте, яка небезпека чигає тут на кожного писаря, що переносить на папір кожне слово дрібноюсінкними каліграфічними літерами, потім Ви, саме Ви, робитимете складно герметичне пакування на очах у ментів і стукачів, потім Василь Маложенський, старий чоловік, ховатиме готові вироби в сховку, потім хтось із величезним ризиком винесе вироби на волю, потім хтось у Москві або в Києві, якась невідома Вам і мені немолода жінка ледь розбиратиме слова наших рукописів увечері, прийшовши з роботи, вдихаючи різкий запах лайна від наших папірців, здригаючись від кроків на сходах, потім вона довго друкуватиме все начисто, розуміючи, що, як її на цьому застукать — буде арешт і строк, і врешті-решт готовий текст нашого друга потрапить до когось із редакторів Тамвидаву... Скажіть мені, Ви вірите, що цей текст опублікують?" — "Ні, — відповів я, — певен, не опублікують". — "То чому ж Ви хочете поступитися, щоб Вам тут було легше — за рахунок інших, кого Ви не знаєте?..". Це був серйозний урок, Іване Олексійовичу. Саме тоді Ви навчили мене говорити "ні".

І був біль голови. Жорстокий, майже щоденний. Звичний. Про нього майже не знали навколишні. Не могли знати, бачачи завжди активного Івана. Лише трохи вужчали його очі. Одного разу (чи двічі) йому пощастило полежати в табірній лікарні (де його заразили сироватковим гепатитом). Де він так само читав, так само писав, так само спілкувався з людьми. А вийшовши з лікарні, розповів мені не про свій фізичний стан. Про інше розповів: як табірний оберстукач Довганич ігнорував лікарняну пайку з білим хлібом і маслом, оскільки мав у тумбочці щось краще — справжній шоколад! Здоровенного червонопикого бугая з блудливими очима приставили до Світличного, аби не зміг Іван скоїти там нічого недозволеного. Всілякий люд цікавив Івана, з кожним умів він увійти в контакт; його цікавили й такі осоружні всім нам поліцаї часів другої світової війни, і колишні кримінальники, що "розкрутились у політику", — а з Довганичем на контакт майже не йшов. Не міг, надто гидко було... Де він тепер, Довганич, невже знову "співпрацює" — тепер уже на благо незалежної України?

Життя зони сповнене подій. На маленькому майданчику роками живуть разом дві сотні людей. Кожен — окремий світ, окрема історія. Один — розстрілював євреїв у Варшавському гетто, інший, народившись після війни, вивчає іврит і мріє про Ізраїль. Третій — переконаний російський монархіст, засуджений за відповідні "приготування", четвертий — посмів говорити й писати про свою плундровану, русифіковану українську (естонську, латиську, литовську...) культуру. П'ятий, шостий... Люди знайомляться, сходяться, дружать, сваряться. Є формальна структура: начальник табору, його зами, чергові офіцери, прапорщики-наглядачі, стукачі-зеки (ой же, багато їх, майже всі колишні поліцаї часів німецької окупації "твердо стоять на шляху виправлення").

Є й інше: ми, нонконформісти. Дуже різні — розважні і агресивні, сильні і слабкі, розумні і не вельми... Ноїв ковчег. Зона приховано вирує пристрастями, своєю специфічною інформацією, радіщами й клопотами. Етапи до нас і від нас, листи з волі, рідкісні побачення з рідними — усе це обговорюємо, аналізуємо, зіставляємо. І, водночас, кілька років проспавши поряд з ім'ярек, ти можеш не перекинутися з ним жодним словом. Ніколи. Якщо ти — не хочеш цього контакту.

І серед нас, так званих дисидентів, траплялися в зоні люди малоприємні. Антикомуністична переконаність далеко не завжди збігалася з "ідеальним характером" (та й що це таке — "ідеальний характер"?). Природна, почасти підсвідома консолідація "антирадянщиків" і "буржуазних націоналістів" у таборі була відповіддю на тиск і руйнацію репресій. Відчуття ліктя допомагало протистояти репресіям. І кожен із нас у цій маленькій групі зігнаних в одне місце людей болісно переживав, коли хтось відходив. І ми прощали один одному зриви, дрібні провини, несправедливі, гостро образливі слова...

Іван так жити не хотів. Критерії морального для нього не залежали від місця. Це був ще один урок мужнього "ні". Я добре запам'ятав його.

До зони привезли С., українського дисидента. Того весняного теплого дня я гуляв зі Світличним колами в житловій зоні, про щось розмовляли. Раптом до нас підійшов зовсім новий у зоні чоловік і звернувся до Івана: "Добридень, Іване Олексійовичу, тут ми обоє в зоні. І забудьмо старе, Ви не хотіли спілкуватися зі мною в Києві, але тут — інша ситуація, тут ми обоє в таборі. Не пам'ятаймо ж старого, давайте спілкуватися...". Нічого не розуміючи, я ошелешено спотерігав цю сцену... Іван відповів негайно і дуже різко, якимось упівоберта, йдучи і від мене, й від С., що стояв поруч: "Ні. Я не спілкувався з Вами раніше і не спілкуватимусь тут. Між нами не може бути нічого спільного. Ніколи. Ні тут, ні будь-де...". Через кілька годин я наважився підійти до Івана і запитати: "Чому Ви так різко відповіли? Він стукач? чи зрадник?" — "Ні, — відповів Іван. — С. не стукач і не зрадник. Він цілком аморальна людина. І цього досить, щоб я не мав із ним жодних контактів".

Іване Олексійовичу, я не збагнув тоді Вашої відповіді. Я злякався Вашого максималізму, Вашої нетерпимости... Але, Боже мій, як же Ви мали тоді рацію! Час, на жаль, виявив увесь "спектр можливостей" С.

І водночас, Іван умів прощати. Вирозуміло, співчутливо, болісно співпереживаючи. Так, він перший простяг руку "самольотчикові" А., якого ми піддали обструкції. Так само, болісно співпереживаючи, жалів він на відстані Івана Михайловича Дзюбу...

Лише раз я бачив Світличного агресивним. Це була вже зона № 36. Сірого сльотавого дня повернулися ми з Ігорем Калинцем із промзони. Іван Олексійович чекав нас біля вахти, негайно повів за собою. Куди? Навіщо? Що сталося?.. Відповіддю була "Літературна Україна", все та сама "Літературна Україна". Цього разу — з абсолютно гідким "саморозвінчуванням" донедавнашого нашого табірнього товариша Василя Захарченка. І з нашими трьома прізвищами. Ну, що ж, іще одна зрада, не більше. Проте Іван був збуджений надзвичайно, він жестикулював, багато говорив, уголос планував відповідну акцію: лист у Самвидав із зони, хотів сісти писати його негайно. Було видно, що Іванове хвилювання — від гіркого, терпкого серцевого болю, від гострої неочікуваної рани. Кілька днів Іван жив лише цим, почав писати відповідь... Лише поступово нам з Ігорем пощастило заспокоїти його, придумавши щось страшніше для київських "ідеологів": ми відповіли через Самвидав точною копією листа Захарченка до Калинця, надісланого трохи раніше, де нещасний Василь, потрапивши із зони до рідних Черкас, до родини, яскраво описує і своє понуре життя, і самотність, і тугу (тугу!) за табором. А Ігор, на додачу, послав заяву до медслужби МВС, вимагаючи узгодити табірну реальність із брехнею Захарченка про чудове медичне обслуговування зеків. Завдяки цьому (на жаль, тільки завдяки цьому) до зони терміново прислали стоматолога, який врятував Калинця від багатотижневого зубного болю і від самого зуба. Про справжнє лікування зубів не йшлося, певна річ.

Тепло і багато Світличний розповідав про тартуського професора Лотмана. Було очевидно, що йшлося не лише про колегу і однодумця. М'яко усміхаючися своїм спогадам, він говорив про близьку людину, друга. З іронією (і самоіронією) розповідав про те, як невдало вони ходили до респектабельного ресторану, де поважний швейцар ошпарив Лотмана єдиною фразою — "ви поводитеся, як росіянин", про Тартуський університет. І тут-таки, тоді ж — про структуралізм, Сосюра, психолінгвістику, породжувальні граматики. У зоні було кілька збірок із семіотики ("Лотманівських"), Іван рекомендував мені їх читати... Це було приголомшливим відкриттям для мене! Там-таки, в зоні, Іван прищепив мені зацікавлення медієвістикою, Ренесансом, і я почав передплачувати через "Книгу — поштою" все, що виходило друком на цю тему (добре, що таку літературу легко надсиляли книготорги). Це було дивне відчуття співпричетності до Знання, до Історії, де немає місця ні ЦК КПРС, ні КГБ. Де є сама лише Мудрість і нічого більше. І Ви, Іване Олексійовичу, впровадили мене в її світ.

Ми жили опором. Намагалися протиставитися злові й неправді, як могли. Як уміли. Голодівки протесту, заяви... Одного разу, в похмурий час чергового

натиску ми вирішили відповісти несподівано: відмовою від радянського громадянства. І цей символічний крок не був для нас жартом. Усі ми хотіли кращого майбутнього для нашої нещасної країни, ми любили її, осоружну, її дикий народ, часткою якого були самі. Ми потрапили в зону не за спробу особистого збагачення, чи п'яну бійку на вулиці, чи гвалтівне "кохання", ми, вірмени й росіяни, українці й латвійці, євреї й естонці, всього-навсього хотіли правди. Відкритої, єдиної правди. Правди про минуле і сучасне. Але тут, у зоні, ми протистояли нахабно вишкіреному злу, відвертому, вишкіреному. І багато із нас збагнули: померти, рано чи пізно, доведеться в зоні. Бо у "великій зоні" радянської країни нам просто немає місця. І ми вирішили написати заяви Брежнєву зі зреченням радянського громадянства. Певна річ, ми розуміли: нас не випустять ні з зони, ні з країни, ніколи не випустять. Але ми мусіли якось реагувати. І ми реагували так. Ми усвідомлювали: при всьому цинізмі наших "ідеологів" і "вихователів" вони не можуть вголос поглузувати з нашої акції... Не можуть, бо зобов'язані щосекунди пишатися своїм радянським громадянством...

Близько тридцяти чоловік були готові написати заяви про зречення громадянства. Крім Івана Світличного. "Ні, — сказав він мені, — я не можу. Адже це було б і зреченням України. Я не можу з цим бавитися. Скінчиться термін, я повернуся до Києва, знову займатимусь літературою, знову будуть навколо мене молоді поети, я помагатиму їм, я буду потрібен там, у Києві!..". Довгі години тупцювали ми з Іваном зоною, розмовляли. Нарешті я сказав щось страшне, але це було правдою: "Ви себе дурите, Іване Олексійовичу, нічого цього у вас уже не буде. По-перше, чому Ви певні, що Вам дозволять повернутися до Києва? По-друге, не буде навколо Вас молодих поетів, а будуть самі лише стукачі. Та й були б вони, поети, невже Ви сумніваєтеся, що всіх їх почнуть негайно ламати тільки за те, що вони поряд з Вами? Страшно ламати. І багатьох зроблять стукачами. І вони стукатимуть на Вас, Іване Олексійовичу. Ви цього хочете? Ви хочете свідомо взяти на себе такий гріх?..".

Наступного ранку Іван приєднався до нас. Він надіслав до Москви свою заяву про зречення громадянства*. Для нього це був дуже серйозний крок. Івана боялись і поважали. І київські куратори з КГБ, які щороку відвідували нас із "групою громадськості". І місцеві "вихователі" в малинових погонах. Іван був явно розумніший, вищий від них. Твердіший. Одного разу до Світличного, що самотньо прогулювався, підійшов начальник зони майор Піменов і, дивлячись просто в вічі, сказав: "Іване Олексійовичу (не "засуджений Світличний"!)", погляньте на мене, подивіться уважно на моє обличчя. Невже я справді такий страшний?". Розгублений, спантеличений Іван відповів: "Не розумію. Не розумію, чому Ви мене про це питаєте, громадянине майор?". — "Ну, як же, — відповів Піменов, — з ранку до вечора всілякі "голоси" тільки й говорять про садиста Піменова. Невже Ви вважаєте мене садистом?". Це була реакція на наш Самвидав, на нашу інформацію. І, водночас, це був знак — мовляв, розуміємо, хто тут усім цим верховодить... Тоді Іван зумів якось віджартуватися, перевести розмову на інші теми. А Піменову, солдатові Системи, явно треба було тоді знати, що "сам Світличний" його в садистах не числить... Зрозуміла, так людськи зрозуміла потреба.

Не пригадую, чим займався Іван на початку свого терміну, де працював. Здається, прибирав у цеху. Потім, явно за вказівкою центрального апарату КГБ, сталося нечуване: безкомпромісного "антирадянщика" і "націоналіста", лідера зони Івана Олексійовича Світличного призначили... бібліотекарем! Напевно, хотіли вполювати одразу двох зайців: з одного боку, виникав сякий-такий шанс "задобрити" Івана, зробити його м'якшим, слухнянішим; з другого боку, з'являлась можливість його-таки дискредитувати в очах товаришів. Річ у тім, що ніколи навіть табірні старожили не пригадували такого прецеденту; посади на зразок бібліотекаря, нарядчика тощо завжди віддавали виключно зекам, близьким до адміністрації. Стукачам. Людей, що займалися такою легкою працею в зонах, традиційно звали "придурками". Їх зневажали, в їхній присутності остерегались говорити про потаємне...

*Своє рішення він пояснив у "Відкритому листі до М. Бажана".

Зона вирувала. Оперативники "спецзаходами" підливали до вогню оливи, бували зекі вголос висловлювали сумніви... Та все це тривало недовго. Світличний був поза підозрою. Перебравши бібліотеку від стукача Виндиша, Іван упорядкував сотню-другу книжок на полицях, старанно вимив підлогу й вікна, поробив підшивки газет... і бібліотека стала нашим штабом. Там відбувались наші короткі наради, там опрацьовували можливості чергового винесення інформації.

Наказ Центру порушити було неможливо, і місцеві кагебісти раз-пораз влаштовували раптові наскоки на бібліотеку, щоб застукати Івана Олексійовича "на гарячому", на виготовленні і зберіганні "антирадянських рукописів". Одного разу шмон був близький до успіху, досить великий рукопис був саме в роботі. Шмональники вигвинчували електричні патрони, розгвинчували вимикачі, перегортали всі без винятку книги... а Іван сидів на табуретці куди встиг покласти рукопис. Він був спокійний, вів з наглядачами й офіцерами жартівливу розмову, часто вставав, допомагаючи шмональникам правильно розставити книжки на полицях. Нарешті, догола роздягли Івана, заглянули йому до рота й до ануса. І пішли... Того вечора в Івана особливо тяжко боліла голова. Він був незвично мовчазний, не жартував і не реагував на жарти інших.

Іванова бібліотека була скапкою в серцях табадміністрації. Тож одного разу почалися незвичайні "спецзаходи". Зоною поповзли чутки, що в бібліотеці поставлено "жучки". Мовляв, усе там прослуховується й фіксується. Водночас, різко посилювся наступ на наших писарів: активізувалися діди-поліцаї, що намагалися завжди бути там, де був хто-небудь із нас, "антирадянщиків". Почастішали несподівані шмони. Нарешті, ГБ забула про пошук ножів (у нас, політичних!) та вилучення електробритв. Усю увагу сконцентрували на рукописах, листах, книгах. Чутки про "жучків" стурбували нас. Виявилось небезпечним дуже важливе для нашої роботи місце... "Що робити? — спитав я Івана. — Невже це може бути правдою?" Мудрий Іван зібрав нас, кількох зеків, безпосередньо зайнятих у розробці наших "інформаційних каналів", і спокійно, впевнено переконав, щоб не вірили чуткам. Його аргументи були серйозні, ґрунтовні і точні. Ми погодилися, мусили погодитися. Та й справді, зона — це фактично наша, а не ГБ, територія. Тут ми живемо, знаємо кожну щілину, кожну травину. Тут наші сховки... Хто ж дозволить місцевим операм ставити в зоні коштовну апаратуру, ризикуючи, що одного разу вона щезне. Або, ще гірше, почне працювати проти них... Зрештою, за рубленою стіною Іванової бібліотеки — робочий кабінет Піменова, там відбуваються наради. У зоні сиділо кілька професійних інженерів-електронників, один із них, без сумніву неординарний фахівець, зумів зібрати "з повітря" радіоприймач і ловив "Свободу". Ні, "жучків" у зоні не могло бути.

Ми продовжували писати. Самвидав і Тамвидав вибухав дедалі новою й новою інформацією з "політтабору ВС-389/35", "Хроника текущих событий" публікувала наш щоденний літопис подій, списки, вироки... Період політичної розрядки ("детанту") не дозволяв однозначно викоренити нашу активність фізичними методами (розстріляти, розкидати в кримінальні тюрми, додати нові терміни...), всі були надто відомі, ми були серйозною картою в політичній грі. Політбюро ЦК КПРС явно не санкціонувало репресій проти нас. Лишались усе ті самі "оперативні заходи". Треба було з'ясувати, як ми відправляємо інформацію з такою регулярністю і в такому великому обсязі.

Якось табірний стукач (це було відомо всім) Мишко Виндиш, людина, загалом і непогана, не агресивна, але дуже зламана своїм невдалим життям, повідомив, що молодий опер звернувся до нього з дуже незвичним завданням: "Виндиш, ми не знаємо, як ці антирадянщики відправляють звідси інформацію. Допоможи нам. Подумай, серйозно подумай, як це можливо. Які існують можливості? Аж до найнеймовірніших... Подумай і скажи мені. Адже ти живеш у зоні, ти мусиш краще знати. Будь-які варіанти, аж до малоймовірних".

Коли про це розказали Іванові, він посміявся разом з нами і... замислився. Увечері четверо зеків вислухали Іванів монолог. Безконечно перемагати ми не

можемо, варіантів винесення інформації у нас насправді немає. Є лише один стійкий канал. Напевно, КГБ боїться більшого, переоцінює наші можливості. Що ж, нам слід "допомогти" їм, бодай на якийсь час завести їх у глухий кут. Ми виграємо час для продовження роботи. Хай і короткий час, та ми встигнемо ще і ще щось зробити. "У мене є ідея", — закінчив Іван. І пішов до барака. Працювати над словником.

Наступного дня Світличний попросив Разміка Зограбяна зайти до нього в бібліотеку. Там він посадовив його за стіл, дав ручку і невелику смужку рівно відрізаного паперу. І попросив чіткими друкованими літерами переписати дивний текст, поклавши його просто перед Разміком. Це був химерний лист, що складався з грамотних російських слів і фраз, з усіма розділовими знаками. Але зовсім незрозумілий текст. Слова явно означали щось інше... Ішлося про прохання з зони до когось на волі. Просили про щось у край необхідне, що той, на волі, міг сюди доставити. Оскільки явно існувала умовна мова, якою вже успішно користувалися. Размік, який досить погано знав писемну російську мову, акуратно перемалював Іванів текст (здається, пропустивши один м'який знак...). Іван склав готовий лист, запакував у пластик і попросив когось із нас непомітно вкласти до контейнера з готовою продукцією нашого заводу. Того самого, чи наступного дня величезний контейнер з виробами наших токарів і фрезерувальників відправили до Свердловська. Як звичайно.

Через кілька тижнів у зоні почалися незвичні шмони. І в Івановій бібліотеці, і в наших тумбочках у бараці вилучали чисті аркуші паперу. "Діди"-двадцятип'ятирічники дивувалися: навіщо ментам чистий папір? Побожеволіли вони, чи що? Ми мовчали. Вичікували. І продовжували працювати над новими й новими документами.

Десь через місяць-другий під час обідньої перерви до нас у роздягальню на другому поверсі заводу прибіг схвильований Ігор Огурцов (він нічого не знав про нашу акцію). "Панове, — тихо сказав він, — сьогодні прийшов контейнер з металевими заготовками для нас. Почавши виймати їх, я побачив у контейнері виноград! Так, справжній виноград! Близько 3 — 5 кілограмів. Я покищо залишив його в контейнері! Хтось передав це нам явно свідомо!". Що ж, ми ретельно помили виноград (певна річ, непомітно й спритно) і так само спритно з'їли його тут-таки в роздягальні. Марченко, Калинець і я розуміли, від кого виноград, решта четверо чи п'ятеро — ні, але виноград з'їли з великим задоволенням. Іван — не їв, бо був у житловій зоні, в своїй бібліотеці.

Це була перша відповідь. Перша реакція. Іван мудро оцінив ситуацію: якщо вже опери просять стукачів знайти наш "канал", значить, усе, що виходить із нашої зони, обшукують якнайретельніше. І контейнери, звичайно ж, насамперед. Чи то самі свердловські чекісти, чи їхні довірені люди на заводському складі. Нашу ксиву вони отримали... Відповісти не можуть, не знають як (змісту листа вони не зрозуміли). Вигадали єдиний розумний хід, надіславши щось добре, приємне, примітне від "нашого партнера". Тим самим сказавши нам: "так, я є, я отримав, як і давніше, я готовий контактувати, але тимчасом не відповідаю листом..."

Смачний був виноград. Тільки в Ігоря Калинця спричинив бігунку... Це дало нам привід потихеньку кепкувати з нього: "Не смакує Вам, Ігорю, кагебітський виноград. Не смакує".

Якось викликав наш кум-опер Василя Шовкового. Звичайна була розмова із залякуваннями, намовляннями... лише одна кумова фраза, сказана зі злістю, була важлива: "Ви не думайте, ми все одно з'ясуємо, хто тут серед вас пише зміненим почерком, ми скоро знайдемо його..."

А потім була відповідь № 2. У черговому контейнері із заготовками Огурцов виявив акуратно складений примірник "Юманіте"! Газету французьких комуністів ми уважно простудіювали на предмет вміщеної там інформації. На жаль, нічого надто цікавого там не було. Наші "партнери" вибрали якийсь особливо нудний номер. Ні, щось цікаве там було, здається, про звільнення з кримінального табору на вимогу світової громадськості вінницького єврея-

лікаря, арештованого за бажання виїхати до Ізраїлю. А поза тим — майже наша щоденна "Правда".

Ні на виноград, ні на "Юманіте" ми, певна річ, не відповідали. Та й що було відповідати? Провадити безглузду гру? Навіщо? Минуло кілька місяців. Ясного сонячного дня, десь під вечір наш місцевий оперативник-кагебіст Утиро викликав до свого кабінету кількох зеків... Першим увійшов до нього Валера Марченко. Я чекав у коридорі своєї черги. Валера вийшов від Утиро, якимось загадково усміхаючись, мовчки пройшов попри мене. Я наздогнав його, зупинив рукою. "Що там, Валеро? Чого він хоче? Чому викликав так багато людей?.. Скажи!" Так само дивно, замислено усміхаючись, Валера відповів: "А ти йди до нього, все довідаєшся, дуже цікаво буде". Я розсердився на Валеру: так поводитися не прийнято в зоні... Та що робити, моя черга йти до Утиро.

Від капітана аж тхнуло чемністю. Тільки був він підозріло метушливий. "Наці радянські люди принесли до КДБ оцей лист. Він був схований поміж брезентовими інструментальними торбами, пошитими у вашій колонії. Гляньте на цей лист, ось конверт. Може, Ви знаєте, хто це писав, чий це почерк?". Я спробував не дивитись на конверт, не хотів брати його до рук. "Візьміть, — наказав Утиро, — і прочитайте". Я взяв у руки досить потертий несвіжий конверт, на ньому була написана точна адреса Андрія Дмитровича Сахарова (я знав і пам'ятав його адресу), дістав з конверта аркуш з листом. І зрозумів, чого так усміхався Марченко! Лист мстив текст, що досить нагадував наш, відісланий у контейнері. Інший, зовсім інший, на звичайному аркуші паперу, проте — аналогічний з нашим за безглуздістю. Потім Утиро м'яко і якимось знічено (соромно було за дурні правила гри, чи що?) взявся пояснювати мені, що не слід більше так робити, що всі радянські люди вчинять так само — передадуть до КГБ все, що ми пошлемо із зони... і т. д. і т. п. Більше нікого він до кабінету не викликав. Пішов. Валера і я працювали в швейному цеху, шили інструментальні торби. З нами й відбулася дивна бесіда. Операцію "канал" було закінчено. Але ми виграли час.

Мудрість і інтуїція Івана полягали ось у чому:

перше, він використав для послання цілком нетиповий папір, відрізавши широко бічну смугу без тексту з якоїсь естонської газети. На щастя, чекісти, дбаючи про наше "перевиховання", регулярно постачали нашу бібліотеку всіма офіційними газетами республік, чий "відщепенці" відбували покарання в нашій зоні. А естонці друкували свої газети на якомусь нетиповому для СРСР папері. Отже, потрібних зразків паперу чекісти знайти в нас не могли. Не було в нас такого паперу...

друге, рукопис виконав чоловік, чиє невміння писати російською було очевидним. І в слідчій справі Зограбяна були зразки його письма тільки рідною мовою.

Звичайно, всі ці труднощі були під силу для КГБ. Але не одразу. Та й на якомусь етапі оперативного розкручування місцеві чекісти мусіли прямо сказати Центрові КГБ, що самі вони знайти кінці неспроможні...

А потім врізав дуба "детант". Кремлівські геронтократи, побавившись у миролюбність, поступово верталися на круги своя. І ГБ діставала дедалі більше й більше звичних можливостей. У Москві, в Києві, інших містах підгрибали рештки відщепенців, взялися поступово й за євреїв-відмовників, і за кришнаїтів. Система набувала своїх звичних рис.

Тоді надійшла й наша черга. Івана скинули з бібліотекарів — це було першою ластівкою. Хтось сказав у тиші кийського або московського кабінету: "Досить, більше терпіти не будемо. Він не хоче миру й компромісу. Не розуміє солодоців пряника. Вдармо кнучом...". Світличному оголосили, що в нього тепер буде нове місце роботи — в цеху металообробки. Він мусить освоїти професію токаря-верстатника.

Все наступне прогнозувати було легко: оскільки на Іванових руках усього два цілих пальці — мізинці, цілком певно, що токарем працювати він не зможе. Отже, навіть опанувавши сяк-так операції на верстаті, він ніколи не

зможє виконати визначеної начальством норми виробітку продукції. За що буде караний, відтак — поїде до Володимирської тюрми. Отакий, певно, був сценарій. З другого боку, ця ситуація продемонструє іншим: "бійтеся, ваш час надійшов!".

Ми були широко, глибоко обурені. Хтось запропонував Іванові терміново йти до табірної лікаря, показати кукси колишніх пальців і запитати його: "Чи можу я працювати токарем?". Лікар відповів, відводячи погляд: "Ви можете працювати". Злість і обурення вилилися в чудову ідею, автором якої був, здається, Валера Марченко. У наївну зовні, але досить ефективну ідею, враховуючи певність КГБ, що всі наші заяви копіюються до Самвидаву: Іван поклав обидві руки на аркуш чистого паперу, хтось акуратно обмалював його пальці безперервною лінією, — вийшов досить вражаючий відбиток двох кистів явно непрацездатної людини. Мааті Кийренд миттю скопіював малюнок у двадцятьох примірниках. У цей час був уже готовий короткий текст заяви Генеральному Прокуророві СРСР Руденкові з нагадуванням про його участь у Нюрнберзькому процесі як звинувача нацистів, у заяві стисло описали ситуацію і задали в досить патетичній формі питання: чи не є нинішні дії табірної адміністрації щодо Світличного злочином проти людяности? Потім кожен із нас переписав цю заяву від свого імені на зворотньому боці аркуша з відбитком Іванових кистів (колективні заяви були заборонені). І, певна річ, хтось із нас негайно виготовував мікрокопію тексту і рисунка, щоб відіслати на волю. Того самого вечора всі заяви передали до спецчастини табору, щоб відіслали адресатові.

І щось сталося. Чи то "детант" іще клигав, хоч і при смерті, чи "токарна перепрофілізація Світличного" була не санкціонованою згори місцевою ініціативою, — хмари навколо Івана розійшлися. Хтось із начальства повів Івана на завод і, коли ми з Валерою прийшли до промзони після обіду, остовпіли: неподалік вахти стояв, широко усміхаючись, Іван, споряджений у брезентовий костюм, спецвзуття і шолом! Світличного призначили... пожежником. Це був дивовижний день, і нашою несподіваною перемогою, й абсурдністю ситуації. Ніколи тут не було пожеж, не було й пожежників, та й потреби в них не було. Гарний був пожежник: підстаркуватий, хворий, без восьми робочих пальців на руках! А Іван... він усміхався на наші щоденні жарти і казав, що тепер необхідно засвоїти головне в цій професії — уміння спати двадцять чотири години на добу.

Система невідворотно наступала на нашу "вольницю". Приїжджі начальники-інспектори в червоних погонах, не маючи права на ініціативу без узгодження з КГБ, загрозливо клацали зубами і в безсилій люті кидали: "Зоною керує не адміністрація, а група засуджених...", "Влаштували тут собі академію...". Одного разу, обшукуючи нас з Іваном перед запроторенням до карцеру, роздягнувши догола, черговий офіцер Пацков (прізвисько "інтелігент") подібний свій монолог закінчив словами із "Лиха з розуму": "Собрать все книги бы да сжечь!" — промовив він холодно і серйозно. Іван весело відповів йому: "Маєте рацію, громадянине начальнику. Усі, включно з "Капіталом" Маркса..."

Зеківська моральна традиція вимагала солідарности. Так легше було вижити. Це було для нас природним моральним постулатом. Не викликало сумніву. Та ось ми отримали інформацію від наших товаришів з інших таборів, із Володимирської тюрми, нас закликали наслідувати приклад багатьох і явочним порядком йти на статус політв'язня. Адже ми не були "політичними в'язнями", таких не було в СРСР, не могло бути. Як і звичайні кримінальники по всій країні, ми підкорялись регламентові Виправно-Трудового Кодексу і Правил внутрішнього розпорядку в місцях позбавлення волі. Ми носили бирки на грудях, праця наша була примусовою і т. д. і т. ін. Хіба що утримували нас, особливо небезпечних державних злочинців, окремо від убивць, злодіїв і гвалтівників. Тож наші товариші в різних зонах почали вимагати від влади надати нам усім статус політичних в'язнів. А оскільки влада на це йти не хотіла, самі, поодинці чи групами здирали з грудей бирки і відмовлялися йти на роботу. Негайно починалися репресії, врешті всі бунтівники опинялися в

глухих камерах Володимирської тюрми. Світова громадськість знала про це, ну та що з того?.. В СРСР не було політзеків! Самі лише кримінальники.

Отже, нам пропонували приєднатися. Ми думали, радилися, сперечалися. Кінцеву ясність вніс Іван. Мудрий, безстрашний Іван сказав так: "Ні. Це не для нас. Ефектно, красиво, мужній вчинок. І дуже бажаний для ГБ. Ну, поїдемо ми всі до тюрми, голодуватимемо там, писатимемо безконечні заяви протесту... А тут хто ж працюватиме? Так, працюватиме. Хто писатиме тут ксиви, передаватиме їх? Хто, як не Ви, Валерію, писатиме біографічні нариси про старих вояків УПА? Хто підтримуватиме дух і сили цих літніх людей? Вони повірили в нас, вони ожили поруч із нами. Ви хочете залишити Басараба, Матузявічуса, Підгородецького самих? Щоб їх тут добили? Адже вони самі не зможуть написати про себе, про репресії проти них... Ні, ми мусимо залишитися тут. І працювати. Нема чого добровільно йти до тюрми. Хай КГБ тягає нас туди по одному. А решта хай повідомляють про це світові!...". Увечері того самого дня до мене підійшов "тридцятирічник" Василь Підгородецький і незвично суворо, без жартів сказав: "Славку, не дурійте. Ніяких статусів. Сидіть тут, пишіть. Про нас, про себе. Є що робити й тут. Викиньте з голови цю дурість".

... Дорогий мій Іване Олексійовичу, а я ж ладен був тоді поступитися. Якби не Ваша твердість.

У тяжкі, похмурі години Іван випромінював певність. Ми тяглися до нього, так само приреченого, як і самі, з якоюсь підсвідомою надією... У холодному, ворожому світі хотілося ще й ще раз доторкнутися до його інтелекту, до його зваженості і до його песимізму. До теплого песимізму мудрого філософа. Якось прогулюючись зі мною житловою зоною, обговорюючи якісь чергові документи, Іван несподівано й емоційно сказав. Зупинившись, зупинивши мене і дивлячися в лице: "Славо, не втрачайте можливості писати. Пишіть кожної вільної хвилини. Вам треба писати. Зрозумійте, Ви не знаєте, скільки у Вас лишилося часу. Ніхто з нас не знає, що очікує його завтра. Ніхто не знає, коли його розіб'є параліч, відмовить пам'ять, відмовить голова. Потім буде пізно. Тим більше тут, у зоні, Ви не можете планувати свого майбутнього життя. А якщо завтра етап, або новий термін?...".

Це була "академія під платанами". Мудрий учитель і спрагли знань учні. Від знань конспірації до знань поезики. І знання, як усе це поєднати. В одній голові, в одному дневі, в одній хвилині... Сидимо в бараці, тихо обговорюємо деталі зовнішнього винесення інформації, і тут-таки, без паузи, проникливі слова Учителя: "Неодмінно перегляньте свіжий номер "Іностранный літератури". Там чудовий роман Фолкнера "Шум и ярость". Я певен, Ви зрозумієте і оціните його. Знайдіть час...".

А потім був останній етап. У заслання. Іван готувався заздалегідь, мучився, перебираючи раз-по-раз нагромаджені журнали і книги. Центнери журналів і книг. Розумів, з таким вантажем в СРСР на етап не йдуть. Врешті-решт сказав нам: "Все, лишив мінімум. Найважливіше. Усіх цих вітчизняних графоманів залишаю тут. Хай "посидять" замість мене...".

Як і всіх завжди, Івана забирали раптово. Прийшло троє, сказали: "Світличний, збирайте всі речі і йдіть на вахту". Етап! Іван пішов з ними до коптьорки, щоб забрати свій відфільтрований мінімум... Це були картонні скриньки, дерев'яні валізи. Десятки. Розгублені наглядачі викликали в зону коняку з возом. Повантажились. Ми, німі свідки, стояли оддалік. І попри щемке відчуття болю через те, що Іван ішов від нас, не могли не усміхатися: таких етапів, з конякою, зона не знала!

Набагато пізніше був Київ. Київ зі мною і з Іваном. Але про це я не писати-му. Не можу.

Київ, 1994 р.

Юрій ФЕДОРІВСЬКИЙ

КОНТУРИ МАЙБУТНЬОГО

Психофізіологічний аспект

Моя утома.
Михайло Коцюбинський
"Intermezzo"

Основна тема фрагменту, що тут пропонується, має, зрештою, конкретно-прикладний характер, однак її значення та необхідність якнайшвидшої практичної реалізації повною мірою можна поцінувати лише в контексті таких світоглядних понять, як людство, його еволюція, загроза його існуванню, час, що його ще маємо, перспективи розвитку.

Фактори ризику

Наприкінці ХХ століття споживання природних ресурсів зросло настільки, що стало ніби вже співмірним із їх запасами. Створюване Природою мільйони і мільярди років за нинішніх темпів може бути використаним упродовж кількох століть. Водночас діяльність людини супроводжується хімічним та радіоактивним забрудненням повітря, землі й води, що робить їх непридатними для живих істот. Спалювання органічного палива створює парниковий ефект і з часом може призвести до незворотного підвищення середньорічної температури Землі, розтавання материкових льодів, підвищення рівня світового океану приблизно на 50 метрів, суттєвого зменшення площі суші.

Лідерами у нищенні нашого майбутнього є високорозвинені країни, котрі спалюють більшу частину нуклеарного та органічного палива, витрачаючи в останньому випадку значно більше кисню, ніж відтворюється на їхніх територіях. Перевищуючи сукупність решти країн у споживанні корисних копалин, вони ж завдають найбільшої шкоди, отруюючи довкілля.

Добре відомо, що накопиченої термонуклеарної та звичайної зброї, що її можна спрямувати на атомні електростанції чи підприємства хімічної промисловости, більш ніж досить для винищення людства. Те ж стосується і хімічної та біологічної зброї включно із перспективною — генетичною. Чи ж не є це трагічним викривленням самої ідеї безпеки?

Ще один підступний і, можливо, найскладніший щодо невідворотности механізм самознищення, запущений людьми, щойно починає лише виявлятися. З моменту зародження життя на Землі в процесі еволюції різних форм рослинного і тваринного світу витворилася певна спільнота цих форм — біота. Біота сформувала ґрунт і атмосферу, вона стабілізує клімат, забезпечує постійність складу повітря та світового океану. Розвиток людства справив величезний негативний вплив на біоту — доля продукції біоти, що споживається людством, постійно зростає і сягнула у ХХ столітті 10-ти відсотків — проти незначної частини одного відсотка на початку ХІХ ст. Стрімко скорочується видове розмаїття — щогодини на Землі вимирає один вид тваринного світу (ще 20 років тому це відбувалося кожні 24 години). Рівновага, встановлена у процесі біологічної еволюції, порушилася — біота вже неспроможна компенсувати у глобальному вимірі порушення у середовищі довкілля. Вона сама вже почала забруднювати

його і спроможна робити це значно інтенсивніше, аніж усі сучасні виробництва.

Запровадження енерго- та ресурсощадних безвідходних технологій — то є стратегія "страуса". Сукупність цих технологій — із повним урахуванням необхідності нейтралізувати також і забруднення, що створюються розладнаною біотою — проблеми не вирішує. І "протезувати" біоту також неможливо — інформаційні потоки в ній на десять порядків перевищують гранично можливі в усіх комп'ютерах сукупно. До того ж природні обчислювальні "пристрої", на відміну від створених людиною, складаються із елементів розмірів молекул і з'єднані з такими ж мініатюрними "пристроями"-виконавцями. Відновлення біоти — справа майбутніх століть і тисячоліть. Вірогідно, воно полягатиме у поверненні природі відібраних у неї земних та водних просторів і відтворенні на них (сьогодні ця ідея межує з фантастикою) десятків тисяч винищених видів тваринного та рослинного світу.

Нині близький до завершення вельми важливий процес, що його вага та можливі наслідки, на жаль, автентично не поціновані. Людство набуває ще одної принципової відмінності від решти живої природи — дія наріжного закону природного відбору вже не поширюється на нього. Отож, людство перестає бути сукупністю індивідів і стає єдиною, цілісною сполукою, своєрідним просторово розподіленим надорганізмом, розвиток котрого визначається не біологічною еволюцією, а організацією суспільства, колективним формуванням розуму, удосконаленням людських взаємин, відображенням, запам'ятовуванням і збереженням цих взаємин не тільки у пам'яті людей, але й у зовнішніх матеріальних носіях інформації — творах культури. Саме цей шлях забезпечує видові "гомо сапієнс" унікальні, невідомі решті Всесвіту властивості — щонайвищий динамізм розвитку, найнижчий рівень ентропії, найдосконаліші форми організації матерії, інформації, енергії, здатність продукувати і безперервно вдосконалювати їх.

Тепер світове співтовариство мусить взяти на себе функцію регулювання кількості та якості своїх членів.

Неминучість обмеження кількості людей є очевидною — за умови збереження незмінної довічної математичної залежності, що визначає швидкість зростання населення, з часом маса усіх людей мусила б перевищувати масу Землі. Обмеження відбудеться, але коли й на якому рівні?

Обмеження чи зменшення кількості людей може призвести до безпрецедентних соціальних, політичних, економічних і культурних збурень, що їх руйнівні наслідки залежать від того, наскільки завчасно, організовано й справедливо буде здійснюватися ця вельми небезпечна та драматична операція.

Суттєве (у п'ять — десять разів) скорочення чисельності, що його можна досягнути найм'якшим способом — шляхом зниження народжуваності протягом життя кількох поколінь, з установленням справедливих квот для кожної країни та народу (що передбачали б необхідні переваги для малочисельних народів), вірогідно, могло б відвернути екологічну катастрофу. Однак тут виникає загроза невідворотної та фізичної деградації, а відтак загибелі людства через різке погіршення життєвих умов (харчування, комфорт), припинення науково-технічного і технологічного розвитку, порушення ще дуже вразливого культурного шару. Відвернути такі наслідки могло б відповідне (у п'ять — десять разів) підвищення ефективності корисної, спрямованої на добробут усього суспільства, діяльності кожної людини завдяки максимальному розгортанню творчого потенціалу, а також поліпшення організації взаємодії всіх людей. Змальований тут сценарій відповідає переходові людства від екстенсивного розвитку до інтенсивного і видається єдино можливим раціональним рішенням.

Наведений вище вислів "регулювання якості" стосовно до людей означає забезпечення з боку сім'ї та суспільства у цілому, за активної участі самої людини, його виховання, освіти, нормального соціального і психофізіологічного стану. Останній чинник, що також належить до групи чинників ризику люд-

ства, може, як буде показано нижче, відіграти чи не вирішальну роль у подоланні нинішньої кризи.

Наріжна проблема

Як і чому людство опинилося перед загрозою своєму існуванню? Де вихід?

Типова відповідь лежить на поверхні: ставлення до екології і до загальнолюдських соціальних проблем, нерозумне нарощування військової потужности, вияв незрілості суспільної свідомости, неспроможности формальних і фактичних лідерів світової спільноти з їхніми мозковими центрами бачити віддалену перспективу, діяти в інтересах усіх людей. Вихід у колективних зусиллях, у залученні всіх, хто здатен і має бажання зробити свій внесок у порятунок та прогрес людства. Вихід у згуртуванні й організації дій не на псевдо-, а на справді демократичній основі, котра б забезпечувала рівні умови будь-яким соціальним групам чи країнам.

Така відповідь зовні переконлива і частково справедлива, але, по суті, уникає другого поставленого запитання. Посилання на несвідомість та некомпетентність породжують нові запитання: яким чином, отже, здійсниться докорінна зміна і люди стануть свідомими, мудрими, об'єднають свої зусилля? Чому дотепер цього не відбулося? Це відповідь-побажання, відповідь-заклик, відповідь-декларація.

Сподівану відповідь уже не знайти на зораній ниві історії у площині "економіка-політика". Не містять її також відомі доктрини, стратегії, ідеології: колоніалізм чи неокolonіалізм, "блоки" та "поділ сфер впливу", капіталізм класичний і сучасний, соціалізм у сьогоднішньому вигляді, націоналізм, релігійний фундаменталізм, сепаратизм та інтеграція, а також усі можливі їх поєднання з додатком дезорієнтації та облуди, війн гарячих і холодних, залякування й репресій. Задача виживання людства не з двома, а з трьома перемінними, і розв'язати її можна лише у тривимірній системі координат. Вперте прагнення розв'язувати її по-старому призводить не тільки до незліченних страждань і людських жертв, до зайвого розтрачування природних ресурсів. Час працює проти нас, людей, і з кожним роком шанси відвернути загрозу загибелі людства зменшуються.

Для з'ясування третьої координати звернімося до основи суспільства — до людини з її потребами та турботами.

Що є потребами людини? Харчування, одяг, житло, виховання та освіта, можливість духовного та морального розвитку, фізичного та морального удосконалення, вроджене здоров'я та його підтримання протягом цілого життя, можливість працювати, бути корисним суспільству, діставати задоволення від праці і справедливу винагороду за неї, можливість бути причетним і ефективно впливати на організацію та керування всіма видами суспільної діяльності, соціальна забезпеченість та правовий захист.

Поміркуймо над питаннями: що в наш час є найціннішим і найпотрібнішим для людини? Що найбільшою мірою сприятиме її гармонії, щастю, ефективності діяльності? Більшість людей відповідає: здоров'я. Створення певного матеріального добробуту є необхідною умовою існування людини, однак цього недостатньо для її повноцінного життя. Потрібна не менше вагома друга умова — добробут фізичний і душевний, без чого подальше накопичення матеріальних благ втрачає сенс.

Принаймні з часів Галена визначається наявність трьох груп людей: здорових, хворих і таких, що перебувають у "третьому стані". Сьогодні межа між хворими і тими, що належать до "третього стану", встановлюється не наукою, не медичними показниками, а під впливом примітивного прагматичного менталітету, який рішуче не здатний враховувати віддалені наслідки рішень, що приймаються, та виходить із усталеного, кон'юнктурного розподілу громадських коштів і ресурсів поміж інститутами управління, юстиції, війська, "спецслужб", системами освіти, охорони здоров'я і т. п. Хворі, а точніше ті, хто потребує ме-

дичної допомоги, становлять близько п'яти відсотків сучасного людства, кількість цілком здорових людей, вірогідно, є ще меншою. Більшість хворих покурації продовжують залишатися у "третьому стані". Це є наслідком неповного, незавершеного лікування (заліковування), дещо маскованого тепер позасумнівною ефективністю медицини в лікуванні інфекційних та травматичних недуг, багатьох видів хірургічного втручання, досягненнями ортопедії.

Причина переходу в "третій стан" — вплив фізичних, нервових чи зумовлених ускладненнями після хвороби навантажень. Якщо ці навантаження перевищують певний рівень упродовж доволі тривалого часу, людину опановує стан надмірної втоми. Саме цей стан є початковою стадією наймасовіших захворювань: серцево-судинних, нервової системи, шлунково-кишкового тракту, нирок, жовчного міхура, печінки, імунного дефіциту і, як наслідок, онкологічних захворювань органів дихання, порушення системи обміну речовин та ендокринної системи, наслідком чого є алергія, діабет, склероз і т. п. Стан надмірної втоми не є лінійним — щоб вийти із нього, не досить повернутися до попереднього режиму чергування навантажень і відпочинку. Людина у стані надмірної втоми, попри функціональні розлади, може роками й десятиліттями зберігати своє життя завдяки підключенню фізіологічних компенсаторів. Однак використання резервів, призначених природою для короткочасних екстремальних ситуацій, викликає прискорений вихід з ладу основних органів — і передчасну смерть.

Фізіологічна природа цього стану і його виявів вивчена вкрай слабко. Вірогідно, вона зумовлюється порушенням живлення певних структур головного мозку. Безсумнівно, що усунення цієї прогалини у сучасному знанні стане найголовнішим пріоритетом науки.

З часом медицина має радикально змінитися. Вона буде здебільшого упереджати хвороби, а не ліквідовувати наслідки, як це відбувається тепер. Тривале, до повного одужання і усунення "третього стану" лікування-відновлення стане непорушним законом. Значно зменшиться кількість хворих, не залишаться групи "третього стану", в переважній більшості люди будуть цілком здоровими. Зникне потреба в гіпертрофованих, однак хронічно недостатніх видатках на охорону здоров'я, з'явиться змога зосередити зусилля та підвищити ефективність боротьби з недугами. Прагматики достеменно підрахують ті мільярди й трильйони доларів щорічної економії, що їх надасть революція у царині охорони здоров'я світовій економіці.

Однак поки що ми змушені повернутися до розгляду "третього стану", до його соціального виміру, що є тією доволі незалежною третьою координатою, котра дасть можливість людству піднятися над площиною "політика-економіка" і вже у тривимірному просторі знайти вирішення соціально-екологічної проблеми.

Стан надмірної втоми гнітить і порушує роботу центральної нервової системи, викликаючи відхилення від норми у поведінці, роблячи вплив на формування звичок і характеру, способу життя, самої долі. Людина підсвідомо й непомітно втрачає контроль над собою, стає духовним і фізичним заручником, рабом недуги. Вона вже не живе повноцінним життям, а лише існує. Чимало її вчинків спричинені іззовні, вона подібна до автомата, що діє за заданою програмою, витвореною навичками, звичками, умовностями суспільного життя, прагненням бути "як усі" — або у групі пасивної слухняної більшості, або у групах активної бунтарської чи кримінальної меншості. У розумовій діяльності переважають або стан збудження з хаотичною зміною думок, що стосуються відносно вузької галузі приватних обмежених інтересів, або ж стан загальмованості, з прогалинами у пам'яті, млявим плином коротких розумових послідовностей. Чим більш "загнаною" є людина, тим коротші та вбогіші її думки. Вона деградує як особистість і особливість, творчо і духовно, а відтак і фізично. Деградація, як і смерть, не знає ні класових, ні національних, ані жодних інших розрізень і нині має виразну тенденцію до омолодження.

Вона в будь якій країні не зупиняється ні перед першим, ні перед другим, ні перед третім класом, перед нею рівні банкір і пролетар, фермер і брокер, політичний діяч і кримінальний ватаг.

Больові відчуття, депресія, згасання емоційності та сприйняття супроводжуються прагненням знайти полегшення за допомогою або стимуляторів хімічного походження (нікотин, алкоголь, наркотики, токсини), або ж психічного допінгу в емоційно гострих, стресових ситуаціях, часто створюваних зумисне (різного роду конфлікти з оточенням аж до кримінальних). Людина приймає рішення докорінно змінити ситуацію, охоче сприймає подібні поради чи вказівки від інших, однак бажання щось зробити швидко гасне, і рішення не виконується. Людина постійно "не встигає", незавершені справи, нерозв'язані питання накопичуються, збільшуючи і без того надмірне нервово навантаження.

Окрім хвороб, соціально значними проявами цього стану є:

- зниження працездатності;
- зниження громадської, творчої та ділової активності, прагнення обмежити сферу діяльності формальними рамцями і займатися лише тими питаннями сьогодення, зрив яких загрожує безпосередніми неприємностями, а щось зробити для майбутнього сил уже бракує;
- падіння дисципліни, розхристаність, необов'язковість;
- порушення моральних і правових норм (зрада, злочинність, наркоманія, алкоголізм, проституція, безвідповідальне ставлення до сім'ї, до дітей);
- зниження здатності сприймання, зникає потяг до знань і духовного вдосконалення;
- гальмування культурного та духовного розвитку;
- зниження духовних запитів, громадського світогляду, самого кругозору, розвиток заздрости, "речовизму", філістерства;
- послаблення пам'яті, емоційності сприйняття, втрата сенсу і радощів життя, депресія, свідоме чи підсвідоме прагнення піти із життя.

Пригнічуються і притлумлюються передовсім ті моральні й інтелектуальні риси, які є останніми здобутками в еволюційному процесі розвитку як складової частини суспільства. Йдеться про солідарність, турботу про інших — у тому числі й про жителів інших регіонів та країн, — а також про наступні покоління, здатність самостійно орієнтуватися у складних соціальних явищах, здатність жити, постійно прогнозуючи майбутнє і віддалені наслідки своїх вчинків.

Відхилення людини від норми відбиваються у колективних діях на глобальному рівні: експлуатація неоновлюваних природних ресурсів при врахуванні лише потреби даного моменту, подальше озброєння, некерована демографія, порушення екології, нездатність ефективно вирішувати соціальні проблеми; масовий стан надмірної втоми є тією передумовою, тим середовищем, що без нього не могли б розгортатися конфлікти міжнаціональні та расові, релігійні та ідеологічні, класові та міждержавні. Наявність у суспільстві і в його відбитковій-парламенті "пасивно-слухняної більшості", що викликає обурення у деяких політичних діячів, і водночас (проти чого вони не завжди протестують) доволі нечисленної агресивної, люто-фанатичної, зашореної меншості, яка прагне маніпулювати масами, нібито знаючи "єдино правильний шлях", свідчить і про фізіологічні негаразди. Вони притаманні усім народам усіх часів, але стають особливо помітними в періоди соціальних зрушень — війн, революцій, радикальних реформ.

Будда якось висловив думку, що на тлі незлічених спроб натрапити на шлях до кращого життя через кровопролиття, брехню і всілякі утиски людей донині вражає своєю глибиною і мудрістю: джерело і першопричина всіх нещасть людства у смуткові та невігластві. Знадобилося майже кілька тисяч років, щоб зробити наступний крок — з'ясувати першопричину смутку й невігластва і вже зовсім недовго — не більше 50 років — лишилося зачекати, щоб дізнатися відповідь на питання, яке переслідувало великих мислителів протягом цих

тисячоліть: чи мусить людство закінчитися у смуткові й невігластві, чи воно зможе продовжити своє існування на вищому ступені розуму?

Негативні прояви стану надмірної втоми, у співвідношенні з людством у цілому, мають тенденцію до зростання. Небезпека посилюється тим, що діти, народжені людьми у цьому стані, перебирають його. Звідси випливає загроза поступового, підступного ураження генофонду, черговий чинник смертельного вселодського ризику.

На всіх етапах становлення людства його супроводжував стан надмірної втоми, тією чи іншою мірою притаманний усьому живому. Існує також і природний механізм, що захищає від згубних впливів цього стану — природний відбір. Живі створіння, що опинилися в цьому стані, відбраковуються...

Проте у ХХ столітті зниження смертності одночасно з певним зменшенням народжуваності, збереження життя хворих і ослаблених, збільшення тривалості життя (що складала в Європі мідного, бронзового та залізного віків близько 30-ти років, наприкінці ХІХ ст. — 35 — 40 років, нині — до 75 років) звели нанівець дію цього механізму на людей. Водночас різко зросли і продовжують зростати інформаційні навантаження, швидко змінюються життєві стилі, життя стає дедалі насиченішим і стрімким, даються ознаки негативні впливи хімічного та радіаційного отруєння довкілля. Ці фактори призвели до порушення балансу, до переважання процесу деградації.

Для посткомуністичних країн дисбаланс поглиблюється наслідками масової загибелі найактивнішої частини населення у війнах та від репресій, колосальними фізичними і нервовими навантаженнями — внаслідок щонайважчих випробувань, негараздів і безплідно-титанічної праці, які випали "радянським людям" як жодному народові у цьому столітті. Перебудова суспільства викликала політичне сум'яття, господарський колапс і психологічний шок у народів, співмірний зі станом, що запанував після громадянської війни на початку 20-х.

Немалий внесок у руйнування здоров'я суспільства внесли і далі вносять за собою масової інформації, що фактично прагнуть дезорієнтувати свої аудиторії.

Стан масового шоку полегшує руйнування архаїчних ідеологій, державного устрою, економіки, культури, однак він несумісний з творчою діяльністю. В історичному минулому вслід за сум'яттям наставали тривалі, на десятки й сотні років, періоди подолання наслідків шоку — зміна поколінь, необхідна передовсім для поновлення генофонду, що його головним носієм було селянство, налагодження життєвого укладу; стабілізація в політичній та економічній царинах, кристалізація нових світоглядів. Тепер ситуація змінилася — час працює ніби проти людства, в тому числі і проти ентузіастів, які хочуть зберегти і відновити свій народ, свою країну.

Вихід один — передовсім енергійно сприяти автентичному фізіологічному відновленню людини. Вслід за тим соціальні, політичні та інші проблеми і шляхи їх розв'язання постануть у цілком іншому світлі.

Подолання стану надмірної втоми можливе лише за умови виключення чинників, що перешкоджають природному процесові відновлення організму. "Медицина є мистецтвом наслідувати лікувальну дію природи" (Гіпократ). Створення сприятливих умов передбачає звільнення пацієнта на тривалий термін (щось близько року) від обов'язкової праці чи навчання: впорядкований режим дня, раціональне харчування, фізіотерапевтичні та кліматичні процедури, автогенне тренування і тренування пам'яті, медичний контроль і мінімальне медикаментозне лікування. На останній стадії безперервного відновлювального лікування — фізичні вправи з інтенсивністю, що постійно зростає, загартовування. Передбачається, що одного відновлювального курсу (у виключних випадках двох чи трьох) протягом життя людині буде досить, щоб повністю відновити її здоров'я і забезпечити здоров'я її дітям. У наступних генераціях таке лікування буде застосовуватися лише у виняткових випадках — люди опанують саму фізіологічну культуру, культуру збереження здоров'я.

Для переходу до масового оздоровлення потрібно виконати серйозну науково-методичну, просвітню, організаційну та суспільно-господарчу — підготовчу — роботу. Процес виходу зі стану надмірної втоми подібний до розплутування вузлів і петель на нитках: потрібні наполегливість, обережність, системність, терпіння і час. Свідоме, із збереженням самоконтролю, занурення у недугу, засвоєння навичок самоконтролю свого внутрішнього стану, запам'ятовування, з'ясування і прогнозування його динаміки, подолання циклічної порядковости сильного рефлексного болю різних внутрішніх органів — процедура вельми важка. Це аж ніяк не неробство, а напружена, часом аж інтенсивна праця. Вона потребує вольових зусиль і різних знань, і за умови самостійного лікування доступна небагатьом. Для більшості присутність досвідчених провідників "колами пекла" — лікарів, знайомих та близьких, що вже подолали цей шлях, їхні консультації, моральна підтримка є необхідною умовою зусиль окремих ентузіастів, роль яких — ініціювання позитивного процесу, — замало: необхідно створювати наукові центри, які б акумулювали, обробляли, поширювали потрібний досвід.

У процесі подолання надмірної втоми відбувається відновлення внутрішнього "слуху" — здатности вловлювати найменші зміни фізичного стану, фіксувати найдрібніші больові відчуття—"дзвіночки", ці попередження про негаразди в організмі. "Слух" збережеться і в нормальному стані, що йому властиві спокій, зосередженість, відсутність сумбуру в думках і вчинках. Людина в нормальному стані має ясну пам'ять, зорієнтовану на відбір мінімуму необхідної інформації і розкладання її на нейронних "поличках" — відповідно до моделей різного рівня, що відбивають прагнення життя, прагнення світу в різних його вимірах, допомагають регулярно планувати свої дії, прогнозувати наслідки, упереджувати розвиток подій. Емоції виступають у ролі організатора цілеспрямованої розумової діяльності. Разом із здоров'ям до людини повертається радість життя, нормальна активність, природний потяг до знань, праці, мистецтва. Суспільство, що складається з таких людей, зуміє подолати будь-які перешкоди.

Коли кількість людей, які пройшли курс відновлення, буде достатньо великою — десь біля десяти відсотків від чисельности регіону чи країни — процес стане лавоподібним, оскільки кількість тих, хто багатиме лікуватися, стрімко зросте. Після того, як одна чи декілька країн розпочнуть цей процес, він поширюватиметься, не визначаючи кордонів, під сильним тиском "низів", і вимагатиме від держав передовсім забезпечення організації й контролю. За сучасних умов процес масового відновлення в усьому світі триватиме одне-два десятиріччя. Це буде найбільша в історії революція — як за кількістю учасників, так і за соціальними, політичними, економічними, культурними наслідками.

м. Київ

В'ячеслав МЕДВІДЬ

ІЗ "КНИГИ МАВРА"

I

Десь року 1963 опинився я чогось із батьком на такому величезному подвір'ї житомирському, — подвір'я ці, себто двори, траплялися мені по багатьох великих містах, і хоч до самотинних блукань світом я так і не призвичаївся, та всеоднак упірвеш якийсь час і — прокрадаєшся у двір той, колодязь такий із застосяним духом старезних глухих стін, пранням на балконах (бо так собі, на мотузках, прання розвішують більше у невеликих містах, де ще є незужитий по-сусідськи звичай не вкрасти чужого), й пора така, полуденна, взяти, що ані душі, і вглибаєш у таємнощі чужого життя, чи, сказати б, небуття, вдаєш відстороненість, відчуваєш солодкий острах, що от хтось застукає на гарячому (бо чого б то сторонній людині вкрадатися у чужий двір, як не "відлити" десь у кутку), і німієш у чеканні однісінької миті, коли душа й тіло виповняться оцим чужинецьким світом, таким спізнанням забороненого чогось, неприступного, аби потім шпарко виборсатися з цього застосяного духу, понісиши його в собі й на собі, вибрести на осонцену вулицю, зачіпати аж зумисне плечем або ліктем хай і зрідких перехожих, з такою аж радістю озиватися до якоїсь бабусі, як то тобі пройти десь туди, куди ти дорогу й сам знаєш, але мусиш вдавати блаженного зайду, якому страховіття як цікаво подовгу вислуховувати цю міську аборигенку, кожним догідливим покивом, запобігливим поглядом додавати їй втіхи значущости, тямковитости, ставати жертвою чиеїсь невивалаканости, чийогось упослідження, і вже майже за розпачливого стану, коли хочеться крикнути годі, вдарити п'ятами об асфальт і бігти навмання, — бо дратуєшся не так од чиеїсь добросердної наврипливности, як од того, що десь за хвилю-другу обвіє з тебе потоками загазованого повітря той дух, заради якого злочинцем прокрадався у чужий двір, зітре в тобі образ стін з облущеною штукатуркою, сміттєвих баків, обчімхнутих вишеньок, на яких жодній ягідці не вдається досягнути, прогнутої од сидіння металевої огорожки, за якою жовтіє купчина бруднуватого піску, на якому розкидано дитячі поламані іграшки, мовби до них не доторкувалася жодна дитяча рука, одколи вони тут лежать, — і натомість той образ заступить вже інше видиво: ці вглиблені старечі очі, ця цератова сумчина на вив'яленій старечій руці, ці оглядання, підкликання вдруге і втретє, аби затьмарити твою роздратовану свідомість ще новішим здогадом про певність уже сказаного, зазирнути тобі в саме нутро, допевнитися, чи ти вдосталь перейнявся і знанням оповіданого шляху, щонайплутанішого і смаковитого тільки чийсь засниділій уяві і виповіді, і чийсь заодно віковим болячкам і сумніванням, про які й так мав здогад — з одного біжучого погляду по людській істоті, і лише звірячим вивертом власного тіла, вкинувши його у тремку ходу, виопуклим од натуги зором по всьому, що трапляється на шляху, позбуваєшся осьюгочасної машкари, понюхуванням коміра — непомітно для стороннього ока — наvertsаєш свою уяву, чуття до призабулого і притлумленого духу в собі й на собі, що його виніс допіру з місця свого злочинного набігу, закрадання, влізання, нишпоріння, донюшковування, вглибання, хоч рештки уявного того духу є ще спромога пронести щонайплутанішими завулками, прохідними дворами, які хоч і є чимось схожими на отой двір, але не закарбовуються в пам'яті, і цією божевільною втечею — вже не знати, від чого й від кого,

— потаємними імпульсами зворохобленої пам'яті мимоволі завдячуєш отій випадковій — або й ні — порадиці, і ось так, на безпечній відстані позад неї складаєш прощення їй, очевидиці твого сум'яття, розпуки, бо чим більше пристоявав попри неї, чим більше виказував вдовоаної уваги, то більше давав їй нагоди втішатися тобою ж запропонованою грою, тобою ж зладнаній хитромудрій акції вдовоаної безтурботности опісля вчиненого злочинного акту: вона бо, ця аборигенка, витримувала тебе у жорстокій напруженості аж до сплеску одчаю в тобі, даючи можливість таким чином насалодитися власній самотинності й кинути тобі жебрацький гріш прощення за скоєне, можливість очиститись од потаємности насолоди — ось тут, зараз, впроти неї, з її згоди, наказу, докірливого зазираання в твоє нутро; схлипливо глитнеш повітря на перехресті підгірніх вуличок, струснешся, аби вибавити в собі останню прикмету старечого образу — вглиблені в череп зі жмутками сивого волосся хитрувато-зловісні очі — і, впоеній знищувальною німотою, бредеш шукати того, за чим сюди і приїхав: опізнання спогаду з того житомирського дворища, тієї забутої миті, коли стояв обіч батька і наглядав за грою у волейбол, а батько підмовляв — йди пограй, і так хотілося, і незмога була рушити з місця й пристати до гурту житомирських хлопців-однолітків, і все було б так просто, і вволив би своє хотіння, і батьків веселий здогад про незграбну сором'язливість, але мука вагання так затяглася, і то була мука вже й не бажання грати чи ні, а мука жити чи ні, — того опізнання не сталося й цього разу, як не станеться вже й ніколи, одколи світ розпросторився аж так, що кожне таке дворище не було завбільшки з сам світ, яким був отой колишній житомирський двір із волейболом, батьком, клумбами, здоровецькими деревами і мною, підлітком, який так і не зумів вволити простого бажання пограти й собі — чи то зі страху перед великим світом і великим двором, які були для мене чимось одним, неподільним, чи з передчуття, що буду приречений все життя вишукувати двори і подвір'я, які хоча б чимось нагадували той житомирський двір, — лиш не було й не могло тоді бути й найменшого здогаду, що, подорослішавши, спізнавши світ з усіма його глибинами й просторінню, увібравши в себе лишку його багатомірности, увесь простір — скільки могли вмістити око й душа, запахуцність його і сморід, вознесіння й западання у катакомби небуття, осяяння і пільму, які вже творила сама душа; не знав, що шукатиму чогось іншого, аніж ідилічного надвечір'я у житомирському дворі з волейболом, бо пошуки ці хіба ж важко було передбачити марними ще й давніше, — шукатиму противаги дитячій своїй сором'язливості, незбулості давнього дитинячого хотіння, каратимусь давньою дитинячою примхою впроти усміху батька і нерозуміння хлопчаків, які, аж розступаючись в колі, мовчки мовби припрошували до гри, та так і не втямивши мого стану, скоро забували про сором'язливого селяку з похнюпленням зором, який уже згодом, сказати б, у віці дядька, бува, змруживши очі, розважливо посилаючи погляд внікуди, прикидатиме — що, може, та сором'язливість перейшла йому од мами (бо хіба не так само стояла вона, дочка заможних селян, на порозі вбогої хатини Окраїнців, де вечеряла вареними буряками велика бідняцька сім'я, а пара з горщика здіймалася попід стелю і розходилася там, угорі, таким віночком, і цієї дівчинці так хотілося тих варених буряків, і її припрошували і раз, і вдруге — йди, Яринко, — а вона не могла зрушити з місця, і вже й готова була б підійти до столу, хай би от ще раз покликали, та більш до неї не обзивалися, і лише потім подружка виносила їй у пелені тих буряків, порізаних кружалками, а вона навзамін перла од своєї хати сало, пиріжки, та ще й щоб мати не бачила, бо буде ляяти), — не знав, що краса й запахуцність даруватимуться миттєвими спалахами наполошеної природи, і зір та уява ковзатимуть, аж роздратовано, по них, а промовляння і примовляння до них щораз виказуватимуть сум'яття прихвореної душі (“квіточко, квітунечко, — до квітки, — чого ж це ти тут виросла, чому так на мене позиркуєш”; “ти, павуцярю малий, я ж тебе не зачіпаю тамо під волоком, — до павука, — то гляди мою хатку”, — геть, як то мама колись, покидаючи хату, щоб іхати до дочки, цілувала замочка й примовляла — замочку, стережи мою

хатку); а так то більше будеш переповнений хворощами, смородом світовими, аж не знатимеш, чи то вони геть твої, чи ще-но припослані світом на випробування та на відборювання впроти них, — не знати було й те, що ця боротьба прихвореної душі зі світовим намеренням смороду й хворощів уже й не годна буде звідомити абудь-що на противагу, а, хитруючи та плазуючи інтелектуальними нетрощами, щоби́льш заховуватиме в собі потаємність бруду та втіхи, таємнощі зачаєної насолоди, яка — на таку наївну повіру — буцімто не буде видка ні світові, ані й тобі, тому, хто вдягає машкару пристойности на чужі очі; що — потаємність втіхи одбиратиме на леваді душі все затишніші та мальовничіші місценята, аж візьмешся переконанням, що то і є найдобріший сенс твого існування; що — то й буде також виправданням твого унюшко-вування у смітники буття, і то вже не як противага решткам незасмічених левадових місцин, а пошук по смітниках світу, виправдовування і власному смітникові прихвореної душі; що — пошуки образу старовітного за часом житомирського двору є лише маскування істинного пошуку — пошуку образу й духу (віддзеркалення) не палісадників з обчухраними вишеньками, не сонячних зайчиків на стінах будівель, навіть не тонкононого кленка на засміченому бляшаному дахові як метафоричного образу прихвореної, але й кепкуючої з людини природи, а — духу смітневих бачків, до яких сторожко зазираєш мовби в пошуку старої речі, що могла б ще знадобитися — різьбленої ручки од старої, з ошматтям зіглілої брезентини, парасольки; так само різьбленої дерев'яної форнітури з тьмяним кольором давнього лаку і поїдженої шашелем; округлої рамочки такого ж дерева й кольору з розчавленим шклом і відривком зеленкуватого фото, пришпиленого кнопками, — то пошук духу, запаху, смороду, який творять усі ці речі укупі з рештками їжі, з присмаленими газетними скрутнями, консервними бляшанками (запах риби є найідучіший і найверховніший у космосі того духу, і його-то найперше вловлює спраглий дух); дух той, сморід — укупі з непросохними од сечі підмурівками і облупленими цегляними стінами — стає найвишуканішим обдарунком тобі, апогеем твого злочинного заміру, який не передбачає жертви і покарання, а тільки мовчазну співучасть двох об'єктів — рухомого і нерухомого, причому рухомий тямить у собі мисленність злочину як приватну намару, нерухомий же — так само співучасник злочину, що своєю неперепутною й незнищеною духовністю — вислід людської життєвості — є за жертву лише в часі, хвилі зіткнення з пошукувачем своїм, але й зверхником, котрому й не треба тямити, що злочинність захована не в його естві, а одно тільки в довколишньому — живому, всьому тому, що катується межі красою й нікчемністю, межі брудом і святістю, що само є водночас і тим, і іншим; жертвою ж нерухомий, неживий об'єкт постає лише як недоторканна особа — недоторканна жертва, — теж перевершує свого пошукувача, спілняка, взаємозумисника, що тільки на мить доторкання до "жертви" — злодійським, зачаєним вдатком — одержує заборонену насолоду, аби потім ставати самому (самій) жертвою власної потаємности у багатосталковім вимірі, і нести свою злочинність як водночас і покару за дістану насолоду; аби — втішати, на своє виправдання, себе ж побрехливим здогадом про дошукування буцімто чогось зовсім іншого — спомину, скажім, замареного в свідомості житомирського двору, аби — вкотре марно дошукуватися в собі причин давньої сором'язливости впереміш із пекучою бажанністю бути таким, як усі, як оті житомирські хлопчачки у волейбольному колі, аби — позбутися страху й сором'язливости перед всеньким світом, який так лукаво припрошає до своїх зваб, але й так жорстоко, завбачивши в тобі хоч мить вагання, одбирає жадану спокусу й вселяє у твою душу довічну муку неповноцінности, зроджує в тобі надалі зачаєну спонуку до всіх своїх зваб, які щораз і щодалі ставатимуть недосяжнішими, милуватимуть око і навертатимуть на злочинність зачаєного спокушання, на потаємне вистежування і плекання хворобливої втіхи од наглядання зворотнього боку образу краси, — і оте вистежування, злодійкувате донюхування, яке маскуєш задля самого себе спонукою домагання прогледіти образ житомирського двору, образ твого

дитинячого приниження, а більше — самоприниження, вистежування це є за вселенську покару, є за наслання на тебе одного усіх принижень; обрано тебе — через оту мить вагання — за вмістовійсько чужих також несправджених бажань, аби всі оті інші могли полегшено прибирати машкару розкутости, вволювати свої забаванки, не впадаючи у вагання й сором'язливість, домагатися в світу належаного їм і навіть неналежаного, і цей лишок пробачиться їм, вивергнеться у надміру смітєвих куп, у надмірній вологості підмурівків і стін, попри яких всі оті, що розщібають ширінки а чи сідають навпочіпки, не почуватимуть ані жодної провини ні перед ким — ні перед світом, з яким вони ув одвертій і цинічній згоді, — але ж світ цей, на диво, не хоче мати тебе ані за спільника, ані антипода, він собі хитрувато човпється осторонь і десь понад тебе, згорьовано, а чи впосліджено, глузливо а чи примирливо, пошкрібуючи собі пальцями попід пахвами — ні темне, ні світле, ні тепле, ні холодне, ні затишне ні вороже, ні він тебе породив, ані ти його уявляєш, — дає тобі волю і на самовиправд, й на самоосуд, вволює хвилю злочинности, але й нашла мовчазну покару, пронизливий докір очима якоїсь бабусі, пробачивши, може, і їй, на мить допевняння твоєї злочинности, і її гріховоддя, а чи й святенність, а чи завбачивши і в ній так само зачаєну пристрасть до потаємної втіхи, і зір той, що пропече тебе наскрізь, може, й не буде святенницькою покарою, а — закликанням до спільности зачаєної насолоди, настирливим, та все ж безпорадним закликком повернутися на місце злочину, розділити вкупі зачаєну насолоду, уже без остраху чийогось наскоку, бо могла вона бути мешканкою того ж двору, і тому й стала такою настирливою порадицею, аж готова була вести тебе, куди там тобі треба, почувалася в тому дворі господинею, а не зайшлою старчихою, що порпається в смітниках у пошуках пляшечки чи ще якої речі, що її можна продати на базарі в тому ряді, де й путящий господар може придбати будь-що — од старої заціпки до праски, що ледь взялася іржею, — і могла вчути на тобі знайомий дух смітника і поцвілих од сечі підмурівків, дух, який для неї не є вже таким солодким і жаданим, як то для тебе, бо жилася з ним, пройнялося ним усе її тіло, усі нутроці, а самій їй уже за звичку пошпортати у цистерні якимсь патичком, проходячи у вулицю з квартири, і не з потреби, аби щось видлубати з тієї спресованої купи людських покидьок, а — з того звичаю, ритуалу, який виробився продовж багатьох років, одколи вона сама, аби — щораз упевнятися, чи все так само, як і досі, чи не сталося бодай якоїсь одміни у тому дусі, в якому поєднався дух смітника, її власного тіла, й самотньої кімнатчини з двома вікнами — одне з кухоньки — у цей давній, затінений височезними стінами, двір, — твої ж перелякані, з карбом недавньої втіхи-насолоди, допевняння, твій порух до цієї аборигенки виказували не лише застуканою цим разом на злочинності зайди в чужому місті, — бо в своєму так впевнено, безоглядно поводитися чомусь не випадало, — але й — нутряне чуття твого спільника, якому несвідомо хочеш у мить переляку звирити свою таємницю, поділитися зачаєною насолодою, примаскувавши її першим-ліпшим, набути у місті, жестом розкутости, наївного незнання, який завжди виправдовується миттєвістю цивілізаційного спілкування, нетривкістю й необов'язковістю вглибання у будь-які там не є стосунки, аби потім — і завжди — почуватися знову самотнім, позбавленим надокучливости тривалої приязні чи ворогування, аби — розчинитися у космосі кам'яного світу, у лабіринтах міста, в якому мимоволі робишся сталкером — не для когось, а для себе самого, — міста, якому завдячуєш нагодою самотинних пошуків і самотинних насолоджень, гаразд відаючи злочинність приреченої на потаємну насолоду душі, міста, якому повсякчас посилаєш мовчазні прокляття, в якому зазнаєш духових злетів і нестямних занепадань у прірви немічних плазувань душі й плоті, міста, яке творить з тебе монстра, і самотнього духівника, яке ти й сам годен творити за власною подобою — настільки й так, наскільки й як запліднюєш його буттєві шпарини, ніде ніким ні за яких часів не зафіксованих ані писемно, ані словесно, але які живлять людську уяву більше, аніж звісні здавен цивілізаційні принади — смітники та архітектурні чари живуть укупі і

лише в людській візії мовби порізенні, — обиватель празниково рушає в оперу або на гостину, перед тим — а опісля то вже напевне — справивши нужду, викинувши сміття в цистерну або сміттепровід; от хіба ця аборигенка, висидівши належне на унітазі, майже любовно розглядатиме екскременти, або везькатиме в них сірником, вгадуючи по кольору, згустості чи рідизні своє утробне почування, виставлятиме на вікно проти сонця сечу в баночці і зазнаватиме втіхи, коли та сеча не надто буде каламутна; і їй не в тямі буде бодай натяк на потребу лікарняного обстеження — хворощі й болешці, якими перейняте людство і в яких невилазно чуманіє, їй не знані, бо біологічне ество її прилучилося до навзворотнього боку пробутности, звідки стільки погроз і загроз чатує на пристойного обивателя чи то у вигляді всіляких мікробів, чи потаємного наслання, а чи й просто смороду, од якого людина всіляко себе застерігає та одгороджує, — внишпливий угляд садистичних старечих очей, який, вже не знати, з якої хіті, — може, з почування отої втаємниченої споріднености двох істот, — зринатиме й згодом у зосередженій пам'яті, яка, натренована до всіляких підсвідомих марень, уже й зумисне потіснятиме хаос інших облич, поглядів, уламків цивілізованого збуру, — і то мусиш вирячкувато розплющитись, аби зітерти на плівці пам'яті усе зайве, щоб знов поринути в потемки за тими старечими очима, порухом, вглядом — це може бути й просто образ, думка про нього, бо важитиме вже не все це — обличчя, погляд, образ, а сама насолода од намарення подуманого, насолода од просто наближення до подумання, і ця насолода переважуватиме усе інше — бажання знову потрапити у потаємне місце і хапнути забороненого духу, бажання зустріти аборигенку і повестися трохи інакше: завбачити з першої ж миті спільність бажання, її і свого, податися слідком за нею, мовчазно і запобігливо задалегідь погоджуватись на спільні пошуки, які можуть завдати ще більше насолоди, аніж то буває за самотинних пошуків, — та лиш уява рушає тебе у цю збудливо-запаморочливу подорож — на безпечній відстані од сторонніх очей, про що мовчазно домовлено ще першої миті, як тільки-но двоє поглядів схрестилися у спільній думці на подальше блукання лабіринтами насолоди, званої лише цим двом істотам, і тому такої жаданої, — ось уже ступаєш у сутінки хідника, де тобі вільно притишити ходу, або ж підтюпцем пробігти, мовби ці сутінки і є остаточним пристановиськом, метою спільного подорожування, буцім саме тут має статися, сповнитися усе, про що марилося, і що не має предметного обриса, якоїсь дії, але миттєве, сторожко-закличливе озирання жінки уже на межі переходу із сутінків на світло двору, в якому допіру злодійкувато насолоджувався потаємним помислом, надає тобі більшої рішучости — долаєш і сам ту межу сутінками і світлом, винувато-сторожко минаєш цистерну зі сміттям, таким зчуїлим і непотрібним тобі за цієї похитливої подорожі за чимось цікавішим, потрібнішим твоїй спраглий суті, обминаєш місце ще недавнього злочину, злодійкувато позбуваєшся винуватости за сподіяне, одрікаєшся себе самого, допірішнього, навзадки гадаючи, що й провини то жодної тут не може бути, бо то лише ще один висхідень до жаданого дійства, і попередня дія була лише приготуванням до нього, і так обдаровуєш себе затишністю, наповненістю безперервного дійства, долаючи одна за одною нові межі подорожування, — дозволене, й виправдане законами цього подорожування, миттєве, мовби незумисне зіштовхування у темні перед східцями до якогось, ще не відомого тобі поверху, сухий і міцний потиск жіночих пальців на м'язистій засмаглій руці — десь поміж ліктем і зап'ястком, — мов завдаток обіцяної насолоди, нагад, що шлях іще не закінчено, але що усі випробування позаду, подяка за рішучість і безоглядність; пристоювання на іще одну мить у наслуханні горішніх шерехів і поскрипів, які не в змозі уже притлумити розбурханої до несамовиття уяви, — а ще більше збуджують дрібязковістю настраху, приштовхують до бажання розпочинати вже тут, на дні коридорного колодязя серед тягучого духу, театр добезконечних насолоджень: передавання цератової сумчини в твої руки — от як добре зустріти чемну людину, що вшанувала чужу старість послужливістю, що так рідко тепер зустрінеш; ступання на кілька

сходинок нижче позад вдоволеної чужою послужливістю господині; ще мовби незумисне розглядання жіночої постаті ззаду і трохи знизу; вдавання непричетности і чайння легенького остраху позаду, внизу і горі — не знати, скільки ступнів вичовганими й орнаментованими сходами, — і ще не позбуваєшся — за такого от вигідного розташування — самотнього насолодження чи його передчуття од назиркування за пружкою жіночого постаття, вгадує під смугастою блузкою-розлітайкою й вицвілими бахматими брюками обриси тіла, що може здатися зовсім не таким старечим і сухим, як от оголені руки, тишиш потайки справдженістю скорого видива й так само катуєш себе можливою неможливістю його — мить одмикання дверей, проковзування в захарщений коридорчик, якому не видно кінця — уявлюваний часто лабіринт з давно зниклими в побуті речами, меблями, дзеркалами, величезними цвяхами — мить зникомости жіночої постаті і раптової з'яви її вже в іншій подобі, образі, формі, з'яви, якої чекав і яку накликав у самітніх мареннях: щось безстатеве й безформне, але таке рухливе, зваблююче у таємнощі досі незнаного, невідчутого, — старечість і молодечість, задух і пахощі змерхлої поверхні тіла, що виграє одтінками, — та забігливу наперед уяву отямлює суворий порух ще не зниклої поперед тебе постаті, що закликає й далі дотримуватися законів дійства довготривалого театру: мусить статися мовби нове і хвилююче впізнавання одне одного, зачиняння дверей і тривожне очікування, коли можна буде постукати і дочекатися по якомусь часі запізнілого і зчужілого оклику на твій стукіт, — ти, мов чужинець, що тобі належало постукати у перші-ліпші двері, мусиш вигадати й прошепотіти втаємничену й виважену, мов пароль, фразу, яка дасть тобі право ступити у таємничі хорони чужого життя, і вже тоді, коли за тобою двері буде замкнено — старанно, надійно, назавжди, як це буває, коли потрапляєш у невилазну пастку, куди й сам завжди хотів потрапити, мусиш уже не словами, а жестами, порухами тіла виказати свою безвихідь, солодку принуку, схиляння перед чужою волею і готовність виконувати будь-яку забаганку володарки лабіринту; твоє обличчя мусить бути звернуте до переможного погляду тієї, котра ще сповнена несамовитого бажання тримати тебе в полоні остраху і незвіддя, бо ж не всі коридори перейдено, не всі кімнати обдивлено, і нема знаття, що чатує на тебе за кожними височезними старими дверима, — своїм улокірливим виглядом мусиш дати їй останню й незаперечну підставу, що поки що ти не той її спільник, яким себе уявляв під час цього подорожування, що ти мусиш ще багато відчути, дізнатися, аби вдостойтися честі спільництва, аби сповна, коли буде дотримано всіх канонів цього театрального дійства, насолодитися тим, що так довго шукав і що прийшло — і приходять — аж незарошне, випадком, якому потайки завдячуєш самостійністю своїх попередніх дій і пошукувань, — те цілюще, справдешне, вимарене аж стомленою і прив'ялою уявою, тому й настає тебе, що попереду того провадив розшукування у трохи іншому напрямі, що — був донедавна певен доречности саме такого — усамітненого — шляху шукання; що — сам одного разу запропонував і розпочав театр своїм хитромудрим поведженням, яке було сприйняте твоєю — тепер уже — спільницею за достеменно втаємниченість у таємнощі дійства, — що винагородою твоєї високоталановитій гривості буде не тільки остаточне пізнання насолодження, але й — оці додання меж, оці пізнання — через повсякчасний острах — все нових випробувань твоєї умілости і знання потаємних правил гри — правил, які не існують як випрацьовані кимось і яких належить дотримуватися, а такі, що повсякчас витворюються самотужки, але й свідчать про їхню одвічну існувальність, гри — яка своєю тривалістю, барвами не дає ані натяку на завбачені задалегідь наслідки, бо можуть бути такі ж непередбачні й розчаровувальні, як — так само — вивінчувані достеменно передбачувальністю; цей театр, ця гра вимагають од тебе роздвоєної, розстроєної — аж до ледь вгадуваної безмежності — почувальности й уявлюваности, коли мусиш поволі й потроху виборювати своєю тут — у цьому лабіринті — буттєвістю одностудійності, одноповодженість, поборювати рештки самотинної насолождености од

уяви бажаної насолоди, бажаного дійства, яке творитиметься не так чиеюсь окремішньою волею, бажанністю, не так спільністю волі й бажанности, скільки — позасвідомою, окремішньою чи сукупною — данністю, творювальністю, залежністю од так само волі й бажанности, так само — дотримуванистю правил гри втаємниченого дійства, виповнюваности попереднього досвіду, який має оприсутнитися не переважальністю чи вторинністю, — неоддільністю, повноцінністю у цій новій буттєвості; належить — упокоритися незвіданості, нетямленості початкам і наслідкам, дійти згоди з непердбачуваністю, знебарвити увесь досвід задля не досягнення — будь-що — мети, уявлюваної і бажаної насоложености, а — щоб відчутти позабуттєвий смак, образ (не-образ) всього, що триватиме (не-триватиме) у бездієвому просторі лабіринта, аби — сприйняти оту бездієвість (дієвість), тривалість (не-тривалість) і як поза-лабіринтове дійство, як особове (поза-особове) подорожування, але й тривання у безруху, — рештками ще неприборканої уяви з острахом насвідчуєш і появу жаданої безстатевої істоти, про жіночу сутність якої здогадуватимешся лише сам, жагуче бажатимеш, аби це було саме так: хтось-щось постає з закапелків цього лабіринта, перебуваючи водночас у шаленому поступі впроти себе, але й так само пробуваючи у звабливо-заманливому безрусі, аж доки тебе не обповиває похитливою хвилею, та не самою постаттю, тілом, — духом, видом, що заповнює зсередини й ззовні, вбирає задушливою теплістю, всмоктує безліччю отворів, залоз, сповняючи у спільності бажання найзаповітнішу мрію; і знов — отямлення, вкрадливо-владний порух призабутої постаті, застигання тебе на новому злочинному помислі, ще жорстокіше-вкрадливий позирк, що випікає твою похитливість аж до глибин, однак з такою вибачливою поволокою, за якою вгадується обіцяність і сповняння — не знати ще, в який спосіб — твоєї захованої похитливости і недремного пантрування за кожною наданою милостиво нагодою насолодження, яке має бути суворішим, пристраснішим, в наступних діях театру, аніж — у твоїй розхвильованій, скаламутнілій од незвіданости передчуття уяви; той позирк намарує повноту — аж поза межі зримого світу — безстатевобезособових нажахів уже не з якогось там закутка, не певною, навіть непередбачуваною, дією, хоч на безперервність театральної дії роковано все тут — і кожен атрибут лабіринта, і кожен ледь вгадуваний шерех, запах, похит тюлевих занавісок, які поглиблюють закутки лабіринта, а — самим триванням — пробуванням усешнього, всякішнього, коли й де зачаєність виростає на обшир і обсяг тривалости-нетривалости, дієвости-бездієвости; це позирк-спонука так само до спільности й розчинености у цьому всебутті, як так само й до цілковитої самостійности, утробної з'ясувальности у всебутті і всебуття у собі, — цей позирк будь-коли може наблизити тебе до невідганого об'єкта насолодженя і — віддалити на запаморочливу віддаль, але так, що не почуватимеш хоч якогось обмеження ні поза об'єктом, ані впозад себе на хвилі відтрусення; тебе захоплено тим позирком вже не так за стану роздвоєности, коли хоч в який спосіб наважуєшся опосередкувати свої дії і помисли, — за стану згоджености на будь-що, аби скінчилося це німотне тривання у безрусі, безвідомості, за стану жагучого прагнення всезнання і так само жагучого помислу втечі, відступу, внутурення у попередні самотні стани, які хоч і не були такі вишукані, але оприсутнювали цілковиту захованість серед вселенського оприлюднення й відкритости, хоч і посвідчували зачаєність, яку вважаєш і сам чи не найбільшим гріхом цього перебраного й скаламутнілого буття, та — давали спонуку до знов очищення, хоч і не було й нема знаття, скільки триватимуть оці цикли зачаєности-очищення, так само не знати, чи ти потрібен своєму невідганому у лабіринті спостерігачеві за стану жагучого прагнення до продовження гри-пізнання, чи за стану готовности втечі у ту попередню самотинність, яка передбачувала бодай натяк на всезнання, неприступне для колективних одгадувань; чи, може, ти потрібен саме у стані вагання, яке надає іще більшої певности спостерігачеві, поводиреві, для котрого остання розігра театру є найнебажаніша, а твоє сподівання на безкінечність передбачуваного, і все ж невлонного насолодження стає немічним впроти іншої безкінечности, до

якої приступаєшся як до найбільшої врази своєму еству, вже перед тим загроженому і оприсутненому спробою зачати схиляння до самотинности насолоджень, водночас — обдарувати й свого співучасника, вгаданого серед безлічі інших, спонукою до театралізації насолоджень, до потреби споглядача, такого безстатево-безособового очевидця твоєї потаємности, який би не потребував з'ясування твоєї причетности навіть у сенсі своєї безособової одсторонености, — вже самою розсиченістю того, про що добирав уяву як про всебуття, невловністю того, що так бажалося мати за всебуття, тебе застукано й виокремлено на іншу самотинність, яка рокує насолодженість не як спонуку твого примареного ества, що її вдається до часу приховати в потребі пошуку задавненої сором'язливости і потребі її з'ясування, якому не здійснитися вже довіку, а — як намарену зосторонь-зусебіч вселенську похітливість, що її не вгадати, не вхопити ні в маревному її бутті, ані в жаданій опредмеченості у бодай цій випадковій істоті — спостерігачеві, спільникові, поводиреві; тебе захоплено в обсязі такого всезнання, де дарується натяк здогаду, але самому здогадові не справдитися, де ти мусиш обирати межі натяком здогаду і самим здогадом чи його можливістю, де кожен порух лабіринтом провіщує сумовите передчуття чогось одвіку знаного, але яке спалахне тобі ввіч і давно очікуваним — тільки не знати, в якому вимірі, на якому відтинку, — осяянням справдешнього всезнання: щось вступає у тебе, голос, погляд, чуття розчиняються в тому щось ————— і старечий хрипкуватий голос припросить тебе до столу, до єдиного можливого найдку, вибачливо застережеться з причини відсутности напоїв, невловно-розгублений погляд вкаже на місце біля столу, на якому не довелося сидіти нікому поперед тебе, але яке чекало саме на тебе, яке саме ти маєш зігріти — не тілом своїм, а присутністю у поєднанні з ним, і яке — вже з миті приторкуваности до нього — нагадає про єднісний сенс твого подорожування: спогад збувся.

II

Це — осінь; зодягаєш чорне довге пальто, намощуєш на голову чорного капелюха з плоскими крисами, дістаєш чорну парасольку а la XIX ст. з лакованим руків'ям, придбану у райцентрівському універмазі по дорозі в село, і вже готовий до найкращого в світі подорожування; бо це — осінь, і лише ти вгадуєш ту днину, таку погоду, коли кленове й каштанове листя, набубнявіле од дощів, жилаве, аж сік з нього пирскає, ще й гадки не має про всохлість і порох, — воно безсоромно розсичене і ще живіше, аніж було при гілках; воно обдаровує таким запахом, духом таким, такою барвою, мовби нутром усього живого. Вже сонця не знати, і впугана кіоскерка з побураковілими пальцями нагадає про давній комплімент іншої кіоскерки на розі Університетської і Володимирської, — була інша осінь, і звичка до подорожування ще й у думці не ночувала; шляхетно брав морозиво з рук кіоскерки і чув її мову, що так носили капелюхи — з ледь помітним зламом над очима — давніше, і це вона вперше бачить, що "правильно" носять; звісно, я нагадав їй чоловіків її молодости; рушив далі і чув її недовгий зачарований погляд услід, — тоді, може, вперше спостигла мене асоціація про пору осінніх жінок, хоч це може бути така ж неправда, як і те, що я обираю саме ту пору: ми легко себе обдурюємо, гадаючи, що втрапляємо саме в той час, ту добу, коли й де саме нас, таких як ми є, найбільше чекали, — але я маю завжди попри себе своє виправдання: осінню обдуритися не можна, як не можна бути ошуканим і осінньою жінкою; адже це — осінь: і здогад, що ще некопані буряки на полях, але, може, вже й почали, — та це інші континенти й інші світи, куди приступу вже не буде, хіба дитинячим спомином вибавляєш із тих часів усе осінне — примерхле, задощено, рвучко додому, тепла, хоч миттєвого забуття од щорічної сезонної принуки допомагати школою колективному господарству; і найгостріше тямлення солодкої самотинности тут, серед міста, до якого була надто довга дорога, і яке так поволи ставало твоїм, бо тільки місто дарує хвилини, а для

когось роки самотинности й самотности, і вже за це вдячний йому; хай воно переслідує тебе своєю державністю, зваблює коридорами влади, куди рідко який митець не хотів би втрапити хоч на часину й помилуватися собою впроти дзеркал намареної пишноти й потрібности чи доречности, — місто на те й місто, аби прихизати тих, що шукають прихистку, аби творити інші коридори й лабіринти для спраглих самотинности, та ще коли це — осінь; місто — химерний космос, який дарує орбіти лише тим, хто хоч раз коли там зважиться на подорожування іншими просторами, аніж ті, де звикло снують юрби перейнятих страхом людей; хіба ж не мовиться, що це — осінь, і можна уникнути небажаних і неприємних зіткнень, надокучливих стовповиськ богемної й напівбогемної публіки, наглядань за жінками й діваками, телевізійними Грандесами, що в пошуку за ще незнайомими, може, випадково прибуклими дівчатками; за чоловічками з очима збудливо-прискіпливих нишпорок і за випадково прибулими сім'ями здалеку, що п'ють каву великими кухлями, гадаючи втамувати голод, і насварюють, з недовірливими озираннями, своїх дітей, що гидують до тої кави й нахилилися; за гуртами кавказців, греків, які почуваються тут краще, аніж аборигени; за індусками, що в своїх національних строях цнотливо, але й з гідністю пропливають повз усі зваби найкращого міста у світі; однак — це осінь, і вже випружуються, вистогнують вологістю ті асфальти, якими випадає подорожувати й цього разу — саме тоєї пори, того часу; і набрякле вологою й соком листя втрапляє тобі до ніг саме там, де ступаєш, — це чарівніша й захоплюючіша гра, аніж то буває з жінкою: мозок сповнений чаром осінньости, а тіло, чуття oddаються безсоромності, яку, здається, ще ніхто не оспівав, найвеличніше-бо єднання у плоті можливе лише з природою, все решта є бліді замітники; скільки осеней перейшло сторінками відомих і геть безвідомих книжок, скільки смутку ті осені нагадали спраглому чи байдужому читачеві, і все намарне: справжня осінь бачиться й твориться не з уяви, справжнє не обмалюєш, про нього нічого не скажеш, бо воно завжди на зіткненні настрою й певної пори, яку вгадуватимеш кожен раз знову, — бачиш, ромашка посеред трави на подвір'ї розквітла уприкінці вересня: буде довга осінь, — і стаєш мудріший не тому, що старішаєш, а тому, що навчаєшся вгадувати саме оту пору, найпотрібнішу для тебе, і щезає звичка усе побачене класти на папір (так і лишається неоспіваною безсоромність стосунків з жилавою, набухлою плоттю живого листаття), — усе справдешнє твориться ось так і ось тут, коли бредеш вишуканим кроком і думки кладуться на папір пам'яті, аби згодом ти, мовби бавлячись, видобував їх із закапелків стомленої од блукання пам'яті й не мав змоги видобути: вони не є загублені, але вже й не твої, — не є твоїм надбанням і не оддаровані комусь іншому; важливо, що вони були, народжувалися. Але й розквітла наприкінці осені ромашка ошукати може; прикмети, на які покладалися предки упродовж віків, ошелешуть своєю несправдженістю, — вибредеш десь там, на своє й не своє подвір'я (але таке, що поволі стає твоїм) і, захищений довколосвітніми туманами, що мовби теж провіщають тягучке і тремтливе тепло о дні, ступаєш навголяка рипливими височенькими травами, які вже цієї пори і коса не бере, хрумкими опісля морозяної ночі травами надигаєш попри ненавішених ще воріт ромашку і отямлюєшся: речі промовляють не тією мовою, до якої хотіла пригорнутися душа; вони й натяку не дарують, що, може, й ти сам вже не той, аби звідувати тобі свої таємниці, ім мовби однаковісінько; вони накидають тобі нетяму понадчасности, намарюють снодійання позасвітности; але докір самому собі ти мусиш сам таки одійснити й одійснити, — вже кимось (або це ти, або хтось ранішній перед тобою) означено це непорозуміння: і коли ти надто близько до природи, і коли здалік її овидів, — не знати, скільки ти можеш вмістити її у собі скільки тебе уміщається в ній. Десь вкралося ворогування — хтось когось мусить драгувати своєю несталістю, аж доки той хтось не визнає себе бодай за причинуватого; так, отож, хтось має, як відгороду од намареної зловмисности, подовжувати абудь-що не вже в собі, а поза собою, вперед себе, урізносторонь, — людина винаходить подорожування як огороду і відгороду, бо їй так здається чи мариться, що

либонь, позбувшись прив'язку до прикметовості, вона може у часі того подорожування і в подорожі у часі віднайти щось таке інше, аніж прикмети, які хитрувано ошукують, — вона обирає пору, добу, шлях, які б намарювали їй безкінечність, хоч добре тямить, що та прикметність перекинеться враз на іншу подобу; світ і людина винашукливі до нестямності, аж до вглиблення у детектив, і то світ прикидається буцім таким собі винуватцем, що людину вабить дошукуватися абудь-якої гріховності, а то вже мовби підлещується — давай мінятися — і нумо ганятися за людиною, а вона вигадує щовищі кам'яниці, щоплутаніші лабіринти, а то пнеться увисочину, то вглибає у землю, коли ж глядь: то світові кам'яниці, лабіринти, нори, і то вона виблукує не таємнощі власних сотворінь, а намарені світом, а чи якою лиховиною; що твоє, а що світове; світ тримається гурту, а для ігриськ обирає когось одного, хоч би й спрагло до подорожувань, — ти мені такий любий, ти мене, старезного — чи старезну — виволоджуєш з утоми віків, мої хлякуваті стегна аж подрігують од передчуття забавки; пограйся з класиками або з мармуровими колонами, і я тобі хоч на мить подарую вічність. Людина хапається свого останнього аргументу — що вона осібно, без зазіхань на світові грища, вдається до порятунку середо надбаних нею обстановиськ, вона аж певна, що дещо хоч то змогла заховати в собі і для себе, хоч щось та належне їй у цьому належаному й неналежаному їй світі; вона покрадьки воліла б бодай побавитися в детективі надбаних власною фантазією речей, і вже потім, коли така ласка світова, впокорено і безтямно вникнути своєю суттю перед хлякуватим безформним місивом безтілесного світу, — й хай з нею роблять, що хочуть. Але світ не визнає такого впокореного еротизму, — людина потрібна йому у стані повсякчасної стурбованості, роздратування; він дарує будь-яку абищицю, примарену у людській свідомості, і враз одбирає таким чином, що людина, ошукана, але й вже на крок близька до здійсненності найзаповітнішого, мусить поглиблювати детективність свого існування, — світ оддаровує їй все нові й нові царини зі свого обґрунтя, позбавляючи людину певности, чи зуміла вона прожити у котрійсь хоч би з них одній; та людина надто захитрена, аби впадати у розпач, вона собі тямить і твердить одно: це твоє, а то моє, а час остаточної зустрічі і доконечного з'ясування аж так надовго одпружився, що де вже думати про загибушість; сказавши раз собі, що ловитимеш, та не впіймаєш, а спіймане так само не буде чиймсь, як і те, що ловить, цікавить утікача лиш як гра, яку можна прибрати до хоч якої обставини чи доби, чи пори. Людина власкавлює переслідувача мовними хитрощами — світоньку, доленьку, а той чи та обізветься м'яким шелестом, прихильним воркотінням і вже от-от поєднаються в любощах та злагоді, коли ж хтось один вередливо виприндиться (а я вже, бач, не те й не таке) і знову ревниво допевняються суті: хто вищий у своєму назнанні. Людина вигадує метафору і заходжується у часі свого подорожування її витлумачувати, а світ же не безвзв якийсь: то ти в мене позичила, то ти мною користаєш. Людина вже своєю ходою творить метафору у захистку набудованого власними руками, — зачинаються тривалі суди і позови: он ромашка нащо так, і людина допевняється найпосутнішого — тривалості насолоди, — вже самого замилювання з верховитв еґоїзму замало, вона мазохістично оголюється перед світом, обирає пору її добу затуманених овидів, невиразних предметів, непевних міркувань та критеріїв, — мовби хоче сказати, що сповняння природних інстинктів є лише за початковий і не завжди достеменний доказ впроти першого-ліпшого позову; осягнути тривалість насолоди є за найбільшу для неї потребу і якщо не трапляється об'єктивного партнера (а він і не може трапитися), то вона спроможатиметься і в метафоричному гранні дошукатися витоків довготривалої насолоди. Злодійство — не знати, хто в кого що вперше поцупив (може, й гуцул оті цвяхи, щоб менше Христові на розп'ятті забили), — стає за найвишуканіше дійство; воно вже й не підлягає взаємному осудові і не є спонукою задля позову: неспромога приступитися до драглистого, загадкового, всезнаючого і всеобіймаючого тілесного огрому, затопитися в ньому, щоб хоч на вічність одну одійти сумнівань

і тривоги, спонукує людську сутність означити в своєму подорожуванні щось таке, нікому буцімто неналежне, бо віра в нетривкість, незаволоданість усього, хоч там на якусь мить, є її найбільшим осягненням, ну чи й хитрістю, — так вона однаходить і місце, і пору за часу їхньої нічийности, так вона собі мовчки назначає час, і пору, і місце свободи, — хтось та має у цім безмежжі всезаволоданості й усеконтролю дати собі перепочинок, і людина забуває про острах, тривогу, вона сама стає мовби царем над усім, але так мало їй треба, так сторожко оббігає можливий настрах в собі, звідкілясь, — треба глянути тої хвили на неї: що тому світові обдарувати її всіма щедротами, вщасливити донесхочу бодай на мить однісіньку; це дитина, якій хоч раз мали б належати всі цукерки усього світу, і вона споживе от стілецьки і не більше, але вона мусить знати, що все це — її, та настрах неналежаності всього — навіть в уяві — тобі одному, на хвилику одну, творить оту одвічну подобу дитячої приреченості, задобреної понадзвишністю всепробачної і всеявленої сутности; це величний образ Тесленкової дитинки, що, вкупі з матір'ю, не дочекалася — під церквою — од того багатого осяйного щасливого світу бодай бублика, і мусить заснути голодна, вмилоствилена хіба що материним поцілунком. Але часи природного жебрацтва уже не в пам'ятку сучасній людині, — пройшовши через випробування вселенським голодом, вона втратила смак і не відає, що є багато, а що мало; вона безтямно застережує світові щедроти і байдужно обходить їх; смак і жадання світового подаяння поховано в глибинах смиренности, — людина спізнала смак збожеволости, нав'язувані їй віками театралізації її — мовбито — існування зосторонь врешті загнобили її на свою власну театралізованість — багато чого вона запозичила од мистецтва: причинуватому голінніш не жити, а грати, не бути, а вдавати. Поза всіляким сумнівом, це — осінь; і безсоромність, набута з віків, стає притаманністю нашого переконання; ми оддаровуємо нав'язані нам щедроти, але — чи прийняті вони будуть, чи не втулять нам у руки гарбуза і чи не спровадять нас за поріг не знати якої оселі, так само не знати — чи ми вступали в оселю, чи є така оселя. Але самотність є за найбільшу покару для божевільного, також для нього нестерпуча присутність таких, як він, і ще більша нестерпучість — присутність небожевільних. Йому надається право обрати добу, час, пору, місце, — світ запізнило вдає, що він притомився, позіхами та почухуваннями сам собі навіює безтурботність, неухважність: пограйтеся, якщо вже ви дозріли такої гри. Божевільний не знає, як йому одгукнеться звага на його подорожування; світ не має тями, чим загрожує йому така мимовільна й короткочасна його розгубленість, але подорожування стає неминучістю. Божевільному нема потреби передбачати висліди свого — ризикованого, може, — подорожування, — він тямить певну добу, пору як вічність, це його малюпусінька хитрість і таємниця (“ось я собі отуту хатку побудую й чорта ви мене знайдете”); доля абощо його не обходить, — змагання небожевільної суті із долею — хто кого й як і коли перехитрує — навіть не знані йому; божевільний має таку ж певність у всьому, як і дитина: вони позбавлені сумнівань, все, що думають, роблять — доречне (тим-то дорослий незбожеволений світ і впадає в істерику й сумнівання, що втрачає певність). Божевільний користує з непевности незбожеволених, хоч йому й рідко вдається довести до решти і геніального вивершка будь-який задум, — сторожа, до якої він у шалі натхнення втрачає пильність, настагає його, приступає увіч, і божевільний покваплюється оголосити, що він не є божевільний, даючи сторожі вагому підставу до затримання. Осінь не є пора божевільних, і божевільному з-ноги ступати осклизлим листям, на якому засковзується захекана сторожа, тобто він має часу аж стільки, скільки зуміє втриматися на цьому килимовому листяному прихистку, — певний своєї мети, він щоразу має нагоду твердити, що він не є божевільний і його не обходить грайливість незбожеволених, які полюбляють нагадувати — у запалі загравання із долею, — що вони, либонь, божевільні; та божевільний певний своєї вселенської мети і, на відміну од незбожеволених, не володіє засобами для її досягнення, в той час як незбожеволені, добираючи засоби та з'ясовуючи, котрі з них гуманні або ні, заплутують

свої стежки, кидаються врозтіч і час од часу збуджують приспалий світ, спонукують його — задля гри — до репресій; шлях божевільного є ступання безтілесної істоти у просторі, його подорожування годиться вважати за мудре і осяйне, — хто од кого перебере або мудрости, або безтямної й хитруватої тверезости — не є з'ясування осені, бо осінь — ні світова і нічия — дарує всепробачний прихисток для божевільного і небожевільного, також для світу; її еротизм понадзвиш усесвітнього, коливкого, похітливого, — світ намарне дрижить своїми коливкими стегнами; людина робить свій остаточний вибір на осені: вона ошкіряється на своєму здогадові про запосілий ув осені чар, що узрівноважує умируще й живезне, причинувате й отямлене: засереджена на осені людина стає мислителем хоч на часину — це видко з її жесту, постави; змах руки або поведіння бровою виказують радість переможця, що він годен оддарувати краплину свого всезнання і своїм переслідувачам і тим знешкодити їх. Страх подолано — і навіть не тим, що ти навчений не озиратися на загрозливий шелепи чужинецьких підошов услід твоїм невловним ступанням-поковзуванням, — осяяний всезнанням, ти здобуваєш волю на безоглядне подорожування і будь-яке призупинення, грайливе окреслення шомиттєвого місцеперебування стає водночас за мету, що її комусь іншому, переобтяженому наздогананням, несила отямити; так само й місце, в якому твоя мета мовбито має справдитися, є невловне; твоє подорожування є гра настільки ж, наскільки ти сам прагнеш гри, бо осягнення цілковитої свободи не потребує надлюдських зусиль, — ця свобода вроджується лише способом здогаду. Запізнілі допитування — ти мудрий, ти всезнаючий? — змуртовують у тобі коливки та збудливі осміхи вже самої душі, аж їм не треба виповнюватися гримасами на обличчі; гра заходжується на таких материках всезнання, де запановує довготерпеливе очікування невагомости, де тобі вільно, врешті, обирати й об'єкт для грання: ти вимудровуєш з часової невагоди щось таке, що спричинять несамовиті ревності отямленого й ошелешеного еросу, який ще допіру був певний своєї всеможності і неперебутної принадности, — та ревношам тебе не дістати: з прочитаного кимось покрадки або й навгадки видобудеш сенс достеменної всевічності, виозначивши в ньому й запропоновану приспаним світом абудь-яку необачність, — гра стає твоєю перевагою і продиктовує — на противагу тій необачності — всемогутність здогаду. Затоплений всезнанням розум доходить суттєвої тями: там, де пропонувано гру з життям, порятувати може хіба-що гра з текстами й то за умови, коли їх буде оживлено і насичено здогадом. Світ, що намарує тобі звабу хворобливої та непевної всеможності, острашується найдрібнішого спогаду, де панує здогад, — всезнання, яким обдаровує світ у лоні свого коливкого місива, всезнання, заобачнене страхом та розпачем, повстає проти здогаду як ризику, на що спромагається озброєна осінньою мудрістю людина. Побореність історичного страху в істоті галерника Марка Якимовського і непереборність розпачу, що її втілює Касим-бек*, стоячи по пояс у воді та благаючи повстанців повернутися, — незбагненні й загрозливі для приспалої буденности, яка вміло ошукує своїх "галерників" невловним еротизмом місивного огрому. Всемогутність здогаду оскаржує буденну спокусливість всезнанням. Здогад божевільного стає за найсуттєвішу познаку буття, еднаючись в ньому з усезнанням здогаду. Спокуси в ошатті буденної називаности вклякають перед неназвистістю всезнання: однині те, що буде названо в обсязі всезнання, не спокушеного буденністю, матиме присмак свободи. Зізнання божевільного, що він є божевільний, становитиме єднісний сенс, у якому страх і розпач стають повнокровними "демонами" у сполуці з людською істотою. Раз припустившись помилки, що людина нездатна переступити гру як лише гру з життям, приспала буденність опановує страх і розпач в осутненій — оголеній — подобі, не маючи одтепер посередника, що втілював гру з життям. Однині людина — перейшовши спокусу нав'язаної їй гри в збожеволелість, що така смаковита світовій намарі, — владна повертатися до буття не "галерником", але повноважним його творцем.

* Року 1627 ескадра під командуванням турецького адмірала Касим-бека увійшла до Гейського моря і кинула якір у гавані порту Метеліно. Скориставшись обставинами, невільники, на чолі з українцем Марком Якимовським, повстали і, захопивши флігаманську галеру, вийшли у відкрите море.

Богдан ПЕВНИЙ

ДЕЩО ПРО КНИЖКОВИЙ ЗНАК І МИСТЕЦТВО МИРОНА ЛЕВИЦЬКОГО

Мабуть, не багатьом киянам був відомий Мирон Левицький, канадський мистець українського походження (таке визначення його національної приналежності наскрізь умовне), перед відкриттям виставки його творів у київському Державному музеї українського образотворчого мистецтва (березень 1992 р.).

Причин цьому багато, і ми їх усі добре знаємо... "Можна тільки шкодувати, що ми не могли раніше познайомитися з творчістю такого непересічного майстра, — говорив на відкритті виставки Левицького секретар Спілки художників України Василь Перевальський. — Творчі пошуки українських живописців і графіків шістдесятих років перегукуються з творчістю нашого колеги, який був відірваний від України. Ми щасливі, що живемо в час, коли відкриваємо нові мистецькі острови в океані рідного народу¹".

Отой "перегук", підкреслений Перевальським, між "іноземцями мимоволі" і витоками їхньої культури, між діаспорою і материзною, — либонь, найцікавіший феномен в історії новочасного українського мистецтва.

На київській виставці Левицького було експоновано його живопис і станкову графіку (як і в жовтні попереднього року у Львові). Вони здобули похвальні епітети — "істино елегантні, тонкої душі, позначені високою культурою"². Однак досягнення Левицького — не тільки у станковому образотворчому мистецтві: він монументаліст (церкви з його поліхромією розкидані по цілому світі), а також графік, що сказав рішуче слово в оформленні української книжки. Знайомлячись із творчістю Левицького, не можна оминати і його екслібрисів — мініатюр, мистецьки оформлених книжкових знаків, що вказують на власника книги.

Консеквентно, мистецтво екслібрису вирізняється особливими прикметами — воно повинно лаконічно, найвлучніше виразити характер, професію і зацікавлення власника книжки за допомогою символів, гербів, зображень. Інакше кажучи, перед мистцем постає завдання створити портрет власника не змалюванням його фізичної подоби, а розповіддю про його внут-

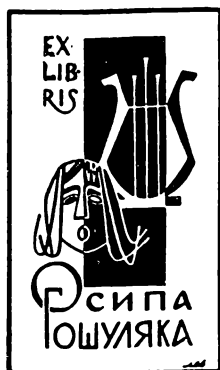
ОЛЬГИ І ЮРІЯ
ПІАСЕЦЬКИХ

МОРЕСТА
СУБТЕЛЬНОГО

МАРКА
ЛЕВИЦЬКОГО

рішній світ, ставлення до довколишньої. Книжковий знак можна порівняти з афоризмом у літературі. Дехто основним засобом виконання екслібрисів й досі вважає дереворіз. Яків Гніздовський, що здобув на Заході розголос своїми дереворізами, зокрема й екслібрисами, наполягав, щоб його естампи називали саме так — дереворізами, а не дереворитами. Він пояснював це тим, що дереворізи є відбитками позитивних, рельєфних ліній, які височать над зрізаною поверхнею дошки, тоді як у дереворитах лінії вириті в дереві, (як гравюра у металі) та при відбиванні творять ясні лінії. У графіці найчастіше зустрічаємо поєднання обох способів, як, наприклад, в екслібрисах наших сучасників львів'янина Богдана Сорочки чи Тирса Венграновича — українського мистця, що постійно живе у Кракові.

З вимогою звуження техніки екслібрису до дереворізу можна сперечатися, бо протиставиться вона багатогранному розвиткові друкарства, зокрема нововиниклим методам мистецької репродукції. Тому тепер, із постійним удосконаленням літографії, цинкографії, фотографічного репродукування, найчастіше екслібриси виконуються механізовано, прямим копіюванням проєктів. Цей засіб хоч і уможливив складні в минулому вирішення, особливо багатобарвні, проте поважно підірвав ремесло гравірування. Сьогодні на Заході все менше мистців, які майстерно володіють різ-

цем. Як це не парадоксально, але пов'язаність екслібриса з розвитком друкарської техніки, якій він завдячує своє народження, обумовила його сучасну вульгаризацію.

Дещо про історію книжкового знаку. Перший відомий його зразок роботи Йоганнеса Кнабенсберга (Німеччина) датований 1450 роком. Перший екслібрис в Англії був надрукований 1520 року, в Америці — 1642-го. Відомий німецький графік Альбрехт Дюрер був автором низки екслібрисів у раних 1500-х роках, — як і його сучасник Альдофер Кранах. В Україні перший зразок екслібриса в сучасному розумінні, — з 1601 року. У середині XVIII сторіччя маємо в Україні великого майстра екслібриса в особі львівського гравера Івана Філіповича, який поєднував шифрові оформлення з декоративними елементами.

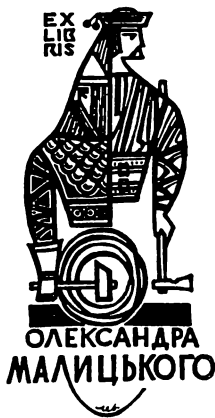
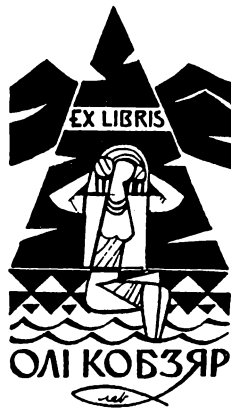
Український книжковий знак, як і всі інші галузі українського мистецтва, — це начне свідчення складних історичних процесів в Україні. Разом із нею він переживав і піднесення, і важку руйну. Історія українського екслібриса охоплює понад три століття, впродовж яких Україна зазнала чимало ґрунтовних перемін. Високий рівень української культури XVIII століття промовисто закарбований у зразках тогочасного екслібриса. У XIX столітті, в час ліквідації залишків української державности і цілковитого перетворення України на колонію, мистецтво екслібриса занепало, а відродилося щойно з національним піднесенням наприкінці століття та на початку наступного. Над екслібрисами тоді працювали видатні українські мистці. Юрій Нарбут надав екслібрисові, як і всій тогочасній українській графіці, нових спрямувань із наголосом на національних стильових і сюжетних елементах.

У перше десятиліття радянської влади в Україні, коли ще не була цілковито придушена українська національна стихія, коли народ ще жив подихом атмосфери визвольних змагань, піднесено було рівень екслібриса до небувалих досі вершин. Юрій Вовк, Микола Глущенко, Михайло Жук, Василь Кричевський, Іван Мозалевський, Петро Омельченко, Івана Падалка, Іларіон Плещанський, Ольга Сахновська, Леонід Хижинський — це імена лише найвидатніших, майстрів книжкового знаку.

Від 1930-х років, коли нищилось усе, що носило найменші ознаки української національної окремішності, в Україні зник не лише книжковий знак, — були фізично ліквідовані сотні українських мистців, безліч надбань української культури. Щасливо склалося, що в ті страшні роки багато видатних художників опинилися поза межами засягу радянської влади. Центрами української вільної творчости стають Львів, Варшава, Прага, Париж. Над тогочасним українським екслібрисом працюють Микола Бутвич, Святослав Гординський, Стефанія Гебус-Баранецька, Лев Гец, Іван Іванець, Павло Ковжун, Роберт Лісовський, Ярослава Музика, Михайло Осінчук, Володимир Січинський, Ніл Хасевич, Петро Холодний-батько...

Жахіття другої світової війни і тяжчі повоєнні роки не сприяли відродженню книжкового знаку. Наголошуючи на ролі мистецтва як чинника "виховання мас у комуністичному дусі", радянські ідеологічні керівники байдуже ставилися до екслібрису. Тому аж до 1960-х років він був відсутній на мистецьких виставках в Україні. Виятком був Львів, де збереглося мистецтво українського книжкового знаку і почало звідтіля нове зростання. Поруч мистців старшої генерації з'являються у Львові нові сили — Євген Безніско, Софія Караффа-Корбут, Іван Катрушенко, Степан Коропчак, Іван Крислач, Михайло Курилич. Це була перша хвиля

відродження українського екслібриса. За нею прийшла друга, молодша, соборна — з цілої України: Василь Перевальський, Ліда Перевальська, Олександр Фисун, Микола Малишко, Ніна Денисова, Микола Шекера, Микола Павлусенко, Остап Оброца, Іван Остафійчук, Богдан Сойка, Богдан Сорока, Опанас Заливаха...

Це зацікавлення екслібрисом в Україні Микола Вірук (Микола Мушинка) так пояснював у вступній статті до альбому "Книжковий знак шестидесятиків", що вийшов у США 1972 року: "Причин цього явища є більше, але, на нашу думку, основа полягає в тому, що на даному етапі екслібрис є "найвільнішим" видом образотворчого мистецтва. У ньому художник може повністю виявити свою індивідуальність і не звертати уваги ні на які обмеження: ні на цензуру, ні на критику, ні на художній фонд, ні на "широкого читача", що не завжди розуміє модерне мистецтво"³.

До відродження екслібриса причинилася і популяризація його мистецтвознавцями та шанувальниками на чолі з професором Іваном Крип'якевичем, Андрієм В'юником і Володимиром Вітруком.

У той самий час на еміграції працювали над українським екслібрисом Яків Гніздовський, Едвард Козак, Святослав Гординський, Юрій Кульчицький, Мирон Білинський, Любослав Гуцалюк, Петро Холодний-син, Володимир Баляс, Микола Бутович, Андрій Сологуб та інші. Серед цієї когорти помітне місце належить Миронові Левицькому.

Мирон Левицький народився 14 жовтня 1913 року у Львові. Там же отримав початкову і середню освіту, там-таки, 1931 року, почав пізнавати таємниці образотворчої штуки у відомій малярській школі Олекси Новаківського.

Новаківський, часто порівнюваний із швайцарцем Фердінаном Годлером, одним із передових представників символізму і сецесійної стилізації, вже 1923 року перетворив свою майстерню у Львові на школу, яка дала галицькому мистецтву ряд видатних майстрів. Школа Новаківського була свого часу навіть відділом політехніки таємного Львівського Українського Університету, який припинив свою діяльність 1925 року під тиском і переслідуваннями польської окупаційної влади. У школі Новаківського навчалися у різний час Володимир Гаврилюк, Святослав Гординський, Стефанія Гебус-Баранецька, Дмитро Дунаєвський, Василь Дядинюк, Едвард Козак, Володимир Ласовський, Степан Луцик, Антін Малюца, Михайло Мороз, Іванна Нижик, Ольга Плешкан, Маргіт Райх, Стефанія Рудакевич, Григорій Смольський, Роман Чорній.

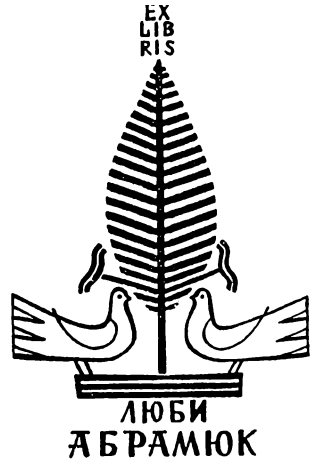

Левицький, окрім малярства, мав нахил до графіки, тому після дворічного навчання у школі Новаківського продовжив навчання у відомого польського маляра і графіка Владислава Скочиляса в Академії мистецтв у Кракові.

1935 року, повернувшись до Львова, Левицький працював графіком для видавництва Фронту Національної Єдності "Батьківщина", яке випускало щоденник "Українські Вісті", тижневик "Батьківщина" і кварталник "Перемога". 1937 року на замовлення цього видавництва він ілюстрував і "Енеїду" Івана Котляревського, і драму "Ясні зорі" Бориса Грінченка. У 1938 — 1939 рр. Левицький видавав і редагував місячник "Ми і Світ".

1938 року Мирон Левицький став дійсним членом Асоціації Незалежних Українських Мистців (АНУМ). Можливо, під впливом та із захопотою АНУМ Левицький спробував свої сили в мистецтві екслібриса. Тут слід мовити кілька слів про цю Асоціацію.

АНУМ була заснована у Львові 1931 року, очолювана Михайлом Осінчуком і Ярославом Музикою, секретарював Павло Ковжун. За своє коротке існування (до 1939 року) АНУМ влаштувала 13 збірних і персональних виставок, випускала журнал "Мистецтво", видала монографії про Ольгу Сахновську, Михайла Андрієнка-Нечитайла, Олену Кульчицьку, Олексу Гри-

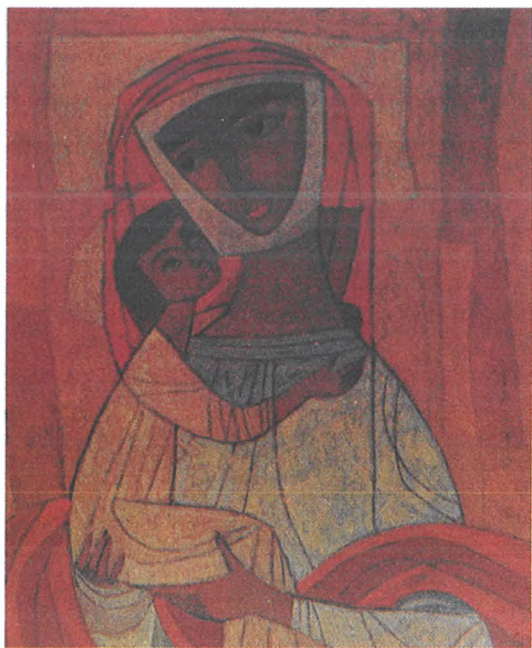
щенка, Миколу Глуценка, Лева Геца, а також збірник "Екслібрис". У виставках АНУМ брали участь не тільки львів'яни, але також українські мистці з Парижу, як і їхні французькі та італійські колеги. АНУМ влаштовувала виставки у Празі, Варшаві, Берліні, Римі, а також демонструвала твори мистців із підрадянської України.

Культом плекання мистецтва екслібриса АНУМ завдячувала передовсім Павлові Ковжунові. Художник і мистецтвознавець, учень і послідовник великого Юрія Нарбута, він починав там, де зупинився його учитель, спочатку творив під впливом футуризму і символізму, пізніше ж — експресіонізму і конструктивізму, вміло сполучав кращі досягнення модерних течій із оригінальним, чітко окресленим національним стилем. Ковжун — автор шедеврів українського екслібриса, нагороджений за книжковий знак для Товариства письменників і журналістів імени Івана Франка на міжнародній виставі екслібрисів у Лос-Анджелесі, редактор і автор збірника "Екслібрис" та монографії про книжкові знаки Ольги Сахновської. Молодий мистець Мирон Левицький за збігом обставин був змушений суперничати у графіці з досвідченим майстром Ковжуном — вони обоє оформлювали та ілюстрували книжки для видавництва концерну Івана Тиктора, "Червоної Калини" і видавничої спілки "Діло". Щодо передвоєнних екслібрисів Левицького, то художникові не вдалося їх зберегти, хоч, мабуть, їх можна знайти у невідомих нам збірках. Олександр Мох, перший рецензент книжкових знаків Левицького, згадує його екслібриси для Юрія Клена, Ольги Денисюк, Зої Білинської та Урсулі Гайнріх⁴. Вони датовані 1945 роком, — але про них та інші згодом.

Перша советська окупація Західної України зупинила діяльність АНУМ. Тоді Левицький влаштувався на працю в Археологічному відділі

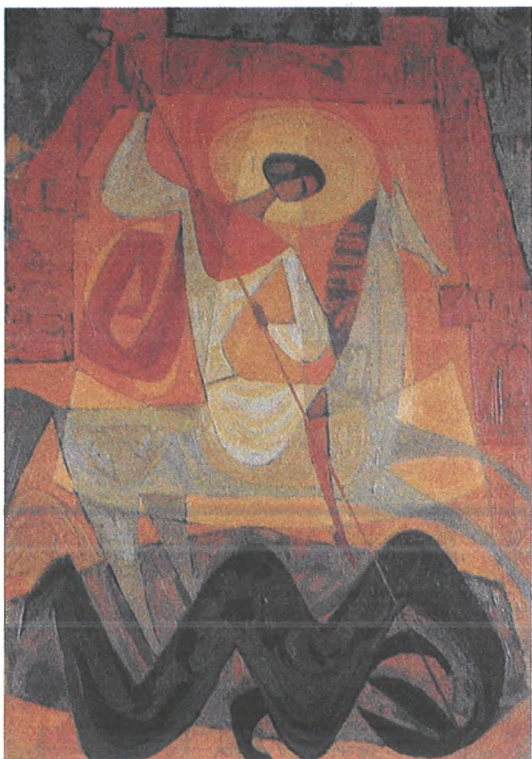

*Мирон Левицький. "Розп'яття",
олія на полотні, 1971*

*Мирон Левицький. "Богородиця",
олія на дошці, 1964*

*Мирон Левицький. "Святий Юрій",
олія на полотні, 1971*

академії наук УРСР, а пізніше — в Історичному музеї у Львові. З приходом німців у Львів він працював мистецьким редактором в Українському видавництві.

Події другої світової війни перешкодили здійсненню першої персональної виставки Левицького, запланованої АНУМ, до якої він готувався від 1938 року, зробили його звітодавцем при українській дивізії "Галичина", закинули його на чужину, в табори переселенців. Опинившись в Інсбруці (Австрія), Левицький поновлює мистецьку працю, поспішно намагається надолужити втрачений час — малює, займається станковою і прикладною графікою, виставляє свої праці на вернісажах мистців-емігрантів у Інсбруку, Зальцбургу, Брегенці, Фельдкірху, Баден-Бадені, Брюсселі. Відновив Левицький своє заняття екслібрисами. Підписував їх, відповідно до обставин, псевдонімом "Лев" (цей псевдонім згодом він переніс на цілу свою мистецьку творчість).

Один із найвлучніших екслібрисів повоєнної пори виконав Левицький для відомого українського поета німецького походження, уродженця Поділля Юрія Клена (Освальда Бургардта).

Багато екслібрисів було створено ним для львівських видавництв і журналістів, що, як і він, скиталися на чужині, — для Миколи Денисюка, Олександра Моха, Івана Тиктора та Івана Кедрина-Рудницького. На екслібрисі львів'янина Миколи Денисюка (пізніше — видавця у Буенос-Айресі та Чикаго) зображений спудей (мабуть, давньої львівської братської школи) на тлі славної дзвіниці

Корняка, що притискає до грудей стародрук, перекладений стрічками. Екслібрис Івана Тиктора (власника найбільшого українського видавництва в передвоєнній Галичині, концерну "Українська Преса") скомпонований неначе середньовічний гербовий щит, замість звичних лицарських атрибутів, облямований кетягами калани й вишиваним рушником та увінчаний рукописним звозом і гусиним пером. Але найдотепніший був жартівливий ек-

способом, і про майстерність гравірування не доводиться говорити; мова може йти лише про сам рисунок, який у Левицького ясний і виразний, вирішений плинними лініями.

Олександр Мох так пояснював феномен впливів на мистецтво екслібриса Левицького:

"Екслібриси Левицького мають характер відмінний від його попередників. Уродженець Західної України (Львова), Левицький не засвоїв українського традиціоналізму так

Мирон Левицький. "Дума про трьох братів", олія на полотні, 1965

слібрис для "патріарха" українських журналістів, редактора Івана Кедрина: з журналістською "качкою", що тримає у дзьобі редакторську течку, з якої виглядає гетьманська булава. Привертає увагу й екслібрис Соні Могильницької, яка, очевидно, мала зацікавлення й музичні, і спортові. Левицький зобразив на тлі концертного фортепіано струнку жінку, зодягнену навпіл у довгий вечірній сукні та в спортовому одязі, з тенісною ракеткою в руці.

Усі екслібриси Левицького — це рисунки гушкою на папері, часто двобарвні; відтак відбитки їх зроблені з кліше, виконаних фотомеханічним

способом, як наприклад Нарбут (український барок), Бутович (гоголівський бідемаєр) та Ковжун (орнаментика). У початкових роках своєї творчості Левицький на переміну піддається сильно цим трьом піонерам української графіки. Це й не диво, бо такі сильні мистецькі індивідуальності мусіли мати вплив на цілком молодого ще тоді "Лева" в першій початковій стадії його творчості. Подих молодого Заходу "примусив" Левицького перефільтрувати ті сильні первобутні впливи та перейти на власну інтерпретацію"⁵.

Десятиліттями пізніше Яків Гніздовський, майстер книжкового

знаку української діаспори та ймовірний однодумець Левицького щодо жаданої метаморфози українського екслібриса і його інтернаціоналізації, писав із явним наміром заявити про своє розходження зі спробами форсування національного стилю:

"Виглядає, що декому з мистців важко визволитися з орбіти історії й фольклору. Складається враження, що вони навіть свідомо звертаються до тих джерел, ніби зі своє-

просторі між традиційністю і сьогочасністю формувалося мистецтво Мирона Левицького, отже, і його екслібрис. Попри часті намагання космополітів переконати глядача в інтернаціоналізмі мистецтва Левицького і в його непричетності до всього національного, хочемо тут поділитися протилежними думками. 1949 року Мирон Левицький із дружиною Марією, що з нею він одружився у Львові 1939 року, переїхали з Австрії до Канади і осіли у Вінні-

Мирон Левицький. "Гуцульські музики", олія на полотні, 1963

рідного протесту проти існуючого шаблону, а може, і для підкреслення власної відрубності. Але у мистецтві є різні форми протесту і різні їх скали — від голосного до мовчазного, і часом важко сказати, котрий з них голосніший і більш ефективний. У мистецтві можна задемонструвати відрубність не тільки виробленими в історії й застиглими формами⁶.

Претекстом висловлених Гніздовським думок була поява альбому "Книжковий знак шестидесятників", зокрема вміщених у ньому екслібрисів роботи Василя Перевальського, Олександра Фісуна, Миколи Малишка, Миколи Павлусенка, Богдана Сойки і Богдана Сороки. У

пегу. Тут Левицький працював у відновленому видавництві Тиктора, був редактором гумористичного журналу "Комар", мистецьким редактором дитячого журналу "Мій приятель" та ілюстратором у Клубі Приятелів Української Книжки. 1951 року Левицький на замовлення спроектував великий мосяжний рельєф для парламенту Манітоби з нагоди 60-річчя поселення українців у Канаді. 1954 року Левицькі переїхали жити до іншого великого скупчення українських емігрантів — у Торонто, де також можна було жити окремишим етнічним життям, без безпосередніх контактів із загальним процесом культурного життя Канади.

Щодо екслібриса, то вінніпезький період був для Левицького безплідним — з того часу не зберігся жоден книжковий знак. З-понад сотні екслібрисів, створених Левицьким у Торонто, тільки десять відсотків іномовні, з некириличними написами.

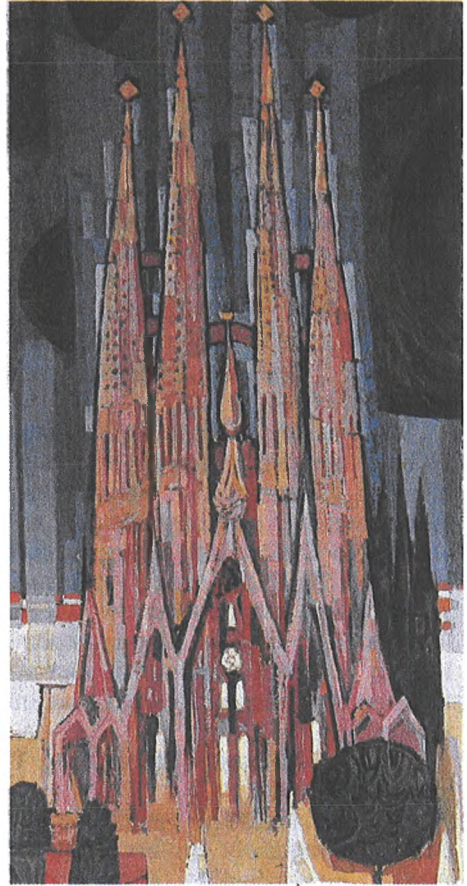
У 1955 — 1956 рр. Левицький був мистецьким керівником фірми "Орбіт", завданням якої було зафільмувати життя українців у вільному світі. Разом із іншими працівниками "Орбіту" він вирушив у подорож по місцях поселення українців — до Нью-Йорку, Великобританії, Нідерландів, Бельгії, Німеччини, Австрії та Франції.

Пробуджена пристрасть до подорожування, розширення світогляду і включення у світовий творчий процес підштовхнули Левицького до кардинального рішення. Він 1956 року розлучається з дружиною і слідом за Любославом Гуцалюком і Яковом Гніздовським, мистцями зі США, виїздить на тимчасове перебування до Парижу, аби там цілковито віддатися малярству. Вже 1958 року Левицький мав першу персональну виставку в Парижі, у галерії Рор Вольмар. Виставка мала помітний успіх і на неї появилася чимало рецензій у французькій періодиці. Олег Жданович тоді писав про Левицького в паризькому "Українському слові": "Не маємо сумнівів, що за рік побачимо нові його творчі досягнення в одній з галерій восьмої дільниці Парижу"⁷.

Французький критик Поль Сантенак у вступі до каталогу виставки Левицького в Парижі писав: "Мистець виробив свій власний стиль через енергійну й надзвичайно живу лінію в розмалованні, як також через кольорит, опертий на дійсності, однак нав'язаний ліризмом маляра". (Підкреслення тут і далі — мої. — Б. П.). Як бачимо, підкреслено в картинах Левицького наявність енергійної й надзвичайно живої лінії, — ці характерні риси незабаром стануть визначальними для графіки Левицького. Для повноти слід дода-

ти заувагу згадуваного вище Олега Ждановича:

"М. Левицький якнайкраще використав свій побут у Парижі. Тут він виріс, тут він цей ріст виявив у творчій праці, яку Париж оцінив... Вже в дверях зустрічає відвідувача приємне враження ясности, світла й

Мирон Левицький. "Церква в Барселоні", олія на полотні, 1967

кольору, що так контрастує з поширеною сьогодні в Парижі сірістю модерного малярства. В Парижі бо сьогодні мода на Бюффе, у якого все страшенно сіре, як сірі дні людини, загнаної на задній план машиною, все викривлене й спрощене, як викривлене і спрощене життя й призначення людини в віці статистик та темпу"⁸.

Отож, не Париж і чуже довкілля, а внутрішній поштовх був джерелом натхнення Левицького, — Париж лише допоміг його виявленню!

Повернувшись до Канади, Левицький обрав Торонто своїм осідком, звідкіль систематично виїздив у різні країни світу. 1963 року він відвідав Іспанію, Францію і Марокко, 1967-го — Гаваї, Фіджі, Сінгапур, Бангкок, Бомбей і Карачі, а опісля Грецію, Італію, Іран і Туреччину; 1969 року — Таїті і Мехіко; 1981-го — Португалію і (втретє) Францію. Левицький чотири рази побував у Австралії (1967, 1969, 1979 і 1983 р.).

Водночас від 1961 року Левицький упродовж наступних двадцяти п'яти років викладав історію українського мистецтва на курсах українознавства в Торонто та від 1979-го по 1985 рік був головою Української Спілки Образотворчих Мистців у Канаді.

1985 року в Торонто вийшла друком монографія про творчість Мирона Левицького з численними кольоровими репродукціями, передмовою Святослава Гординського і текстом Дарії Даревич⁹. У ній вміщено шість екслібрисів — Марка Левицького, Бориса Олександрова, Квітки Зорич-Кондрацької, Галини Левицької, Губерта Леата і Василя Вериги.

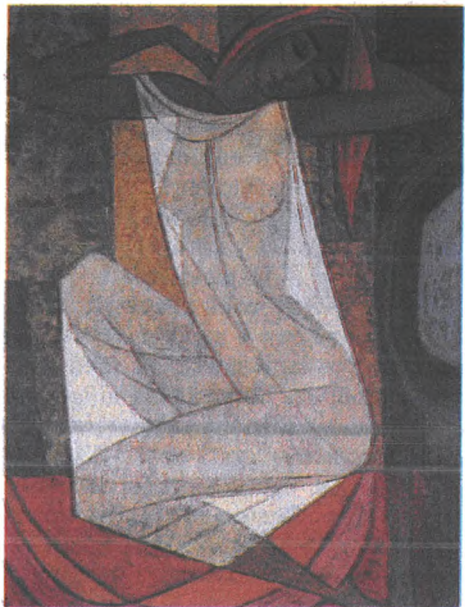
Помер Мирон Левицький 17 липня 1993 року.

Найгрунтовніший аналіз екслібрисів Левицького зробив Володимир Ладижинський (Попович) у статті "Екслібриси Тирса Венграновича і Мирона Левицького"¹⁰. Він писав, що у ранніх екслібрисах Левицького видно описовість і реалістичну тривимірність, але незабаром рисунок змінився, став відчутно стилізованим, лінії — тонкими, гармонійними, композиція — майже прозорою, легкою, площинною. Згодом Левицький перейшов до планування екслібрисів не лише самими лініями, але й площинами, а згодом — до композицій, складених із суцільних площин.

Мирон Левицький. "Шартр", олія на полотні, 1963

Мирон Левицький. "Пробудження, ч. 2", олія на полотні, 1969

Розгортаючи спостереження за витоками, що склали "постійні риси" творчості Левицького, Святослав Гординський відчував у ній "щось із великих стилів минулого, спеціально візантійського, з його площинами, його ритмом плавкої лінії, світлим кольором і, передусім, тонким упрощенням форм"¹¹. Безпосередніше вказували на джерела стилю Левицького вже згадувані французькі оглядачі: "Українське походження Мирона Лева безпереч-

ський. — Вона підкреслила площинність та декоративність його мистецтва, повну експресію лінійності рисунку і глибокий ліризм в кольористиці"¹³.

На обговоренні персональної виставки Левицького в Нью-Йорку (березень 1964 року), в якому, окрім мене, брали участь мистці Володимир Ласовський, Любомир Кузьма і Едвард Козак, я висловив паралельну думку, що візантійська спадщина позначилася на мистецтві

Мирон Левицький. "Еспанське місто", олія на полотні, 1965

но вплинуло на його творчість. Воно дає їй близьку подібність до східного мистецтва" (Рене Каравальо). "М. Лев є канадійським громадянином українського походження. Це походження пояснює його любов до іконописання" (Жан Шабано). "Без сумніву, монументальне малярство надхнуло Лева на його теперішню манеру. Зокрема, композиція відшукує симетрію, форми його стилізовані, їх він уживає для декоративності, може, надто часто" (Люс Октен)¹².

"Французька критика знайшла в його творах традиції середньовічного українського мистецтва, — писав мистецтвознавець Богдан Стебель-

Левицького¹⁴. Одначе, в ім'я правди, треба зазначити, що присутній на обговоренні Левицький не був згідний із приписуванням йому свідомого відтворення візантійських особливостей. Тоді його підтримав знавець візантизму Михайло Осінчук, зазначивши, що він сумнівається, "чи в релігійних образах Мирона Левицького більші впливи візантизму, чи радше його власний питомий, вироблений під тими прерізними впливами, що їм підлягає кожний творчий мистецький стиль"¹⁵.

Тоді мені пригадався фрагмент зі споминів Михайла Бойчука від початку століття, коли він вчився у

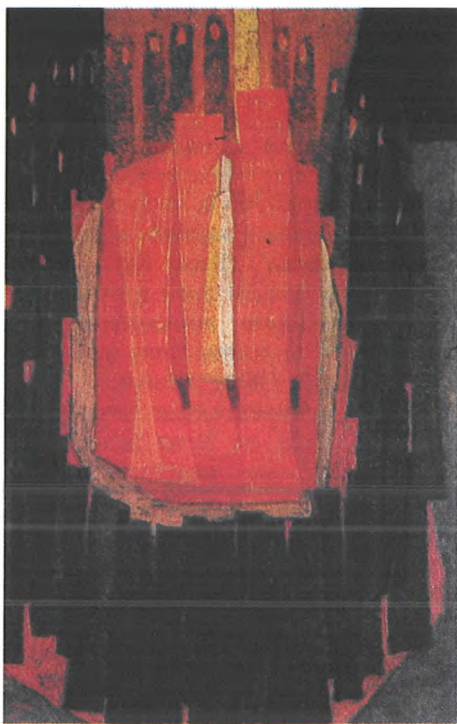

Мирон Левицький. "Мароканські музики", олія на полотні, 1964

Львові та познайомився з церковними малярами і з їхніми працями, що мали більше схожості з візантійськими, ніж із сучасними. "І от мене зацікавило, — пригадує Бойчук, — порівнюючи їх твори з польськими: чому ті церковні малярі все хочуть бути схожими на польських сучасних малярів?"¹⁶. Бойчукове питання, хоч і в ширшому міжнародному контексті, можна повторити й сьогодні.

Вже на початку своєї мистецької кар'єри Левицький працював над оформленням церков. Від церкви св. Миколая у Серафінцях біля Городенки на Західній Україні (1937 — 1938 рр.) до церкви св. Володимира і св. Ольги в Аделаїді (Австралія), — разом десять церков: одна в Україні, п'ять у Канаді та чотири в Австралії. Церкви ці — максимально змодернізовані, але все-таки виконані за східними іконографічними вимогами і пристосовані до службних необхідностей візантійського обряду. Часте повторювання релігійних зображень мусило лишити сліди і в світському мистецтві: у

Мирон Левицький. "Іван Гус", олія на дошці, 1961

графіці та мініатюрних екслібрисах Левицького зберігся той-таки монументальний жест.

На власному екслібрисі Левицький зобразив старого лева, а на екслібрисі сина Марка — мале, щасливе й горде левеня. Коли син підріс, Левицький виконав для нього новий екслібрис — із князем та дружинниками. Елегантний екслібрис для першої дружини Марії (з актрисою, актором і театральною маскою); на книжковому знакові другої дружини, Галини, зображена приваблива жінка, яка підтримує вазу, повну малярських пензлів.

Окрему групу створених не для поодиноких осіб, а для подружжів, складають екслібриси Левицького для Ольги і Юрія Пясецьких, Марії і Михайла Логушів, Ірини і Степана Ільницьких, Ірини і Михайла Цибульських, Ірини і Романа Вжесневських, Галі і Юрія Копачів, Галі і Юрія Котовичів, Аскольда і Марти Татарських, Володимира і Ольги Батицьких та ще деяких подружніх пар. Очевидно, це все близькі родини до Левицьких, і на їхніх екслібрисах зображені професійні або характеристичні означення — аркада віадука і скитський олень, герби з ведмедем Закарпаття і сонцем Поділля, циркуль інженера і ступка хіміка, атомне ядро і квітка ромашки, нафтові вишки і колода гральних карт... Інколи Левицький робив екслібриси у двох, або навіть трьох варіантах, — як для Івана Лучкова: два з кириличними написами, із крилатим Пегасом і трьома Граціями, а третій — із написом латинкою і зображенням спартанців та Гіпократа.

Поетові Борисові Олександрову Левицький виконав екслібрис зі ставною постаттю класичного рецитатора, вшанованого лавровим вінком. На екслібрисі меценатів Ярослави і Михайла Шафранюків, засновників Канадсько-Української Мистецької Фундації, він відтворив посланця богів Меркурія, перелицьованого на козака, неначе запо-

зиченого з "Енеїди" Котляревського. Для Данила Струка, редактора англomовної "Енциклопедії Українознавства", Левицький змалював беркута, узутого в Гермесові крилаті сандалі, а для історика Ореста Субтельного — княжого лицаря в повному обладунку, верхи на коні; на екслібрисі Ярослава Кривоноса — дотепний козак, може, і сам полковник Максим Кривоніс.

Такі ж влучні екслібриси Левицького для видатних жінок. На книжковому знакові Олі Кобзар, власниці відпочинкової оселі у Кетскільських горах у США, куди часто заїздили на відпочинок Левицькі, — гуцулка, яка сидить під ялищею над гірським потічком. Екслібрис письменниці Уляни Старосольської зображує літератку, яка шпурляє у смітник листки рукопису... Цікаво скомпонований екслібрис для диригента жіночого хору Квітки Зорич-Кондрацької, на якому хор поєднується із смерковим лісом.

Закінчити на цьому опис екслібрисів для жінок або з їхніми зображеннями — було б завдати Левицькому немилосердної образи: жінка в його екслібрисах посідає центральне місце. Чи то молода малярка, що малює портрет дружини козацького старшини (екслібрис Ліді Палій), чи грекиня, що стріляє з лука (екслібрис Христини Волицької), — скрізь і завжди у Левицького жінка граційна, приваблива і овіяна чаром жіночости. Часто жіночі постаті зображені і на екслібрисах для чоловіків — як-то для Михайла Пежанського, Івана Лучкова, Ярослава Росляка, Ігоря Гриневича та інших. Інколи жінки зображені у парі з голубками, павами та іншими пташками (екслібриси для Соїни Дуди, Христини Павловської і Стефанії Строкон). Часом зображені самі пташки, але вони символізують жінок і обов'язково стилізовані під народні візерунки (книжкові знаки Марти Бабич, Наталії Спольської, Люби Абрамюк, Люби Шпитур, Слави Турко, Слави Стахів).

"Левицький, як ніхто інший, поставив жінку на високий п'єдестал краси", — сказала мистецтвознавець Марина Антонович-Рудницька на бенкеті на честь цього майстра 13 вересня 1985 року в Торонто¹⁷. З нею тяжко сперечатися, — хіба можна додати, що у нас іще був Олександр Архипенко з його культом жіночого торсу.

Нью-Йорк, червень 1994 року.

¹ Виставка Левицького в Києві. — Українські Вісті. — 1992. — Березень.

² Валентина Соколенко. Виставка творів Мирона Левицького у Києві. — Нові Дні. — 1992. — Травень.

³ Микола Вірук (Микола Мушинка). Екслібрис молодих українських художників. — Книжковий знак шестидесятників. — Соут Боунд Брук, США. — В-во св. Софії. — 1972.

⁴ Олександр Мох. Мирон Левицький як екслібрис. — Життя і Слово. — Батерфорд, Онтаріо, Канада. — 1948.

⁵ Олександр Мох. — Там само.

⁶ Яків Гніздовський. Про екслібрис. — Сучасність. — 1983. — Липень — серпень.

⁷ Олег Жданович. Очима звичайного глядача. — Українське Слово. — Париж.

⁸ Олег Жданович. — Там само.

⁹ Дарія Даревич. Мирон Левицький. — Українська Спілка Образотворчих Мистців. — Торонто, Канада. — 1985.

¹⁰ Володимир Ладизинський (Володимир Попович). Екслібриси Тирса Венграновича і Мирона Левицького. — Нотатки з Мистецтва. — Об'єднання Мистців Українців в Америці. — Філадельфія, США. — 1986. — Жовтень.

¹¹ Святослав Гординський. Вступ до каталогу "Мирон Левицький". — Об'єднання Мистців Українців в Америці. — Нью-Йорк, США. — 1964. — Березень.

¹² Паризька преса про М. Левицького. — Українське Слово. — Париж, Франція. — 1958. — 18 травня.

¹³ Богдан Стебельський. Вистава малярства і графіки М. Левицького. — Гомін України. — Торонто, Канада. — 1964. — 4 квітня.

¹⁴ Обговорення виставки творів М. Левицького в Нью-Йорку. — Гомін України. — Торонто, Канада. — 1964. — 4 квітня.

¹⁵ Іван Кедрин. Мирон Левицький в Нью-Йорку. — Джерсі Ситі, США. — Свобода.

¹⁶ Євген В. Бачинський. Мої зустрічі та силуети українських малярів і різьбарів на чужині. — Нові Дні. — Торонто, Канада. — 1952. — Вересень.

¹⁷ Марина Антонович-Рудницька. Слово про Мирона Левицького. — Жіночий Світ. — Торонто, Канада. — 1985. — Листопад — грудень.

"Пан-Українська" галерея
та Міжнародний Фонд "Відродження"
запрошують мистців з України та української діаспори
до участі в міжнародному біенале
сучасного українського образотворчого мистецтва
"Пан-Україна '95", що відбудеться
в серпні — жовтні 1995 р. в м. Дніпропетровську.
Для визначення учасників та створення каталога просимо
надсилати кольорові прозирки (60 x 60 чи
60 x 90) або чорно-білі фотографії (18 x 24) з творів
живопису, скульптури, графіки, асамбляжу, а також
фото автора (18 x 24) з короткими анкетними даними
за адресою: 320091, м. Дніпропетровськ, Набережна Леніна, 11,
Спілка художників, "Пан-Україна '95",
телефони: 78-18-54, 47-09-51. Олена Годенко-Наконсчна

Євген СВЕРСТЮК

ЛИЦЕ ЛЮДИНИ ПЕРЕД ЛИЦЕМ ТЕРОРУ

Втратити лице — втратити все. Із цим майже всі згодні. Але не всі договорюють до кінця: лице як образ і подобу Божу. Так само і з втратою Слова, про яке не всі згадують, що воно поставлене на Сторожі Духу. Верхівка інтелігенції завжди і скрізь була хранителем Слова як найвишого дару Божого.

Большевизм від самого початку заглянув у вічі інтелігенції маскою смерті. Вдершись до Києва в січні 1918-го, большевики стріляли в обличчя інтелігенції просто за українське слово. Зрештою, російській інтелігенції теж не жаліли. Навіть свого прихильника Горького вони відштовхнули і навели його на "Несвоевременные мысли". Борис Пастернак уважав, що, коли колективізація не вдалася, інтелігенцію потрібно було усунути, щоб не було кому усвідомлювати...

Але тут тільки частина правди. Адже відомо, що інтелігенцію потрібно було поступово усунути або купити вже після захоплення влади. Інтелігенцію як зайву розкіш. Утилітарна сила потребує лише дешевої прислуги...

У чому корінь несумісності?

Інтелігенція несе духовну спадщину та ідею національного служіння.

Інтелігенція тримає опозицію здорового глузду.

Інтелігенція являє симптом незалежної думки.

Большевизм, як сила антикультурна й антинаціональна, відкидав служіння разом із вівтарем. Він бачив в українській інтелігенції передусім привид Української Народної Республіки або потенційних захисників української незалежності. До того ж інтелігенція несла в собі ідеалістичний опір, а з ним і несумісність ідеологічну.

Опозиція здорового глузду була по суті народною. Здоровий глузд — найбільший ворог большевиків. Але він промовляв устами інтелігенції...

Нарешті симптом незалежної думки був для большевиків ворогом, якого вони згадували і скрізь відшукували. Їхня цензура накладала мертві печаті, і тільки великий хист та хоробрість проскакували покаліченими через рогатки. Вони вважали справжню інтелігенцію опозицією, натомість вербували слухняну напівінтелігенцію, залякану і послужливу.

І справді, незалежний інтелігент був в опозиції, бо ніс у серці традиційні цінності свого народу, його релігійну мораль, національну вірність і гідність особи, яка цінує спадок батьків як свою власність.

Якщо прочитати твори Зерова чи Косинки, Куліша чи Хвильового під цим кутом зору, то, попри всі відмінності, вони були захисниками національної спадщини. Саме це й було причиною нещадної критики з Москви.

Поняття, що народилося в атмосфері відродження 20-років, — **РОМАН-ТИКА ВІТАЇЗМУ** полегшує розуміння ворожості Кремля до України. Правда, серед українців було стільки вірогідданих і послужливих малоросів, що зовні це скидалося на "вічний союз". Але політики пам'ятали, що так було вже не раз. То раптом несподівано постає Хмельницький проти Польщі, то Мазепа проти Росії, то в 1917-му утворюється Українська Держава (і за умов, коли налагоджений вплив інтелігенції в Росію був ніби гарантом немочі).

У Кремлі пам'ятали, що Україну треба постійно тримати, як птаха з об'ятими крилами.

Тим часом життєві сили України вселяли надію. Попри всі катастрофічні спустошення громадянської війни, в сім'ях — по 5 — 10 дітей! При будь-якій політиці антиукраїнської держави український народ виживав і перемагав вражі сили. Боротьбисти перейняли естафету боротьби і вже під червоним прапором надіялись:

Ми зіллємось, розіллємось
І заллєм большевиків.

Доповідь на міжнародній конференції, присвяченій 60-річчю масових репресій української інтелігенції.

Здавалося б, теорія і практика класової боротьби під керівництвом із центру наплодила в Україні досить ворогів творчої інтелігенції зі своїх посіпак. Виявилось, що далеко не досить: була тільки прислуга. Ініціатива погромів шшла із Москви. Лист Сталіна Кагановичу проти Хвильового у 1927-му був програмовим.

Розгром "Землі" Довженкової в газеті "Известия" (1930). Розгром "Патетичної сонати" Кулішевої — в газеті "Правда" (1932).

І не тільки ініціатива, але вся режисура виходила з Москви, і то особисто від Сталіна. І робилося це демонстративно.

Прецікавий документ — зашифрована телеграма Сталіна до Харкова, Косіору — Чубарю:

"Когда предполагается суд над Ефремовым и другими? Мы здесь думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников... Наша просьба согласовать с Москвой план ведение дела на суде".

Цинікам із ГПУ в Харкові, усяким Балицьким, які добре знали моральну висоту старої української інтелігенції, і на думку не спало б судити академіка Ефремова за тероризм. Ідею, вироблену режисуру і контроль спущено з Москви так само, як потім — війну голодом і самого Главголода Постишева.

Каральний дух Москви був очевидним, до цього звикли від Петра І.

Незвичними все ж таки були сатанинські масштаби. По суті, це перекривало піраміди Тамерлана, насипані з людських черепів.

Тут усе виходило за межі свідомости. Воно деформувало психіку особистости, що живиться позитивними емоціями, деформувало психологію покоління, яке жилося з традиційних релігійних джерел любови.

Власне, ми споконвічно знаємо символ страждання. Але тут інше. Вже тисячу років ми стоїмо перед Розп'яттям. Ми звикли до тієї емблеми долі синів людських. І знаємо: вибір вузької дороги веде на Голготу.

Але колективна, тотальна Голгота — це диявольська пародія, профанація поняття! Тут у суцільному злочинстві розмиваються межі добра і зла. Колись було зло як невдача добра. Тут зло стало торжествуючим, закріпленим у теорії, у стратегії влади! Власне, тут одна з причин, чому не можна ставити питання про суд над дияволом у царстві диявола. Тут всі стають жертвами, всі замішані. Зло породжує зло, кривда кривду, бо перед людьми відкриваються тільки самі дороги кривди. І ті дороги ведуть людей, збитих у юрбу, позбавлених свободи вибору. Вірніше, просвіток свободи вибору з'являється, але тільки як вибір на грані смерти, коли людина зрікається дороги блуду. Коли ж не зрікається, то все одно потрапляє під колесо "історичної неминучости".

Ми не маємо права чекати від людини зречення життя. Ми не можемо судити людей із покоління приречених угноювати ґрунт "для світлого майбутнього людства".

Однак, коли ми стоїмо перед Розп'яттям, то розпинателі зникають. Вони десь розподілюються на прокураторів, юд, пилатів і безіменних учасників та співучасників.

Перед нами — лише один розп'ятий. І вічні питання: за віщо? Для чого?

Путь на Голготу велична тоді,
Коли знає людина, куди і за що вона йде.
(Леся Українка)

Бо коли не знає — зжалься, Боже, тих тернів...

Отже, в нинішні роковини жорстокого злочину, коли було роковано на смерть усю українську культуру, нас, природно, найбільше цікавлять обличчя тих, що обрали величну путь.

Українське національне відродження 1917 року було вибухом, який збудив приховані сили народу і дав їм розгін на ціле десятиріччя, аж поки їх не скувало морозом великого терору. Золотий гомін Києва, плут революції, битви за національну волю — все це жило і будило дух покоління.

"Яка краса — відродження країни!"

Ці Олесеві слова були гімном часу.

Якби не була споганена революція червоним терором, братовбивчою війною, геноцидом, якби не виродилась — вона була для того покоління джерелом нової віри,

бойового духу і сміливої мрії. Навіть у большевицькій рішучості та безстрашності був елемент демонічної романтики.

Епітафію цій романтиці терору створив Микола Хвильовий у новелі "Я", натякнувши самою назвою на дияволізм гордині, готової переступити через святиню і через материнську любов.

Поряд із тим, індивідуалістична романтика заносила речників того покоління за межі дозволеного. Коли у світі диктатури Кремля підіймається голос: "Геть від Москви! Орієнтація на культурну Європу", — то це щось більше за цивільну одвагу. То вже постаті — понад стандарти часу.

Трохи захищені партійними квитками Хвильовий і Куліш пішли проти течії. Але нічим не захищені Зеров та Курбас та інші теж пішли проти течії! Вони всіляко протистояли і в літературних об'єднаннях, і як індивідуальності, які не приймали зміщених вартостей комунізму.

Із другого боку, ці люди українського відродження справді були пройняті революційним духом оновлення. Вони протиставлялись також старій українській інтелігенції, що не приймала стихії революції. Вони хотіли покінчити з малоросійством, інертним козакофільством і сентиментальним патріотизмом. Вони засвоїли енергійну мову "перших хоробрих", що вийшли з пекла революції та громадянської війни не для того, щоб прийняти комунізм, пристосований до безпринципної влади.

УБИВСТВО ЛЮДИНИ УКРАЇНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ — так називає свідок часу Іван Кошелівець наступ на особистість на початку 30-х років. Особистість вступила в конфлікт із тоталітарним режимом, що вимагав рабського послуху партії і рівняння на найнижчого.

Генеральний план організувати письменників у загони оспівувачів під партійним контролем Спілки письменників у 1934-му був проведений великою кров'ю, — як на війні. Смерть або капітуляція!

Потім люди будуть дивуватись, як вчорашні брати по перу нараз заговорили різними мовами...

І кляпчик неба, розп'ятий на ґратах,
І недріманне око у вовчку...
Ні, на вороних уже не грати:
Я в кам'янім, у кам'янім мішку.
(Михайло Драй-Хмара)

Пурпуровими вогнями
Нам новий сяє час.
Слово Сталіна між нами,
Воля Сталіна між нас.
(Максим Рильський)

Дива нема: Рильський вирішив виживати під тим же "недріманним оком у вовчку" — і його випустили з тюрми. Примітивно було б пояснювати все мужністю чи продажністю: в цій ситуації абсурду на смерть гнали і непокірних і покірливих.

Але режисура позначила "галочкою" прославлені імена Довженка, Тичини, Рильського, щоб зберегти для фасаду, для ілюстрації "класової боротьби".

Вони теж були тероризовані, — щось схоже на тих засуджених на страту, яких використовували для закопування трупів.

Епоха тотальної утилізації переступила і через душі і через особу. Все це мало бути зліквідоване і покладене у фундамент Вавилонської вежі, спорудженої гординою проти Бога і проти Людини.

Стратегія "мирового пожара" ще заздалегідь готувалась в Європі. Нова релігія соціалізму обіцяла на зміну недосяжному ідеалові любови — реальне чудо, ще те, пропонуване Христові дияволом у пустелі: перетворення каменя на хліб.

Революція упала на розмитий розгойданий ґрунт Росії. Тут закон Божий не вкоренився ні в громадських інституціях, ні в особистій свідомості. Ще Шевченко писав:

Читаєм Божії глаголи
І од високого престола, —
Усі ми в золоті і голі.

Переоцінка цінностей означала тут насамперед знецінення Слова і святині, на яких тримаються віра, закон, мораль, етика і естетика.

Виплеканий російською матеріалістичною філософією нігілізм став ідейною зброєю плебейських вождів і плебейських мас.

Те лихо впало на знесилений суспільний організм, як тиф. І насамперед — під філософським плащем. Це належить до головних хитрощів диявола: підмінити найвищий дар людині від Бога. Підмінити Слово!

Сталося це серед білого дня, але непомітно. Справа в тому, що головні слова, на яких виросла людина, — Бог, любов, правда, закон, свобода — не були вкрадені. Вони не зникли зі словника. Навпаки, після революції ще частіше їх стали вживати. Тільки з протилежним змістом або протилежним знаком. Їх стали **використовувати**.

Навіть Заповіді не були відкинуті цілком. Большевики судили і за крадіж, і за вбивство, і за обман. Але заперечення Абсолюту перетворило Заповіді на партійні рекомендації.

Скажуг солги — солги,
Скажуг убей — убей.

Большевики виступали навіть проти тероризму. Адже вони судили старих демократів і гуманістів, академіків і поетів начебто за тероризм — у самих лише помислах — за "намір" убити залізних большевицьких вождів.

Але як слово Бог — втілення Абсолюту — було зведене до блюзнірства, а Правда зведена до назви пропагандивної газети, — так було перевернуто усі ключові слова. У них зміщено і поступово витіснено віковичний зміст, досвід духовного і морального життя поколінь.

Слово, поставлене Богом на сторожі людини як знак Божественного походження і спрямування її душі, як молитва і нагадування, — те слово в ужитку Антихриста стало засобом обману. Як блудний вогник, за яким біс водить людину, що загубила дорогу. Проповідь такої трудної вистражданої любови до ближнього була замінена пропагандою зовсім легкої підозри та спонтанної класової ненависти. Після революції та сухо-віїв громадянської війни вона поширилась, як пожежа в степу.

Слово, пущене по нисхідній, покотилося лавиною. Порожнє і легке, воно стало матеріалом для створення демагогічних популістських мітів. І просто сигналів для маси:

Ленін — одно тільки слово,
А ми вже як буря — готово!
(Павло Тичина)

У пресі, літературі і навіть у науці воно стало легким і приблизним, як тимчасовий пропагандивний засіб. Вихолощені слова перетворились на порожні шкарлупки, легкі для підміни. Зате вони приводили в дію механізм масових психозів.

Обіцяного хліба з каменю не вишло. Зате поклоніння дияволу задля ілюзорної влади над світом (третя обітниця диявола в пустелі) реалізувалось і в Москві, і в Берліні. Отже, великий терор ішов паралельно з великою олжею. За допомогою підміненого слова.

Давно помічено, що большевизм переніс на мирний час усі підступно жорстокі й засекречені стратегічні й тактичні методи війни. Війна з народом! А в війну падає вартість людського життя.

Разом із підміною Слова сталась підміна самого поняття ДАРУ ЖИТТЯ. В очах упав той абсолютний Божественний дар, який має засвітитися в індивідуальності.

Зневажене життя стало відносним, сіреним і убогим — життя безрадісної причетности до Божого світу. Сірий детермінізм заговорив бляшаним голосом ЧК: "Никуда не денешся!". Душогубства ніхто й не приховував. У школі вивчали: "Та нехай собі, як знають, божеволіють, конають"...

Символом обікраденого дару життя стало інвентарне число, концтабірний номер, під яким згасав чи то невідомий світові юнак, чи відомий академік.

Біографії живих у шкільних підручниках недалеко втекли від номера. Вони були всі підроблені і сірі. Перехід до вивчення радянської літератури можна було би починати словами з "Енеїди":

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ.
Тут все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні звізд.

Зниження вартости розвінчаної людини торкнулося всіх. Поет і артист маскувався під бідність, достосовувався до рівня мас. Він промовляв не від надміру духовних сил, а ніби клявся у вірнопідданості, як і належить "служі партії".

Можна зрозуміти, коли заарештований поет говорить якнайтьмяніше і якнайскутіше на слідстві. Там все ясно: чим більше говориш, тим легше заплутають.

Можна зрозуміти, коли прокурори і слідчі применшують особу поета, принижують його творчість і фальшують її в протоколах — їм це потрібно, щоб видати його за терориста, який називає себе поетом.

Але чому прокляті печаті лягли також на обличчя офіційно визнаних?

Справа в тому, що тюремна система сірости скрізь гасила світло і барви, гасила радість і усі виразні форми життя. Воно, те життя, лише скніло і коротало свій термін "від з'їзду до з'їзду".

У змізернілому світі неодмінно все дрібніло в очах людей. Брак поваги й самоповаги, брак ідеалізму позначився на їхньому ставленні до життя. Так само, як і в кримінальному світі, особа значила мало, — цінувався її одяг, речі, становище.

Так уже не до того, щоб докопуватись до суті, заглядати в невидиму суть явищ, у глибинне і потаємне.

Людину та її духові вартості було розміняно на матеріальні.

Комунізм і нацизм — модель однакова. Але відмінність між ними — передусім у способах використання власного народу. Укорінений правопорядок Європи не давав можливости фюрерові робити те, що міг азійський лукавий і хитрий вождь пролетаріату.

Чому післявоєнна Західна Україна з гаслом "Смерть Гітлеру і Сталіну!" десять років чинила опір большевицькому режимові, а Східна Україна в кінці 20-х не змогла? Адже вона мала сили незрівнянно більші. Вона мала великі постаті, великі імена.

Справа в тому, що Східна Україна була духовно полонена і морально роззброєна. Чужа, накинута силою советська комуна назвалась рідною радянською владою, і це було прийнято. Чужа РКП(б) назвалась рідною партією, а тиран — батьком і вчителем... Віра батьків була публічно осміяна. Навіть власне ім'я народу відчужене і перейменоване на "радянський народ". Отрута проникала в організм. Упали духові вартості — ослабла людська солідарність.

Спорожнілі слова, перетворені на пропагандивні стереотипи, стали пастками. Вони в'язили душу і схияли в полон, на рабську службу всеперемагаючому і наступальному большевизмові.

А з другого боку — стратегія жаху і страху. Вона вимагала постійної крові, у список жертв записувано всіх без розбору. Масовий терор в нюанси не входив. Війна є війна — вона оперує мільйонами.

"Єдиница — вздор, єдиница — ноль"

(Володимир Маяковський).

Особа була демонтована, оскільки духовні константи, на яких трималась вона, на рівні теорії було розмито релятивізмом.

Особа не мала Бога і віри. Вона втратила опору традиції та імперативність принципів. Вона не мала жодних вартостей, щоби протиставити їх офіційно-пропагандивним.

Тому на слідстві, де застосовувано і зброю терору, і зброю обману, мало хто міг втриматись при с в о ї м о в і, не приймаючи фальшивих понять, що об'єднували ката і жертву. Обидва були за "світле майбутнє" і за "радянський народ"!

Людині бракувало ясної мови для ясного самоусвідомлення.

Треба сказати, що дух розстріляного відродження, трагедію українського відродження і саму концепцію його зберегли і винесли у вільний світ письменники з підсоветської України, яким доля судилася вціліти, а хвиля війни закинула їх за кордон. Деякі вирвались із лабет НКВД (І. Багрянний, Т. Осьмачка, Ю. Лаврінченко, Михайло Зеров та інші), інших Бог милував (В. Барка, І. Кошелівець, Ю. Шевельов). Але всі були наче морально зобов'язаними дати свідчення про лютий час та про колеґ і друзів, страчених або приречених мовчати.

Страшно подумати про нашу історичну пам'ять, якби не врятувались ті живі свідки. Порівняно з ними наші автори з-під комуністичного режиму дали мізерну інформацію і невисокий рівень осмислення. Досить сказати, що в довідниках замовчувано 250 письменників, ліквідованих за наказом партії, і згадувались лише втрата 25 загиблих на війні.

На сторінки преси потрапило мало що з того, що люди пережили і знають. Мимоволі думаєш, чи мали б ми ті високі і достойні імена, що залишаться великими літе-

рами в історії ХХ віку, якби вони догасали в ССРСР, якби їм не пощастило вирватись на волю, випрямитись і заясніти.

Це окреме питання для психолога: що ми втратили, oprіч розстріляних, у затерпих від жаху німих свідках, які зберегли життя, але втратили дар правдивого свідчення...

Нині ми дивимось на поле битви крізь призму 60-ти пекельних років. Земля вже всотала кров, і зарівнялись могили. Залишилися символи і засвідчені факти. На них можна подивитись з двох позицій.

Перша — т а к т и ч н а. Як доцільно було перед лицем терору поводитись тим, що "трали з нечистим в останню життєву гру?"

Це питання людське, занадто людське, щоб міряти за еталонами. Кожен захищає своє життя — відповідно до свого характеру, своїх понять і вартостей. Ситуація абсурду тягне людей до поведінки абсурдної. Якщо їм не заважають суворі принципи.

Друга — п р и н ц и п о в а п о з и ц і я п о е т а, поставленого на сторожі слова і вічних вартостей.

Урок 1. Вірність високому покликанню і Слову, даному Богом, ніколи не програшна. У ситуації терору ця вірність цінніша вдвоє.

Урок 2. Якщо високе служіння Слову і понадчасовій правді горіло в серці поета, то поет відбувся, що б там із ним потім не сталося.

Урок 3. Орієнтація на сезонні вартості, на політичну чи естетичну кон'юнктуру губить талант у зародку і не дає йому засвітитись від Слова. Далі вже йдуть творчі біографії, написані і ненаписані книги, виконані й невиконані ролі.

Потому — висновки політичні, з яких хочу підкреслити один: фізичне і моральне знищення інтелігенції — це параліч і провінціалізація нації. Якщо це супроводжується висадженням у повітря святинь, храмів та ліквідацією їхніх служителів — то це духовий геноцид. Якщо ж одночасно з цим усім організовується війна голодом проти народу і за один рік винищується чверть нації (понад 7 мільйонів), — то це геноцид тотальний.

Але якщо після цього стероризований поет змушений звеличувати народовбивцю, якщо невинно убієнних і закопаних без хреста заборонено поминати і навіть слово "голод" заборонено згадувати; якщо замість заупокійної молитви гучномовці співають про щасливе життя уцілілих, які зі страхом чекають своєї черги, то тоді маємо те, що називається: к о м у н і с т и ч н и й г е н о ц и д в У к р а ї н і.

Хто вивчатиме фатальні душевні зміни в психіці тих, що вже вмирили, але не вмерли? Хто говоритиме заборонене слово правди в царстві примусової ідеологічної брехні?

На кого надіятися, коли сам розіп'ятий Бог прилюдно зневажений, а країну втіленого Антихриста в найстрашніший 1933 рік визнала Америка?

Після цих усіх питань ми можемо задуматися над станом нашого народу і нашої культури напередодні другої світової війни.

Чотири роки вона лютувала на українській землі. Україну визволяв від большевиків Гітлер, після того Україну визволяв від гітлерівців Сталін, а після його визволення недобитків косив голод 1947 року. Хвилі комуністичного терору дедалі ставали слабшими. Але вони знов і знов косили ту інтелігенцію, яка берегла пам'ять і захищала духові вартості.

Не будемо втішатися тим, що все відійшло в минуле. Поле засмічене, отруйний посів нам ще збирати і збирати. Збанкрутіле слово, негативна спрямованість емоцій, спокуса насильних методів, девальвація моральних вартостей — це реальні атрибути нинішньої депресії.

В основі її — втрата віри і довіри, моральна криза особи.

Оглядаючись назад, бачимо безум у масштабах імперії і слабку протидію духово ослабленої людини. Тепер бачимо, як зірвалося з основ усе і пливило до невідомого берега.

Але вага і значущість творчої індивідуальності зберігалась залежно від збереження нею коріння і вартостей.

Нинішній посткомуністичний світ іде в нікуди. Проте він так само тримається на особах, що зберігають коріння і вартості.

Але що нас живило і будило у хвилини духового виснаження?

Обірвана недоспівана пісня!

Енергія обірваного життя: воно передається наступникам як заповіт.

І духова енергія Слова, яке не продається і не розмінюється.

Слова, яке світиться і засвічує.

Віктор НЕБОРАК

ПОСЛАННЯ ДО О. З. ВКУПІ ЗІ ЗВЕРНЕННЯМИ ДО ВЕЛЬМИШАНОВНОГО ЧИТАЧА

*(Із приводу публікації Оксани Забужко "Психологічна Америка" й азійський ренесанс, або Знову про Карфаген")**

Із Березької жупи вутла паня
Мені тлумачила, що я карпаторос.

Петро Мідянка

Наша незрівнянна Оз подорожує культурами та світами. Її сляшливий зір проникає в нагромадження категорій і структур. Її океанічна свідомість зважає і співвідносить. У ній потоплено континенти. З неї піднімаються вершини одкровень. Вона видобуває дефініції і прямує до вимріяної мети. Вітрильник-Оз!.. Так ніби в бурях спокій є... А чергова часова хвиля, пінячись і розбризкуючись, приносить перед мої очі послання від Оз. Це свідчення того, що ми живемо все ще в єдиному світі. Хапливо гортаю коштовні листки. Про що ж ти встигаєш сповістити мені, даленіюча Оз(?):

- про Картагену нашої провінційності;
- про Америку і американців;
- про хутірну свідомість українців, а згодом і європейців;
- про Галицько-Волинське князівство;
- про Сквороду та інших;
- про любов Оз до Америки;
- про кількість каналів на американському TV;
- про корейців, бенгальців, українців та ін. в Америці;
- про гурт "Пліч-о-пліч";
- про бідну галицьку лялечку в Самборі чи Дрогобичі;
- про світове місто Нью-Йорк;
- про колишне світове місто Париж;
- про те, що з Нью-Йорка ближче до Нобелівки;
- про вдячність і побожність;
- про І. Драча та І. Марчука в Америці;
- про Нью-Йоркську архітектуру;
- про любов до ближнього свого;
- про студентів Оз;
- про комунізм і фашизм як наслідок хуторянства;
- про вину Європи перед рештою світу;
- про зміну епох і начал — чоловічого на жіноче;
- про час і його швидкість;
- про історичну та філологічну свідомості;
- про життя і нежиття;
- про передчасну еякуляцію в мужчин на Заході;
- про Верховну Раду України;
- про українську культурну некрофілію;
- про похорони і перепоховання;
- про "зацілілих" — Олесь Гончара та Ліну Костенко;
- і знову про Картагену, яка мусить бути зруйнованою...

Боюся, що всіх "про" і не згадав.

О, всеосяжна Оз, хіба мені підвладне таке надзавдання? Легше бути звичайним статистом і вилуцтити з Твого дорогоцінного послання найважливіші слова і словосполучення — ті, що пишуться з великої літери (окрім, звичайно, тих, що ними

* "Сучасність". ч. 9, 1994, с. 141 — 161.

Ти починаєш свої карколомні енергетичні синтаксичні побудови): Ю. Шерех, США, фабрика "Червоний панчшник", Йордан (ріка), Сантьяго (місто), Україна, Мак (ім'я), Місько з Замагорова, Апенінський півострів, Борхес, Мілош, Вейнтрауб, Радянська влада, Спілка письменників, М. Бахтін, Галичина, Юрій-Болеслав із Романовичів (князь), Галицько-Волинське князівство, Содом, Дев'ята симфонія, "Улісс" (роман), тичининське "Замість сонетів і октав", Сковорода, Леся Українка, Курбас, Куліш, Тичина, Шевченко, Америка, "Ukrainian Culture and Civilization", "Фольклор Чорної Африки", "Жінки в латиноамериканських літературах", Стейт-Коледж, Пенсільванія, Майдан Незалежності, Секлета Лимариха, Київ, Нечуй, Старицький, Штати, "Брайтон-бічівська" (субкультура), Атлантика, Бориспіль, Хрещатик, Берлінська стіна, Європа, Азія, Індія, Китай, Пд. Корея, Східна Європа, Японія, Екзюпері, Іваново (місто), Схід, Філадельфія, Алабама, "Пліч-о-пліч" (гурт), Нью-Йорк, Вашингтон, Детройт, Самбір, Дрогобич, Болгарія, Південно-Східна Азія, Поділ, Проня Прокопівна, О. Мурашко, А. Франс, Мопассан, В. Підмогильний, М. Рильський, Град Земний, Шпенглер, "Життя і революція", Ернст Гемінгвей, Мічиган, Тбилисская (і) Казанская Академія, Гертруда Стайн, С. Вальехо, Г. Арп та М. Ернст, Аполлінер-Жакоб-Делоне, "Пер укупі...", Москва, Сталін, Довженко, ГУЛАГ, Ейфелева в Парижі, Ворлд Трейд Сентер (хмарочоси в Нью-Йорку), Вавилонська (вежа), Кремль, Ніна Берберова, Франція, О. З., Валері, Жід, Дюамель, Марітен, Морія, Грін, Бодлер, Верлен, Алданов, Ремізов, Бердяєв, Ходасевич, Поплавський, Набоков, Варшава, Львів, Н. Білоцерківець, Ліма, Йосиф Бродський, Дерек Волкот, Нобелівка, Стокгольм, Zwischenrede, Кенігсберг, Калінінград, "Окляхомщина та Техашина".....

Д о с и т ь!

А я дійшов лише до половини послання! І з такими різнокаліберними поняттями наша таємнича Оз хоче знайти код до порозуміння? Та це більше нагадує якесь ворожіння, якесь збивання з пантелику! Простіше, напевно ж, виявити, яких слів годі дошукатися тут. Щось ніким і не пахне з покоління Оз (вісімдесятники, — Білоцерківець дебютувала дещо раніше), нікого не знайдемо з Нью-Йоркської групи (це ж не вкладається в певні схеми), нікого з успішних українців (від ректора Юрія Дрогобича до поета Івана Малковича, який як дитячий книговидавець налагодив тісні ділові контакти з американськими книговидавцями), нікого з успішних європейських чи азійських кінорежисерів, композиторів і т. д. і т. п. "Тіні забутих предків", нагадайте ще раз про себе! Але, о, божественна Оз, як все-таки ти багато знаєш! І так мало сповіщаєш про свій в л а с н и й досвід. А мені так бракує а в т е н т и ч н о г о спілкування з людьми! Шукаю людину! Бібліотек і комп'ютерних програм маю д о с и т ь! Ти, чарівна Оз, на протилежній півкулі. Як Тобі там живеться, Інопланетянку? Ти говориш про все і всіх, ти така ерудована, така вчена, ти знаєш багатьох мов ... Але чує моє серце — мордує щ о с ь Тебе, несе щ о с ь Тебе у світи і не можеш Ти й там знайти бажаного. Про що ж насправді Ти хочеш мені сповістити?

II

Останній раз я бачив Оз
посеред галицьких лукроз...

Вельмишановний Читачу "Сучасности", не приховуватиму від Тебе, що з Оз я давно знайомий, як і вона зі мною. О цей вир, цей шал, цей неспокій!.. Розділ про Оз посяде належне місце у моїх спогадах про кінець другого тисячоліття в Україні. А зараз дозволю привернути Твою увагу до останніх наших — конгресових — здібанок.

Завершувалося божевільне літо 1993-го року. У Львові відбувався черговий конгрес Міжнародної асоціації українців. Програма обіцяла ярмарковий український варіант — інтелектуали сповзалися кожний зі своїм крамом. Синтетичних ідей було — тьма, тобто їх не було взагалі. Бідні (в матеріальному сенсі) українські науковці таємно плекали надію потрапити на очі багатим (у тому ж сенсі) західним науковцям-україністам з метою зав'язування міцніших вузликів на пам'ять, які б (поможи, Господи!) долучили їх до валютних фінансувань... І так далі.

Нове (умовно кажучи) мистецьке середовище Львова, збаламучене професором Грабовичем і режисером Проскурнею, влаштовувало ряд акцій, альтернативних до тої культурної програми (культпоходи в академічні театри, подорож в Олесько, фуршетги...), яку запропонували конгресантам гостинні господарі. Серед тих акцій була вистава театру Леся Курбаса, виставка художників з товариства "Шлях", дійство "Листи до землян" Володимира Кауфмана, перегляд фільму Дончика-Андруховича "Кисневий

голод", поетично-прозова акція "Загін загону загоном", якою (в продюсерському сенсі) займався я. Мушу одразу ж зробити заувагу, що подібні речі у Львові останнім часом діються майже безперервно. Конгрес був ще одним приводом. Ніхто з організаторів коштресу нам суттєво не допомагав, хоча й не заважав, за що їм моє персональне запізнє дякую!

Так уже склалося, що я був причетним до багатьох з тих акцій, хоча, вибачайте, не мав ніякої причетности до конгресового ярмарку. На перфоменсі Кауфмана мені випала досить дражлива роль "заганяйла" публіки і її ж "попечатника". А найдрастичніше було те, що художник мені доручив знищити на очах у юрби матрицю його графічної роботи, розтиражованої в обмеженій кількості і розвішаної у просторі виставочного залу (прелюдія відбувалася надворі), — в тому разі, якщо не знайдеться серед публіки нікого, хто б викупив ту матрицю від кари на горло (сума — щось до \$100 в перерахунку з тодішньої купонної маси). Серед глядацтва були достатньо шановні і багаті (у наших вимірах) гості. В одного професора навіть рука потяглася до гаманця. Але мені яко кату було відведено обмежену кількість хвилин. (Ось де наш часоплин пришвидшується!) І фатальна мить грянула. І матриця була знищена. І грішники відправились у пекло.

Усе це дійство в деталях зафільмовано. Зацікавлені особи можуть звернутися до пана Володимира Кауфмана. Я зголошуюсь бути посередником.

Ось такі пироги.

Не порятує, найерудованіша Оз, нас ніхто, крім нас самих, — ні рідне демократичне чиновництво (державя), ні західна еліта. Як, як же можна відмовити собі в **насолоді побачити автентичну подію** — в наш, такий опосередкований десятками телевізійних каналів, томами, конгресами, паперами, личинами, словесами, вібраціями і т. д. — "прекрасний, неповторний час"? — час знищення мистецтва? — побачити подію-смерть?

То ви хочете Подію? Ви матимете її!

Ага, щось я не про те...

Отож — конгресакція "Загін загону загоном". Зустріч трьох поетичних угруповань — Бу-Ба-Бу, ЛуГоСад і "Нова дегенерація". Ведучий — Юрко Винничук. У другій частині — виступи поетичних особистостей. Порядок виступів вирішує попереднє жеребкування. (Дуже пильную за ритуалами!) Оз, персонально мною запрошена, не знаходить вільної хвилини на жеребкування. Вона в оточенні українців із діаспори. Оз — королева, а діаспора — її свита. Оз доручає свій вихід на сцену Провидінню. Провидіння влаштовує так, що перед Оз виступає художник і поет, представник найкрутішого львівського підвального андеграунду, Мирослав Ягода. Мирослав, про живопис якого, до речі, чулося і писалося по багатьох "світових" містах, читає вірш про море — стихію, ще автором не бачену. Є ж такі люди в наш час! Мирослав уникає мікрофона. Мирослав примушує публіку (чотири сотні глядачів з квитками, львівська філармонія, серпень 1993-ого), затамувавши подих, слухати кожну його фонему. Дитина виходить на сцену, щоб посюрчати в Мирославів пищик. Повний контакт із залом. Ошелешені молоді славісти з усіх кінців світу, випхавши голосуючі руки з диктофонами вгору, записують усе це дійство. Після Мирослава (за результатами жеребкування) має вийти Оз. Її нема. Я запрошую її на сцену. Вона відмовляється. Її не сподобався у виступі Ягоди один вираз. Вона на межі вибуху. Я наполягаю. Нарешті Оз на сцені...

І справді, тяжко все це...

Не так давно, хоча про це відомо було ще старим цивілізаціям, я переконався, що в малому прозирає більше. Якщо тяжко в таких дрібницях, то тяжко і у великих справах. Хочеш збудувати міцну державу, вчив Конфуцій, почни з себе і зі своєї родини. Не живи далеко від місць, де народився, вчив Джуан-цзи. Не вчи яблуню родити, а клубок котитися, навчав Скворода. І т. д. і т. п...

Так і не вдалося нам поговорити з Оз у ті конгресові дні. Доводиться тепер обмінюватися посланнями. Ціле щастя, що журнал "Сучасність" став все-діаспорно-українським. Хто б міг подумати ще п'ять літ тому, що мені і Оз така форма часопису стане в пригоді для обміну міркуваннями.

Хоча з Шевельовим я побалакав за обіднім столом, не виходячи з будинку, де мешкають мої батьки. Але це вже інша історія.

III

І все-таки, що діється з Оз і з нами усіма?

Про що хоче сповістити нам наша новоукраїнська Колумбіна? Про те, що ми — провінція, а Нью-Йорк — столиця світу? Нам відома і така шкала цінностей. Просто вона час від часу міняє напрямок — Москва, Нью-Йорк, Париж... Що далі? З усього цього я можу зробити лише той висновок, що напрямок шкали міняється. Що буде завтра? — Пекін? Токіо? Небесний Єрусалим? Чи, може, йдеться не про ще одне оприлюднення тієї шкали, а про активну дію? — "мусить бути зруйнована" (слова з 1948-ого)? Яким чином? В який спосіб? Чи знайду я програму дій у посланні Оз? Я,

Віктор Неборак, солідарний з нею в тому, що з нас, українців, уже довгий час роблять "рогулів" і "жлобів". Деколи, а може й, завжди ми самі цьому процесові сприяємо. Що таке "рогуль" і "жлоб"? — це індивід, який не встигає за часом, але натужно і комічно намагається встигнути. Носить речі, які десь уже вийшли з моди, і вважає, ще це модно. Читає книжки, які вже всі перечитали і забули, і вважає себе суперінтелектуалом. Рогуль — це майже модерніст, бо він прагне себе модернізувати. От тільки постійно не встигає. Рогуль — або провінціал — в тлумаченні Оз — той, хто не встигає, не носить, не читає те, що зараз встигають, носять, читають в Нью-Йорку, навіть, якщо усе це йому пасує, як нашій корові ковбойське сідло. У моєму ж тлумаченні — це той, хто намагається встигнути, носити, читати те, що зараз встигають, носять і читають в Нью-Йорку, і вважає, що він вже не рогуль. Найліпший спосіб — уникнути запізнення — який? — правильно! — поїхати в Нью-Йорк (або Париж — "Пліч-о-пліч" — але ж, даруйте, це не рок-група — це рог-група), оселитися там з метою влізти в ритм "столиці світу". Висновок? Нью-Йорк — місто всесвітніх рогулів. Бо всі вони колись туди приїхали з подібною метою. Бо для справжніх "американців" — індіан — це було священне місце, куди вони боялися і кіл вбити. Білі рогулі і рогулі-представники інших рас повбивали туди, не питаючи ні в кого, досять "кілків", якими так захоплюється як архітектурним дивом наша естетка-Оз.

Усе це, панове, постмодернізм, вигаданий у тих же краях.

Усе це відволікає нас, споконує нас не займається собою, а займатися усе новими словами. Ось де філологізація свідомости! Що ж, непогана гра для людини, яка "воліє" одну зі ста тисяч кухонь.

Але все-таки, Оз, в який спосіб мені — в себе вдома, на місці — боротися з рогулізмом і жлобством, вибачте, з провінційністю? Адже весь світ — провінція, окрім Нью-Йорка.

В американському фільмі "The doors" (про однойменну групу) є епізод, де співак і поет Джім Моррісон відвідує салон Енді Воргола. Творцем фільму треба було, очевидно, показати центр тодішньої нью-йоркської богемі, куди потрапляє провінціал Моррісон (він з Каліфорнії). Воргол дарує Моррісонові непотрібний йому самому телефон для розмов з Богом. Моррісон віддає цей коштовний подарунок бомжеві на вулиці, а сам з випадковими друзями-упирами відправляється на оргію в якийсь із готелей. До чого я веду? Американець Джім Моррісон, легенда шістдесятих, ірландець з походження (про це наголошено у фільмі), відправляється помирати в Париж. Упродовж життя його постійно супроводжують і нищать індійські духи. Є там сюжетик, зв'язаний і з відьомським поріддям. Він повертається в Європу. Подібний шлях проробив ще один відомий американський поет-книжник — Т. Ст. Еліот, чи не так? Русин з походження (читай українець) Воргол не знає, що він українець, як і багато хто з русинів. Це вже інша проблема. Але він знає, де його корені, хоча про це нічого не говориться у фільмі. До кого приходить ірландець Моррісон? До русина Воргола. Але в с і бачать інше — каліфорнієць приходить до нью-йоркця. Може, вся справа в шкалі цінностей? Може, нам взяти на озброєння якусь іншу шкалу? І тоді ми не будемо чутися рогулями і провінціалами. Бо та шкала, у вимірах якої мандрує Оз, з необхідністю приводить нас до Нью-Йорка. А цей шлях пройшли уже і Моррісон, і Воргол, і тисячі інших загублених душ, з яких Америка навчилася видобувати долярний потік. Ми знаємо, чим усе це закінчується. "І багато хто з перших останніми стануть, а останні — першими". (Мт 19:30)

Мій варіант шкали — врешті-решт давно відомий — Небесний Град, трансцендент, який ієрархічно вищий від людини, високий дійсний ідеал, до якого людини заповідано еволюціонувати, **вертикаль**, а не **горизонталь**. Земля, як відомо, обертається, і цей доведений наукою факт, позбавляє нас потреби вештатися по її поверхні, спалюючи бензин і забруднюючи повітря, у пошуках істини. Світло істини осяває кожну точку землі в процесі обертання планети. Тяжче з незафіксованими точками. Світла на них перепадає менше. Людина — в чомусь рослина, тільки без коріння. Уявіть собі зростання рослини, якщо її постійно пересаджувати. Осідлість — наш головний спадок, вельмишановна Оз. Незафіксованість, шарпаніна — наша головна біда. Хіба про це не свідчить історія України? І світова історія свідчить про те ж. Як можна збудувати державу, не зафіксувавшись, не вбудувавши ієрархії у всіх сферах — від сім'ї до стольного граду включно? Отже, повільність українського Хроносу — не найбільша наша біда, а, можна сказати, генетичний щасливий спадок, запорука, що ми й надалі збережемо свою національну тожсамість, чого не скажеш про американців. Де це встановлено, що час повсюдно тече однаково? Покажть мені добродія, хто часом заволодів! І де ті нью-йоркці, які жили двісті літ тому? Хіба в новелах Ірвінга. І хто були сто літ тому нью-йоркцями? а п'ятдесят? а двадцять? а зараз? а потім? Де вже тут говорити про тожсамість. Але це така країна. Це країна засадничо інша, ніж перша-ліпша країна Сходу аж до Японії включно. На таких засадах (біржовій грі) вона побудована. Біла пляма п'ятсот літ тому поволі просякає кров'ю тубільців і прибульців, мертвою і живою, і для того, щоб цей цикл продовжувався далі потребує постійного підживлення — свіжої еміг-

рантської крові! — китайці їх порятують і своєю кількістю, і своїми кухнями, і чайнатаунами, які мають тенденцію до зростання в геометричній прогресії, і своїм акцентом, а потім і мовою, і літературою, і своєю вічною культурою. Монголоїдна раса, без сумніву, візьме реванш за індіан — працелюбством, пошаною до традицій, терпінням, відсутністю егоцентризму. Чи, може, я помиляюсь? Але американський Рим буде опановано! (Цивілізовані римляни зруйнували Картагену, а дикі варварські племена Рим завоювали. Дивно все це повторюється). Яке місце у цьому процесі належить нашій героїчній Оз — перекладати українською бестселери китайських з походження американців чи змагатися з ними в англломовних перегонах, чи, може, ще якийсь — ми, сподіваюсь, побачимо. Невже вона ошчасливить нью-йоркську інтелектуальну еліту бестселером, перекладеним з української? Життя таке непрогнозоване... Може, вона отримає з рук Нобелівського комітету остаточне визнання своїх непересічних заслуг перед світовою літературою. І поїде вже по українських університетах, як її Величність Ліна Василівна, просвіщати юних українських рогулів, які такі темні і так шанують зірочки на погонах, а не конкретних людей і їхню щоденну роботу? Дай Боже. Знаємо ми і такий варіант, аж до Сартра у Львівському університеті включно. Хоча старому авантюристу вистачило клепок відмовитись від стокгольмських регалій.

До речі, доводилося мені недавно в одній київській кнайпі, яка чомусь називається ліванським рестораном, вечеряти в товаристві американських письменників. Була там, як кажуть, дуже успішна тепер письменниця Джамайка. Я запитав її, що у вас, в американських сучасних письменників, є ознаками успіху? Вона відповіла: свіжий голос і чек від видавця. А час, час, протягом якого твір живе, а все нові і нові покоління читачів? Такого нема, відказала Джамайка, твір прочитується, екранізується і відправляється на звалище, тобто в бібліотеку. У ліпшому разі його вивчають в школах та в університетських курсах. Мене це не здивувало. Як може бути інакше в країні, яка продукує все нові і нові товари? Старе оголошується мотлохом і привертає увагу в якості хіба чергової моди на ретро — коли Голлівуд вирішує зробити, скажімо, чергову екранізацію. Як от, наприклад, "Дракула" Френсіса Форда Коппола — режисера, який, між іншим, був однокурсником Джіма Моррісона. До речі, за фільмом осердя світового зла знаходиться в Карпатах. А я смію думати, що якраз навпаки.

Одна моя колишня знайома американка, відвідавши село Нижній Березів, сказала, що скоро увесь цей березівський лад, як це не печально, буде зруйновано (така собі частина руйнації Картагени). Прийде світовий капітал (ох, цей моторошний для провінції епітет), повикупує землі і запровадить вигідні виробництва. Вона сказала — так було в Латинській Америці, так буде й у вас. В її голосі чувся жаль, але стверджувала вона це як доконаний факт. А я собі подумав (хоч я і не березун), що зроблю все, щоб світовий капітал не пхався в березівські справи. Ще одна історія про Дон-Кіхота. Чи про бананову компанію. Чи про камінний хрест.

Вельмишановний читачу, вибачай за голослівність. Час би вже й зачитувати щось із красномовної Оз. Хоча усе її послання — суцільна цитата, якщо не записка психоаналітику.

IV

Отож виберу найсуттєвіші, з моєї точки зору, "про" і "контра", бо ж з моєю суто українською схильністю побалакати може народитися якийсь такий новий "Анти-Дюринг". А це всього лиш християнська любов і повага до проблем ближнього свого... Ох ці цитування, цей цитатний метод, полишений нам у спадок марксизмом і його просвітленими адептами, які не знаходили ліпшого застосування випискам з прочитаної мудрости, ніж радісна і віртуозна демонстрація їх перед очима ще не таких вимудрілих землячків. Ох, це виривання з контексту і втягування у словесний теніс!.. Оз, зрозумій мене правильно. Я ж не сперечаюсь, я вияснюю, що корисного можу запозичити в Тебе.

Отже — мої зауваги на полях Твого послання. (Сподіваюся, Вельмишановний Читач уже добув відповідне число "Сучасности", тому, щоб полегшити йому пошук відповідних місць і зекономити обсяг цитат, відсилатиму його до відповідних сторінок послання).

С. 141. Щодо знання американцями географії (можна додати ще й історію чи будь-яку галузь знання, яку вони вважали зайвими для себе особисто). Мої 17-річні учні на Донбасі (1984 рік, шахтарське професійно-технічне училище) не знали, коли людина вперше полетіла в космос — до революції чи після, а Бандерівщина для них означала всього лиш Західну Україну. Не знаю, чи відає хтось із нині живущих, коли людина винайшла колесо (не менш важлива подія, ніж політ відкока Землі), чи як закінчився черговий конфлікт між сіюками та гурунами 856 років тому, хтось навіть з найерудованіших нью-йоркських інтелектуалів. Ну і що?

С. 141. Щодо "типово українського неврозу невизнання" (чужого) — це, може, про князя Ярослава Мудрого (хоча, кажуть, він був скандинавом), чи про Богдана Хмельницького, учня езуїтів, чи про Івана Мазепу з його інтригами з Петром I і Карлом XII, чи про Сковороду, Шевченка, Франка, Зерова?.. Господи! Хто ж тоді формує

свідомість нашої нації? Чи це, може, про мою матусю, з походження селянку, а тепер бухгалтеру трамвайно-тролейбусного депо, яка перечесть "Анну Кареніну" і читає "Рекреації" Андруховича, хоча скопа позирає на мої опуси, і, по-своєму, має рацію?

С. 142. Про українського члена Спільки та італійську делегацію. Я ж чув і таке, як українські літератори в Польщі, наприклад, Оз, Ірванець, Андрухович, Рябчук, Сверстюк добре собі давали раду з польською мовою на різних зібраннях. І, чесно кажучи, мені дуже б хотілося почути, щоб адекватна реакція колись була і з польського боку. Ну і що? Хай кожен наш літератор знає бодай третину з тих мов, якими володів Франко. Честь йому і слава буде за це! Або хай знає тільки російську, як іноземну. Або хай досконаліться лише в рідній мові. Це його особиста справа. Але не робіть на цю тему анекдотів. Совдепія їх наробила досить.

С. 142. Про 650 років українського провінціалізму і візії майбутнього. 400 (якщо не всі 500) років суцільного насилля людини над людиною з часів історичного непорозуміння, названого відкриттям Америки — і маємо на сьогодні осердя сучасної цивілізації! У такому разі Україна має всі шанси в найближчому майбутньому стати найцивілізованішою країною в світі. Але ж це псевдовисновок, чи не так, Оз?

С. 143. Цитата з Тичини. Останні рядки вірша:

...земля, столочена, руда...
Тут ходив Сковорода.

Я думаю, Оз обізнана з методикою структурного аналізу тексту. Останній рядок — надважливий. Останнє слово в рядку, яке ще й римується (чи не єдина рима у тексті), яке ще й — ім'я нашого чи не єдиного оригінального філософа, — потребує зупинки, фіксації, медитації — чого завгодно! — тільки не подальшого додатку у вигляді беззмістовного перерахунку геніальних "ходаків".

ТУТ ХОДИВ СКОВОРОДА.

Що означає це речення? Тільки те, що і Ти, Оз, можеш тут ходити, виконуючи поради нашого Філософа. Але ж Тобі не хочеться жити за чиймись порадами. Рекомендації Сковороди прості і приступні кожному — ось і код на взаємопорозуміння: уникай соціумних спокус, вчися шукати щастя в природному ладі, знайди відповідне своїй природі місце, твори найперше для себе і своїх ближніх, радій існуванню, будь уважний до найменшої травиночки рідної землі, до найменшої її пташки, до кожної її дитини, любя Бога і його творіння, не надавай першорядного значення видимому світу, пізнавай світ через Біблію...

Сковорода був Учителем. Це означає, що в нього були учні — діти і просто люди. І він не шукав їх в імперських палатах. А це означає, що учні залишаються, коли Учителя вже нема серед них. Можна вибудувати перекопливий ряд імен з добрих і недолугих учнів Сковороди. Оз і Вельмишановний Читач зможуть це зробити подумки й самі. Та справа не в минулих поколіннях учнів. **Ми повинні бути учнями Сковороди!** Тоді все стане на свої місця. Хто виконує зараз його поради? Хто читає його і розуміє його? Навіть Тичина все робив або змушений був робити навпаки. Не дивно, що й Оз все робить навпаки.

С. 143. Про "не скаламучений жодними ілюзіями зір". Згадаймо пана Колумба. І Америго, якому дісталася Колумбова слава. У європейців, здається, це непорозуміння продовжується з покоління в покоління. Китайці добре знають, чого вони їдуть в Америку, куди вони їдуть і звідки вони їдуть. Європейці все ще їдуть в пошуках Ельдорадо. Ну і що? Вольтерів Кандід додумався в результаті своїх блукань майже до Сковородинської життєвої філософії.

С. 143. "...цю країну (США) я (...) таки люблю..." — Bravo! Нарешті! Оз так рідко оспівдується в коханні.

С. 143. "Фольклор Чорної Африки" та "Жінки в латиноамериканських літературах". — А хтось, може, розраховував на сусідство з "Французькими екзистенціалістами"? Але ж і такого сусідства не побачиш у курсах, скажімо, Харківського університету, де колись викладав Потебня. Я думаю, що це успіх, Оз. Вітаю!

С. 144 — 145. "Ай вонт ту гоу ту Амеріка!" — чи не єдина фраза, повторена в посланні тричі, отже — дуже важлива. Чи не признається Оз, чого вона хоче? Безумовно, Оз хоче залишитися там надовго ще й бездоказово бере собі в союзники все народонаселення України. Що ж їй заважає? Сумління колишньої української письменниці і дипломованого філософа? Може, послання потрібно трактувати як моральний документ, як виправдання такого непопулярного з точки зору темних патріотів вчинку — м'яко кажучи, відбуття з батьківщини? Але ми, многостраждальна Оз, не потребуємо цього модернізованого сповідальництва. Сповідати бажано в церкві, або своїм друзям, або своїй родині. Не варто робити це привселюдно.

С. 151. "Америці належить честь, можливо; поворотного для долі нашої цивілізації відкриття..." — "Від світового панування до світового регіоналізму". — Це відкриття, в кожному разі, в Україні зробив ще Шевченко:

"Як німець (читай — американець. — В. Н.) покаже
Та до того ж й історію
Нашу нам розкаже..."

Очевидно, втіленням концепції "світового регіоналізму" будуть керувати з Америки, чи не так, Оз? Адже це їхнє відкриття!

С. 151 — 152. "Бездарно, по-хизацьки..." — вибачте, це все хіба не Америка? Ні, це, виявляється, вина європейців... Голова йде обертом! Кого це мої предки колошматили в Африці чи в Індії?

С. 152. "Нью-Йорк" же більше "бере". Абсолютно вірно. Місто-упир. (Це майже цитата з фільму "The Doors"). Так як "бере" в Моррісона богемна нью-йоркська гетера. Рекомендую Оз переглянути на дозвіллі той фільм... "Бере"? — Пожирає! Перетравлює і викидає послід у смердючі води Гудзону.

С. 152. "Жіноче — рецептивне — начало прийшло на зміну чоловічому." О, мужня Оз, таж начало — середнього роду. Щось, безумовно, змінюється просто-таки на очах, але статеві стосунки тут ні до чого.

На цьому симптоматичному пункті (13-ий, якщо за порядком) дозволю собі завершити заочну цитатну гру в дурня.

Попрошу, панове, ненадовго перемкнутися на поетичний лад.

V

До вашої уваги два вірші з нової книги Петра Мідянки "Фараметлики" (Ужгород, в-во "Гражда", 1994 рік).

СЕРВУС, ПАНЕ ВОРГОЛ

*Андрій Вархола — русин чи хохол?
Греко-католик, ставленик поп-арту.
Енді Воргол — це джаз і рок-н-рол!
Куди до нього віршику чи барду...
І конвульсивний, і побожний "фольк",
І чілка біла. Окуляри... Енді!
І многоликий хмародер Нью-Йорк:
Ті казино, і кока, бренді, денді.*

*Умре у Пітсбурзі, де соус, мармелад,
Хрести схизматиків, печальний колумбарій.
В рулетку грища, записи рулад,
Барвистий саккос, русинський вікарій.*

*Маразматичний вигин камбали...
О Земплін, Спіш, Нью-Джерсі та Аляска.
Із наркотичної завіси, із імлі —
Дизайн супів, носовички, запаска...*

* * *

*Бідуєш мовчки в прадіднім селі,
В запліччі Марамороша стрімкого,
Де від поезії немає вже нікого,
На торжищах — попи і вчителі.
Де не лунає пастирський ріжок,
Ані в долинах, ні на полонинах.
І кажани ховаються в яскинях,
І сні жахкі приходять від книжок...
Коли минеш ти польовий готар:
Свидина, вільха, білі осокори...
Вже скільки літ тебе чарують гори
І дзвону перший колижкий удар.
Ти знаєш — нижче: Чазарі, Абод,
Староугорські уніатські села,
Де не жене в світи малоземелля:*

*Айва, рижій, в смазі тугий ренклод.
Але подививши на той малий потік —
Торкається габюю верболозу
Де віднайдеши іще таку Лукрозу?
Затямиться хоч це тобі повік.*

І ще одна цитата з огляду журналу "Сучасність" (здійсненого оглядачем міжнародного літературно-філософського журналу "Новый круг" — Київ, № 1, 1993 — перекладено з російської):

"Тут маємо інтонацію міського інтелектуала, дивну з уст сільського вчителя, але незмірно більш органічну, ніж в натужних циклах Драча і відвертих наслідуваннях Бродському в Андруховича. В цьому сенсі виникає доволі несподівана асоціація з "Напучуванням сільського вчителя" Івана Малковича, віршем, який дуже швидко став хрестоматійним, де йдеться про **хранителя мови**, і поет виявляється не найнадійнішим з цих хранителів:

...Тому не можна покладатися
тільки на солов'їв, дитино.

Сільський вчитель і європейський поет, Мідянка, хочеться думати, з'єднує ці, розведені у Малковича, поліси, бо є хранителем мови — мови — а не мертвої букви".

Ось так.

Може, запитатися в Петра Мідянки, мешканця села Широкий Луг, що на Закарпатті, як це йому вдалося позбутися провінційності? А, може, Петро — просто добрий учень Сквороди і Джуан-цзи?

"Європейський поет..."

Рідко інтелектуальна російськомовна київська братія так оцінює нашого брата. Та для Оз — це не доказ: провінція оцінює провінцію, чи не так?

VI

Повертаємося до наших баранів, як сказав би Рабле, тобто до справи громадянки Оз.

О т ж е.

Що вона доброго бачить в Україні?

- Збереження національної тожсамости, не зважаючи ні на що;
- титаничну боротьбу українських культурників із провінціалізмом, внаслідок якої тожсамість збережено;
- львівський гурт "Пліч-о-пліч", який "справно діагностував те, чого не добачили високочолі інтелектуали"...

Оце, здається, і все.

Що ж громадянка Оз поганого бачить в Україні?

- Тотальна провінційність, хутірна свідомість;
- непролазний монізм, безнадійна неконтактність "хутірної свідомости";
- постколоніальний синдром, українці — "білі негри псевдо-Європи";
- скаламучений ілюзіями зір;
- культурна некрофілія (свята правда! — я сам проводив у Львові у 1993 — 1994 рр. акції під загальною назвою "Реберітація" — "Перепоховання", — кілька десятків "групів" виявилися цілком живими творчими одиницями);
- влада "зацілілого";
- філологічність замість історичності;
- заповільнений часоплин (Фаустина-Оз, аналізуючи ситуацію з назвами часописів, здається, не помічає, який корінь в назві журналу, де публічить вона своє послання);
- і взагалі — Україна — Країна Змарнованих Шансів.

Чи має громадянка Оз рецепт на лікування хвороби, означеної через виявлені нею симптоми?

— "Світове горожанство".

Що це таке?

— Це США, а точніше, Нью-Йорк.

Що керує громадянкою Оз при такому виборі рецепту?

— Любов до Америки.

Як сталося, що громадянка України Оз полюбила іншу країну?

— "Серцю не накажеш...", "дай серцю волю, заведе...", "любов із розумного робить дурня, а з дурня, часами, розумного..." (здається, Мопассан) та інші афористичні висловлювання. А якщо мотиваційно — Америка дає громадянці Оз можливість конструювати свою біографію на власний розсуд.

То справа в особистому житті громадянки Оз?

— Під конструюванням біографії громадянка Оз розуміє все, що завгодно (кількість телеканалів, кулінарні мистецтва, розмови на бензозаправках, вештання по різних інтелектуальних зібраннях, викладання епохальних курсів кільком американцям, можливість наблизитися до Нобелівки, кількість імпотентів серед чоловіцтва тої чи іншої країни).

І все-таки, що громадянка Оз рекомендує робити з Україною?

— Руйнувати Картагену.

А що робити конструктивного?

.....(чи, може, стати ще одним штатом США?)

Що ж робити Україні з громадянкою Оз?

— (Моя версія!) Благословити доню на завоювання Америки. І заборонити (!) хвабрій козачій конотопській сотні випробувати її надалі на предмет плавучости.

Оз! Ми всі чекаємо Твоєї перемоги. Покажи нам, провінціалам, як брати бика за роги! (Чи, може, чорта?) Сподіваюся, що грядущі Твої твори я читатиму в журналі "Всесвіт" — у перекладі на українську.

VII

А тепер — мої рекомендації Вельмишановному Читачу, який, як і я, вирішив якось "конструювати біографію" в Україні.

Вельмишановний Читачу!

Спробуй:

— уникнути найрізноманітніших спокус, особливо тими папірцями, на яких пишуться сумнівні заяви (адже — Богу Богове, а кесарю кесарево);

— позбавлятися гордині, присвячуючись ближнім своїм, займаючись малою конкретною корисною справою, досконалячись у ній у вимірах "сродності". Для колеґ-літераторів пропоную такі версії прикладання своїх професійних можливостей — присвятити бодай кілька років свого життя викладанню літератури в школі (бо хто вам виплекає покоління нових читачів, як не ви самі?), або заснувати незалежні елітарні навчальні заклади, або укладати термінологічні словники, або перекладати потрібні підручники з інших мов на українську, або навести лад у фондах тої чи іншої книгозбірні, або піти піднімати загальну культуру у війську незалежної України, або консультувати наших державників з приводу їхнього мовлення, або робити добрі телепередачі, або робити добрий переклад українською фільмів західного виробництва; або редагувати добрі часописи, або впорядкувати і знайти можливість видати добру поетичну антологію (І. Римарук), або заснувати власне видавництво і зробити його успішним (І. Малкович), або робити добрі радіопередачі (В. Герасим'юк), або заснувати новий гарний незалежний журнал (Ю. Іздрик), або клуб, або кафе, або книжковий магазин, або дискотеку, або побудувати хату, і насадити "вишне-вий садок", і виховати гарних українських дітей... І писати гарні (цікаві, різні, бздурні, фундаментальні, нікомунепотрібні, шляґерні, герметичні, примітивні, але симпатичні і т. д.) речі в усіх жанрах, і завойовувати собі шанувальників найперше серед б л и ж н і х своїх, і не бажати натомість нічого. І бути вдячним, "благодарним еродієм" (Сковорода). І не громадити собі скарби на землі.

Не дуріте самі себе,
Учітесь, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.

Скільки ці хрестоматійні слова треба повторювати, щоб вони стали зрозумілими?

Нехай молоді українці їдуть на Захід і Схід, нехай вчаться і нехай повертаються навченими розкручувати годинник нашої нової історії.

Бо ж знову прийде на звільнене від них місце "мудрий німець" картопельку садити.

Нехай наша діаспорна молодь, яка ще потрапить означити свою національну приналежність, не чекає, коли заангажовані для неї місця в Україні посядуть нащадки Чинґісхана.

Роботи — море. Тяжко. В'язкий часоплин. Але будь-яка наполеглива дія приречена у нас на успіх. Це вже мій особистий досвід, як і досвід деяких моїх друзів. (Як мені вдалося робити "реберітаційні" акції? Я вибирав відповідне приміщення, до Оперного театру включно, питався в адміністрації, скільки коштує аренда, платив ці гроші зі своєї кишені і повертав їх через розповсюдження запрошень. Якщо гроші не поверталися, я "влітав". Це означало тільки те, що мною якийсь елемент (реклама, час, подача теми) був неспродуманий. Наступного разу я намагався його враховувати. А як же інакше? Оббивати пороги міністерств і банків? Тоді ми і справді на щось та й

спроможемося, як рак свисне. Ризикуйте, і не буде у вас потреби витратити заощадження на подорож на Захід в пошуках гострих відчужень).

Тяжко.

Но скажите мне, калеки и калекши,
где, когда, какой великий выбрал
путь — чтобы протоптаней и легче?

(В. Маяковський, "пролетарський поет", — цитую з пам'яті, вибачте за можливі неточності).

VIII

І на завершення — маленький подарунок Оксані Забужко. Зовсім недавно мені написався цей текст, який я ще нікому не встиг присвятити. Отож присвячую його Тобі. До нових здібанок в ефірі!

ВИЗНАЧЕННЯ КИЦІ

О. З.

Киця — це пухнаста система, самодостатня і незалежна, як імператриця.

*Киця — це погляд з глибин галактичних, це вхід в паралельні світи,
це така таємниця,*

вбрана у грацію, чухання, у лизанину і в муркотіння.

Коли вона робить прохід, антена хвоста поглинає пульсуючі сновидіння.

Киця — це дослідний центр, і для неї довколишнє — невичерпне.

Носик її, найжачений вусами, дбає, де біле, де чорне.

Варта вух перевіряє шумам, звукам і шелестам візи в пашпортах.

Ротик її на замку, та до часу, і в ньому ув'язнено ніжшого чорта.

— Риби, мишва і птахове! Мешканці трьох стихій!

Полум'я пізнання кличе вас на конгрес!

*Киця — уважний слухач, ви сповідайтеся їй —
самі собою вирішуються проблеми нір, і плес, і небес...*

Шахівниця гравітаційна, заокруглення простору, стеження

за петлянням мушви, медитація, позісання і ніження,

розглядання з вікна колообігу часу чи звістка,

що нарешті потрапили всі ми у тотальне теперішнє.

Киця — постмодерністка.

Пощо їй нагромодження глупств, і томиська нявчань, і манірний заброда

з-за морів, що вивчав сто наук і мистецтв — нашу кицю

розмалювала Природа

чи Господь. Вона — зрима краса. І здобута вона мета.

Та бодай раз на рік потребує, дурепа,

кота!

Р. С. Кілька слів про зомбі.

Якби я був Гім, Що в Нью-Йоркській Скалі Сидить, якби я хотів опанувати світом, я б не слав легіони на здобуття все нових і нових провінцій, — я б виношував розполовинені напівспокупені амбітні душі, купував би їх за валюту, на якій написано "Ми віруєм в Бога", і примушував би їх служити мені, спокушуючи інших — наївних і невинних!

20 жовтня 1994 року, Львів

Юрій КОВАЛІВ**НЕВПІЗНАНИЙ СФІНКС ЧИ ОДВІЧНА ПОПЕЛЮШКА**

Парадокс із української літератури полягає в тому, що мовиться про ірраціональне явище, яке не одразу надається до адекватного висвітлення, нелегко схоплюється аналітичною свідомістю і ще важче переводиться в логічно оформлену систему знання. Складається враження, ніби багатовимірний, хай і не завжди потужний естетичний рух українського письменства перетікає в безвість, фрагментарно об'єктивуючись однією, далеко не кращою гранню у дзеркалі прискіпливої критичної рецепції, а відтак перетворюється на ряд прикрих "міфів", які немовби взаємозаперечуються. У нашій літературі, представлений "двома-трьома іменами", присутні, мовляв, "анальфabetи, неuki у справах творчості", — обурюючись, приміром, М. Євшан — сучасник І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, дивовижного сузір'я символістів: "молодомузівців" та "хатян"¹. У ній — літературі — нема "справжньої самостійності" і тому вона змушена йти "чужими і неприродними нам шляхами", — нарікав Ю. Меженко (Іванів) у добу тичининського "кларнетизму"². Коли навкруги відбувалася "переоцінка вартостей", зароджувались "нові моральні цінності", відновлювалася "тілом і духом хвора людськість", серед українського письменства "не слідно цієї роботи", "не видно цих шукань", — заявляв Д. Донцов³ тоді, коли на літературному обрії поставала генерація "празької школи", до речі, підтримана ним же, названа ним же "трагічними оптимістами".

Подібні "звинувачення" художньої літератури — не новина. І сьогодні до неї висуюються претензії, що вона буцімто "виродилася" в "антилітературу, в заполітизовану кортячку"⁴, що в ній неначе нема "завжди приступних високорозвиненому Духові прозоринь у височинь", окрім борсання "довкола проблем в принципі утилітарних"⁵. Негаразди національного письменства, яке не завжди мало нагоду пережити езотеричні, характеристичні для самоцінних європейських літератур осяяння, пояснювалися переважно тим, що, мовляв, "українці ніколи не встигали за поступом цивілізації як космічної метаморфози, не надто вони й самі цивілізаційного розуму"⁶. Часто невтішний стан нашого "безталанного" письменства, якщо зауважувати такі-от нескінченні нарікання, пов'язувалися з "нещасливою" ментальністю народу, власне з глибинними рівнями колективної та індивідуальної свідомості, що зумовлювали його неспроможність інтегрувати хаотичні потоки інтуїтивно-вітального, "кордоцентричного" життєдіяння в осмислену концептуальну програму та волю бути собою, бути суб'єктом історичного руху. Це ніби потверджувала і фатальна заціпенілість української літератури, її "приреченість" на позаісторичне існування у віджилих "старомодних формах", за що вона каралася "повною зневагою" і в минулому столітті⁷.

Пристати до нещадних безапеляційних присудів, зважаючи лише на гірке зерно правди, заховане в них, означало б підвести під сумнів українську літературу як явище. Вона ж, витримуючи нищівний вогонь такої тенденційної, аж занадто суворої критики, долаючи неймовірні для будь-якої іншої літератури випробування, завжди лишалася надійною центральною ланкою дезонтологізованої національної культури, навіть однією з найосновніших підвалів її розбудови. І при цьому спромоглася стати естетично вартісною. Принаймні Леся Українка, відома своєю рідкісною принциповою вимогливістю до вітчизняного письменства, за спогадами К. Квітки, "говорила, що й наша українська література вже є і солідна, і повна змісту, і мова її розмаїта, і що нею вже й тепер можна держати голову високо"⁸. Такі не часті думки, позбавлені інтонацій зарозумілості, були, проте, не поодинокими. Так, М. Грушевський, розглядаючи наше письменство у широкому історичному контексті, зазначав, що воно володіє "засобами" своєї спадщини "далеко більшими, ніж будь-хто думає — і ніж думаємо ми самі. Світ не оцінив їх досі відповідно — і се не диво, коли ми не свідомі їх власної ціни і міри"⁹.

Однак годі було б побачити справжню картину української літератури, лише механічно зіставляючи діаметрально протилежні аксіологічні платформи. Хіба що вдалося б

затуманити істину, шлях до якої перетнула аналітична свідомість, внутрішньо роздвоєна через традиційне трактування органічної суперечності світу як його неподоланну властивість, явлену в несумісних контрастах. Йдеться не лише про необхідність переборення цієї хворобливої якості, а й про усунення породженого нею фрагментарного світосприйняття, досить характерного для деформованої української ментальності, схильної до відображення лише певного сегменту життя (зокрема, і життя літературного).

Очевидно, О. Білецький мав рацію, наголошуючи на нагальній потребі розглядати питання про індивідуальну своєрідність українського письменства¹⁰. Наша література потребує не лише адекватного висвітлення її сутності, а й розуміння того, що вона була (є) не тільки мистецтвом, існувала (існує) не тільки в художніх текстах, але часто і поза ними, зокрема, у "позаісторичній історії", не відомій самоцінним європейським літературам. Цю історію, за спостереженням В. Винниченка, "треба читати з бромом, до того це одна з нещасних, безглузких, безпорадних історій"¹¹. Вона існувала в поза-літературному середовищі, будучи не тільки "мистецтвом слова", а й "єдиним притулком і єдиним виразником національної суспільної думки", постаючи "зразу всім: політичною трибуною, публіцистикою, філософією, криком, плачем поневоленої народної маси"¹². Вимушено гіпертрофована поліфункціональність письменства зумовлювалася парсидентним станом України, розшматованою мілітарними сусідами, визначалася також неструктурованою вітчизняною культурою, завислою вже над прірвою небуття. Тож література заповнювала порожні ніші цієї культури, а водночас компенсувала життєво важливі складники національного організму, перебирала на себе роль відсутньої національної політики, педагогіки, релігії тощо, будучи майже єдиним осередком пасіонарної енергії; вона правила й досі править за основне джерело духовної, інтелектуальної та матеріальної сутності народу. Завдяки їй він не сприймається як чисто етнографічна чи егалітарна маса. Адже українство має літературу, що стала захисником його прав "на літературних і життєвих позах з нівеляційною теорією і практикою"¹³. Тому вона обрала принцип народності як визначальний критерій художньої творчості. Навіть у сприятливіші миттєвості ренесансного піднесення наше мистецтво "повчало й проповідувало, відстоювало, утверджувало й закликало"¹⁴, не кажучи вже про часи позаісторичного безчас'я, коли переслідуване та пресероване художнє слово рятувало свій край, а відтак і себе од мороку анігіляції. Вдаючись до термінології А. Тойнбі, можна сказати, що і в Україні не було жодної сили, крім письменства, котре у загострено драматичній ситуації знаходило оптимальну відповідь на суворий виклик історії, свідомо переміщаючи творчі акценти з власне літературного поля на інші поля національної культури, постійно стимулюючи їхнє зростання¹⁵. Не випадково процес формування національних концепцій починався у нас із художньої книжки, не випадково завдяки їй і через неї наш народ ступив на шлях самопізнання, самоідентифікації. Це дало підстави М. Грушевському вважати український рух "винятково літературним упродовж тривалого часу"¹⁶. Такі тенденції не могли не позначитись на ледь структурованій, внутрішньо розбалансованій культурі, що зазнавала перебільшеного олітературення, вимушеного ототожнення з літературою, котра подеколи сакралізувалася.

Поряд із Святим Письмом сусідував Шевченків "Кобзар", за яким, на спостереження П. Куліша, "вже й Богу моляться"¹⁷. Поезія Т. Шевченка шанувалася не так за її неперебутні естетичні якості, як за те, що нею вперше український народ проголошувався самостійною нацією, за те, що в ній актуалізувалася вимога надати йому "всіх тих прав, які звичайно, належать кожній (суверенній) нації"¹⁸, за те, що вона (поезія) стала базою, яка в ході історії окреслила "новий політичний консенсус, волю бути собою, бути нацією"¹⁹.

За таких умов соціальна та національна заангажованість української літератури — історично виправдана. Для наших митців творчість ніколи не була приватною, персональною справою. Формула-сповідь Т. Шевченка "Історія мого життя складає частину історії мого народу" стосується безпосередньо переважної більшості українського письменства, незрідка самотнього серед зросіянізованої, сполонізованої, змадяризованої чи зрумунізованої вітчизняної інтелігенції (передовсім технічної та наукової), підпорядкованої інтересам метрополій. Воно опікувалося своїм народом, — адже самотиною володіло генетичним кодом нації: мовою. "Мова — то серце народу; гине мова — гине народ", — ця формула І. Огієнка²⁰ містить у собі велику і сумну правду, потверджену драматичною долею етносів у будь-якому закутку землі, на будь-якому просторово-часовому відтинку. Тому саме в "серце народу" постійно цілив імперський шовінізм, небезпідставно вбачаючи в ньому основну перешкоду нівелювання автохтонів, запоруку збереження їхньої ідентичності.

Філологічне та літературне питання на обширах од Сяну до Кубані віками набувало тенденційно політичного забарвлення. І першими жертвами цинічної політики метрополій були письменники, які стверджували і себе, й Україну (а вони завжди мислили категоріями *Україна, народ, мова, воля, правда, доля*) в рідному Слові. Поза цим їхнє творче життєдіння позбавлялося сенсу. Вибір творчої долі того чи того митця в Україні поставав передовсім проблемою мови. Часто не вміючи або не зважуючися знайти достеменний шлях самореалізації таланту на занедбаній, "непрестижній" батьківщині, письменники знаходили "єдиний спосіб — писати по-російськи", як із гіркотою констатував М. Коцюбинський, додаючи: "Коли [я] цього не зробив, то тепер вже не зроблю"²¹. Така дилема поставала перед багатьма, зокрема і перед В. Сосюрою. Йому, студентові університету ім. Артема, у 20-х роках, у тогочасній столиці України — Харкові, не вибачали його "переходу" з чужої — російської на материнську — українську, і трактували його вчинок як "націоналістичний" у більшовицькому значенні: "Один мені казав: — Зачем ты сменил королевскую флейту на сопилку? Я горяче відповів: — "Сопилка" мне дороже тысяч королевских флейт"²². У таких умовах, що змушували письменників "або відмовитися від української літератури, перекочувати в російську, або, слухаючи "голосу свого серця", писати "справді художній твір", що ставав неодноразово предметом судової практики, М. Куліш вбачав причини "животіння та провінціалізму" нашої літератури, постійно позбавленої можливості досягти "рівня великої світової літератури"²³.

Материнська мова, асоційована із "живою схованкою" Духу, із "скарбницею" народу, втрата якої рівнозначна, як констатував Панас Мирний, засудженню своєї душі на смерть, поставала не просто індивідуальною мотивацією, не тільки останнім прихистком дезінтегрованої душі, а й рушійною силою, засобом протистояння розпорошенню пасіонарної енергії та нівеляційним тенденціям. Боротьба за генетичний код нації була відповіддю на "похоронні" настрої, ніби "української мови давним давно немає, вона приречена на небуття". Е. Андіївська заявила з притаманним їй вольовим максималізмом: "Якщо не існує, якщо приречена на небуття, то я одна проти всього світу змушу її існувати"²⁴. То не декларація, а переконання у неперебудності Мови, котра "уже не може вмерти, // поки живий хоча б один поет!" (М. Тарнавська). Письменники — за довготривалої відсутності українських мовознавців та теоретичного осмислення мовної, а разом і фольклорно-етнографічної стихії, всупереч логіці "непрестижності" не панівної на своїх же теренах культури, закладали у художніх текстах основи науково-філологічних студій, часто змушені були починати з азів — із абеток ("максимовичівок", "кулішівок", назви яких вказують на джерела їхнього походження), з упорядкування слівників тощо. Постійно несприятливі обставини спонукали митців битися "головою об мур заборони нашої мови", тоді, як література застигала на "етнографічному" рівні²⁵, — доводилося ж бо витратити майже всю творчу енергію на позахудожні, життєво важливі, але вкрай занедбані проблеми.

Саме завдяки зусиллям українського письменства виникло й Наукове товариство імені Т. Шевченка, що "взяло на себе функцію лідера у формуванні основних напрямів української науки, перетворилося на першу новітню академію"²⁶. Та головне, що відбулося поступове заповнення інтелектуальних ніш неструктурованої культури. Це ж спостерігалося й на громадсько-політичних теренах, де чільну роль першопопитовку відігравали знову ж таки письменники — від Кирило-Мефодіївського братства до Руху. Саме у період відновлення онтологічного поля української душі наша література, дедалі вивільняючись од невластивих їй обов'язків у позаестетичних сферах, виборювала можливість займатися художніми проблемами, які відкладалися на невизначений термін — допоки Україна не здобула би статусу суб'єкта історичного поступу. Тому вважалося недозвільною розкішно перейматися лише художніми проблемами в ситуації безпросвітнього національного рабства.

Я не поет і не історик. Ні!
Я піонер з сокирою важкою:
Терен колючий в рідній стороні
Вирубую трудящою рукою, —

таким поставав для П. Куліша тип національного подвижника. Віддаючи свою енергію цій справі, літератори не мали на кого перекласти бодай дрібку своїх громадських обов'язків, — тому й з'явилися слова Є. Маланюка: "Як в нації вождів нема, // Тоді вожді її поети".

Саможертвоність стала моральним імперативом нашого письменства (Б. Грінченко, О. Теліга, О. Ольжич, В. Стус та інші), його переконанням і стилем, — доводилося

постійно офірувати свій талант задля "вищих" цілей. "Я переносив центр ваги свого майбутнього служення з літератури, з белетристики до сфер більш поважних і аскетичних", трактованих як "культ громадсько-національного обов'язку", — зізнавався, зокрема, М. Грушевський²⁷. Такий вибір, живлений етичними переконаннями та романтизованим альтруїзмом, загострював відповідальність митця за долю "брата нужденного" (П. Грабовський), позбавленого можливості почуватися господарем "на нашій не своїй землі" (Г. Шевченко), за його майбутнє, де він мав би воскреснути, "як фенікс із попелу" (Я. Мамонтів). За спостереженням критика С. Петлюри, українцям постійно "підкладали не їхні погляди і, тим не менше, за ці погляди їх судили, без жалю, неначе по заслугах", позбавляючи права на оскарження, на спробу "відкинути з огидою та обридженням приписувані йому звинувачення"²⁸. В Україні, приречуваній на тотальне переінакшування, "розстрілювались не тільки люди, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції"²⁹.

За словами П. Куліша, "якби перетрусити друкований мотлох, то чистого, друкованого зерна чи набралось би й ківш"³⁰. Та й те незрідка потрапляло під імперське табу, яке до невпізнання фальшувало національну та літературну дійсність, накладало на них карб "хуторянського" іміджу. Тож не варто дивуватися, що в Європі "нема чіткого розуміння України як нації"³¹, що "українське художнє слово, в якому кристалізувалася душа нашої нації", лишається невідомим тамтешнім читачам. Українська література (як і народ) і досі перебуває у фатальній ситуації "відсутньої присутності", коли воно ніби "випадає" із світової (та й почасті — національної, власне маргінальної, відірваної од етногенетичних джерел) свідомості, — хоч насправді існує в глибинах свого буття, у художніх цінностях неперепутної вартості, самостверджується, покладаючися на власні творчі сили і прориваючи оболонку штучної ізоляції.

Справді, "наша література набула колосального значення в національній і соціальній боротьбі українського народу за визволення і виживання"³², але при цьому не слід забувати: *якою ціною*. Дезінтегрований етнопростір української душі, перетворений на "страшніше за всі страхи Дантового пекла темне, брудне, запаморочливе, оточене хворобами голодне вбозтво"³³, поставав символом "Розритої могили" чи "Великого льоху" (Г. Шевченко), нескінченної тюрми: "Се дім плачу, і смутку, і зітхання" (І. Франко). Тюремний мотив — чи не найхарактерніший для нашої лірики, він відбився не лише у "Тюремних сонетах" І. Франка, а й у доробку П. Грабовського, М. Драй-Хмари, І. Багряного, І. Крушельницького, Б. Кравцева, В. Стуса, М. Руденка... Однак вони ніколи не замикалися в безнадійному розпачі, вибухали вольовими імперативами, бо, за словами Лесі Українки, "такий уже фатум над поетами, що м у с я т ь гукати на майданах і проричати, аки одержими, в той час, коли хотіли б в землю увійти від туди..."³⁴.

Заклопотана проблемою збереження та відновлення поруйнованого онтологічного простору нації, українська література цілком свідомо змужена була обмежувати простір свого самоцінного буття, зводити визначальну для себе естетичну функцію до зредукованого стану, випрацьовуючи в художніх текстах пасіонарну енергію для прориву українства у часове поле — життєво важливу форму форм, здатну поєднати минуле, сучасне й майбутнє у змістовну перспективу. На такому ґрунті закладалася база формування націотворчої генерації з твердою волею до життя, викристалізовувалася програма перетворення егалітарної маси, в якій І. Франко небезпідставно вбачав "расу" — "обважливу, незграбну, сентиментальну, позбавлену гарту й сили волі"³⁵, в консолідовану націю, якої ще, по суті, не існувало ("Нема в нас нації, — з гіркою зазначав В. Винниченко, — є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ"³⁶), — в націю як суб'єкта історичного поступу, що складалася із самосвідомих особистостей, позбавлених осоружного комплексу васальства та провансальства.

Ця проблема й подосі майже не розв'язана, тому що нею займалися переважно письменники, компенсуючи хронічний брак фахівців, які з'являлися вже тоді, коли націоцентрична ідея набирала більш-менш певних обрисів; але жодного разу ця ідея так і не встигла глибоко прорости в українській душі, зневіреній у власній перспективі, навіть індиферентній до найменших проявів пробудження із вітального стану: "український розспіваний Пер Гінт, задивлений в прекрасну Льорелю власної душі, топиться в настроях і пливе за водою"³⁷, уникаючи чітких форм, раціонально-вольової активності, а тому часто перетворюється на об'єкт інкорпорації у той чи інший суперетнос.

Соціальна та національна заангажованість української літератури виявлялась не тільки її безперечною силою: письменство, аби запобігти винародовленню нації, змушене було ставати "консервативним", виконувати охоронну функцію, зберігаючи так важко по зернині зібрані національні цінності. Це супроводжувалося вимогами офірування *ідеалом прекрасного* задля *ідеалу сумління та обов'язку*. Диктат соціальної дійсності

відводив естетичним категоріям другорядну роль. Відтак література мусила існувати переважно в жорстких межах соціальної "школи", що обстоювала погляд на художню творчість як на рух "ідей". Зокрема, це стосується С. Єфремова, що його наукову методологію пізніше запозичило так зване "радянське" літературознавство (правда, завуалювавши її марксистською квазітермінологією). Автор широко відомої двотомної "Історії українського письменства", розглядаючи художні твори з позаестетичних позицій, однак не заперечував краси, хоч, відповідно до народницького утилітарного світобачення, вважав її другорядною у творчому процесі. З таких засад наша література трактувалась як у минулому, так і нині. Принаймні Д. Дорошенко вважав, що у XIX столітті вона розвивалася під гаслом боротьби "за емансипацію закріпаченого селянства"³⁸, у XX віці Голова ПУН О. Штуль-Жданович, приміром, визнаючи свободу творчості, "постійно наголошував велику суспільну і національну функцію літератури"³⁹. Критерій Краси усувався задля критерію Правди (а в часи "соцреалізму", коли панувала лєнінська теза "гвинтиків і коліщаток загальнопролетарської справи", — офіційної догми); тому важко погодитися з Д. Донцовим, ніби в Україні панував культ краси... Навпаки, він постійно видитався як з "непорушного" "почуття суму, жалю і милосердя", так і з "великої віри, з великої самопосвяти, з великої любові" чи ідеї "сили і величі"⁴⁰.

В утилітарній тенденції соціальної заангажованості вчувався відгомін європейсько-го позитивізму, — часто у вульгарному російському перетлумаченні. Це мала на увазі Леся Українка, полемізуючи з С. Єфремовим, який "себе обмежив наслідуванням Добролюбова і взагалі рамками, установленими традицією рос[ійської] публіцистичної критики"⁴¹, котра вважала естетичні цінності "предметом сибаритської насолоди", мала за "іграшки пустих людей"⁴². Орієнтація на художню пересічність зумовлювалася модним для народницької інтелігенції, але принизливим для нації і тому хибним "хлопоманством" чи "мужикофільством", зведеним мало не до культу; жорсткий егалітаризм вимагав од письменників опрощення, популяризаторського письма, зрозумілого "темному" народові. Звідси бере початок недовіра до інтелектуальних можливостей та естетичного смаку української читацької аудиторії, якої бракуватиме доти, доки практикуватиметься апелювання до художньо малограмотної пересічності і нехтуватиметься споконвіку іманентний українству "аристократизм духу".

Соціальна заангажованість письменства (якими б високими ідеалами вона не обґрунтовувалася), перетворюючись на панівний принцип, стаючи обов'язковою повинністю, коли не покарою, завжди вступала у гострий конфлікт із субстанційними властивостями мистецтва, позбавленими можливостей самореалізації. Не випадково Леся Українка написала драму "У пущі", де в своєму повстанні проти "дикої бурсаччини" поетка, не відмовляючись од своїх обов'язків перед власним народом, обстоювала і свої права на творчість, на езотеричні осяяння. Здобувши свободу, але розпорозивши духовні цінності, нація ніколи б не могла стати повновартісною. Заангажованість, переростаючи в закомплексованість, завдавала непоправної шкоди творчому потенціалу нації. Цього, на жаль, не враховувало народництво. Будучи п о д в и г о м у XIX столітті, єдино правильною відповіддю на тогочасний виклик історії, воно у XX-му перетворилося на гальмівну силу, не адекватну новим історичним обставинам. "Морально зістарення" притаманне будь-яким ідеям, як тільки вони одновимірно абсолютизуються.

Мовиться не тільки про народництво. Аналогічну кризу переживало також перетворене на догму християнство. Першим протестом проти цієї тенденції, очевидно, слід вважати поезію Л. Барановича, виповнену чарами ірраціональної естетики бароко, загадковості та кончетизму. Це був протест проти так званого "кеносису" з його безапеляційною вимогою самозречення, нівеляції свого буття, згубної для таланту. Не випадково згодом у нашій літературі з'явився "перебендівський" мотив Т. Шевченка, не безпідставно проти службової переобтяженості митця повстали "молодомузівці" та "хатяни". Згадаймо творчі невідомні втрати І. Франка (вірш "Опівніч. Глухо. Зимно" із циклу "Із книги Кааф"), П. Карманського, П. Гичини... Соціальна заангажованість порушувала природні основи людського "я", яке віднаходить свій шлях самоідентифікації, самопізнання та самореалізації у відповідній "спорідненій" діяльності, — на цьому наполягав ще Г. Сковорода, вважаючи: "ніщо так не потребує такої внутрішньої свободи, як мистецтво: неспорідненість вбиває "художество"⁴³.

В українській дійсності, де письменник несе відповідальність за долю нації, проблема ця вимагає окремого, не типового розв'язання, що його оптимальний варіант віднайшли поети "празької школи", відкривши себе в іманентній сутності таланту. Переживши національну катастрофу 1917 — 1921 років, спостерігаючи нівеляцію українства

в СРСР та Польщі, вони розуміли свою особливу місію у формуванні національних чинників — але приймали цю роль не як накинута ззовні обов'язок, а як в н у т р і ш н е п е р е к о н а н н я. Тому вони поринали в політику, не політизуючи літератури, не олітературнюючи політики, не переплутуючи одне з іншим. Відтак реалізувалася ідея "цілого чоловіка", сформульована свого часу М. Вороним (у полеміці з І. Франком) як заперечення часткової людини, припнутої до певної функції, обмеженої лише нею.

Специфічні умови національної дійсності позначились і на жанрово-стильових особливостях нашої літератури, і на її структурі, помітно збідненій, гаразд не розкритій порівняно з літературами "історичних" націй; це зумовило її збиткову "неповноту", про що писали Д. Чижевський, Г. Грабович, Ю. Шерех та інші дослідники. До такого літературно-мистецького життя "історичною міркою зовсім чудно було б доходити, та й не можливо цілком", — слушно застерігав С. Єфремов⁴⁴, хоч у своїх літературознавчих студіях не дотримувався власної думки. Яка має бути ця "мірка", вчений не визначив, однак зрозуміло те, що українське письменство — особливий випадок, і він потребує відповідної, "нетипової" методології вивчення (це ж стосується літератури будь-якої гнобленої нації, допоки вона не стане суб'єктом історичного поступу). Логіко-формальні методи та типологічні ряди, застосовувані для висвітлення літературного руху з притаманною йому історико-хронологічною послідовністю внутрішніх процесів, стадіальністю та суміжністю стильових струменів і напрямів, — не прикладаються до нашої літератури, яка постійно втрачала "свою лінію перебігу", або знаходила її "з перервами, розривами", "стрибкувато"⁴⁵. Квантитативні спалахи енергії українського письменства — єдиний вихід з глухого кута фатальної безперспективності, протистояння нещадним силам ентропії. Такою були його відповіді на виклики історії.

На жаль, вони не завжди враховувались літературознавцями в їхніх спробах періодизації літератури при намаганні побачити її у безперервному процесі, в цілісності: незрідка такі добрі наміри призводили до того, що бажане видавалося за дійсне. Найпомітніше це позначилося на хронологічно-соціологічній схемі С. Єфремова: в ній складний, суперечливий рух українського письменства, узалежнений од ідеологічних структур, спрощувався до трьох "послідовних" позахудожніх етапів: давня, або "стара" доба, середня й нова. (Звичайно, то був відчутний крок уперед у порівнянні із схемою Огоновського). Такого ж підходу дотримувалися М. Грушевський, М. Возняк, О. Барвінський та ін., а також літературознавці підрадянської системи, доповнивши цю схему "радянським періодом", отожднивши історію літератури зі змінами соціально-економічних формацій.

Періодизація літератури з позалітературних, ідеологічних позицій (коли естетичним критеріям відводилася другорядна роль) викликала справедливий протест і породила альтернативний варіант. Він передбачав основним принципом поділу "далеко природніший, ненасильний, мистецько-стилевий і нерозривно з ним зв'язаний стилєво-світоглядний принцип", — як, приміром, пропонував М. Гнатишак, розробляючи свою "першу недоскональну спробу" періодизації, що складалася з десяти етапів стилєвих тенденцій, що бодай зовні витворювали уявлення про естетичний рух нашого письменства⁴⁶. Досить цікаву модель "м'ятнікоподібної" періодизації окреслив Д. Чижевський, виходячи передовсім із "суто літературних" інтересів. Означені ним 9 етапів розвитку української літератури засновані на взаємозаміні протилежностей: "стилістичний розвиток, а деякою мірою і ідеологічний іде шляхом постійного хитання між двома протилежними полюсами [...] простоти чи ускладненості"⁴⁷. Однак і цей варіант має свої вразливі місця, бо годі віднайти у нашій літературі таку регулятивність творчого процесу.

Названі схеми періодизації витворюють ілюзію поступального руху українського письменства, де кожна стадія немовби перебуває у тісному причинно-наслідковому зв'язку з попередньою та наступною, де кожна ланка ніби взаємозалежнюється, ніби відбувається якість удосконалення художнього життя; насправді ж такий прогрес — в українських умовах впродовж кількох століть — очевидно, був, м'яко кажучи, проблематичним. Подеколи здається, що нам показують струнке красиве дерево, яке при першій перевірці виявляється майстерним міметичним ілюзіонізмом, тому що справжнім є "обрубане в цвіту" (Ю. Шерех), не таке привабливе, не одразу сприйнятне: покручене, неструнке, жлале — таке, як є. Воно вистояло, виросло з уцілілих пагонів у понівеченому саду української культури. Така наша література, "не адекватна" принципам (у європейському розумінні) достеменного мистецтва, постійно соціально заангажована, провіденціально тенденційна, квантитативна у своєму нелогічному розвитку. Кожної, навіть мало сприятливої миті вона здатна вибухнути одночасним співіснуван-

ням різних, часто взаємовиключних літературно-мистецьких явищ у різностадіальних площинах, несподіваними творчими потоками, іноді охопленими естетичними дисонансами; здатна шокувати своєю "анормативністю", відсутністю типової "історичної логіки".

Тут, очевидно, необхідний інший принцип усвідомленої історичності, який би висвітлював внутрішній рух національної літератури якомога ближче до його адекватного перебігу у відповідних смислових зв'язках, враховував би її "нетиповий" шлях, обраний на свій страх і ризик, де постійно актуалізувалася основна проблема оновлення, відтворення, або ж "обудження" (Є. Маланюк) чи "випростування" (М. Грушевський). Йдеться власне про відродження, що його перманентні хвилі складають чи не єдину базову платформу українства, — з кожної чергової катастрофи поставала нова генерація; пасіонарна творча меншість, представлена переважно літераторами, закладає вже свої підвалини, аби — вкотре! — фатальні сили поруйнували незакінчену будову; уламки ж її пізніше правила як матеріал наступному відродженню у несамостійному просторі та відсутньому часі; кожна ж нова будівля відрізнялася од попередньої. Вимушений відхід мав завершитись обов'язковим поверненням. Принаймні спостережувані літературні тенденції ХХ віку були не лише продовженням, а й накладанням на них культурної ситуації попередніх епох (як художньої, так і соціальної), однаково жодного разу незавершеної. Тож відродження постає не стільки історико-літературною, скільки загально-національною категорією.

Поняття "відродження" в українському контексті має свою специфіку, потребує відповідної історико-смислової конкретизації, тому що подеколи застосовується у досить довільному лексичному значенні. Тут, очевидно, даються взнаки певні етнопсихологічні підстави, які зауважив М. Шлемкевич: це — "боязнь форми", "степ широкий — воля"⁴⁸. Цим характеристична українська душа, схильна до ліричного безкраю, а не інтеграції в чітких формах (хоч кожен черговий спалах відроджень переслідував саме таку мету).

Мабуть, через різночитання цього поняття означення окремих літературно-мистецьких піднесень, пов'язаних із пробудженням національно вітальної стихії — на кшталт "розстріляного відродження" 20 — 30-х, "азіатського ренесансу" М. Хвильового або "червоного ренесансу" В. Гадзінського — не що інше, як емблематичні знаки. Ю. Лавріненко, підкориговуючи емоційно сформульоване М. Хвильовим уподібнення українського ренесансу 20-х років до класичного, мав рацію в обачному застереженні не плутати цих термінів. Коли в Італії Ренесанс був органічною ланкою у сув'язі мистецького руху, його логічно вмотивованим етапом, визначався оптимістичним титанізмом, універсалізмом, домаганням богорівності, експансіонізмом та інтелектуальною динамікою, — то в Україні "відродження" мали вельми відмінні риси: це був спонтанний рух вперед, часто з поглядами, оберненими назад, у минувшину, в нерозв'язанні вчорашні проблеми, з переборенням комплексу національної меншовартості, з намаганням повернути собі іманентну онтологічну основу. Вимушена прикутість до рятівного минулого у відчуженій сучасності почасти приховувала небезпеку, асоційовану з біблійним сюжетом про жону Лотову, оберталася неминучою "помстою етнографізму та попудизму"⁴⁹, зумовлювала задзеркальний ефект квазііснування тільки в абсолютизованій традиції, орієнтацію на культ померлих як на засіб ілюзорної компенсації втрачених етапів літературного та духовного розвитку.

Ця компенсаційна ситуація переростала у хворобливу кризу, невідступно вимагаючи од письменника виконувати провіденціальну роль — тоді, коли він намагався якомога повніше реалізувати можливості свого таланту. І все-таки змушений поєднувати у собі два неспівмірні силові поля відмінних сфер людської діяльності, він не тільки витримував їхню високу напругу, а й спромагався-таки відбутися митцем у достоєнному значенні цього слова. Йдеться про вистраждану ним цілісність певного художнього явища із внутрішньо визначеною структурою та творчою свободою, виявленою у самотності таланту, що спроможний самоздійснитися, мати тісні комунікативні внутрішньо-зовнішні зв'язки з докільям через самоідентифікацію власного буття (хоч, зрозуміло, абсолютної довершеності ніколи не станеться, тут заторкується один із прикладів "онтологічної апорії").

На такий шлях наше письменство свідомо зважилося ступити вже на початку ХХ віку, відкриваючи літературу як спосіб існування художньо життєвої істини в іманентній сутності, у "спорідненій" (обстоюваній ще Г. Сковородою) діяльності, змістовно відмінній от теорії "поділу праці", в якій нехтуються природні нахили особистості. Адже насправді за мету поезії, на спостереження Г. Мамардашвілі, "править власне поезія"⁵⁰. Стаючи рівновеликою і непідлеглою будь-якій сфері суспільства, українська лі-

тература поступово віднаходила на адекватному терені автономного, не ізольованого від довкілля, творчого життя, незалежної творчої думки, дедалі чіткіше окреслюваної естетичної концепції. Відтак, українська література, попри свою "нетипову" долю, до ладу вписується в загальну картину мистецтва ХХ ст., якому притаманне вивільнення з-під ідеологічної незалежності та безперемонного втручання політики (не відмежовуючись од неї), з-під нормативних вимог прямолінійного мімесису, жорстко детермінованого позахудожніми чинниками. Вона переймається активною розбудовою самодостатньої художньої сфери.

Чим сильніше і послідовніше література виявлятиме себе як високе мистецтво, тим природнішою і довірливішою виглядатиме її соціальна функція, якої ніхто, навіть "парнасці", символісти або ж новочасні модерністи, ніколи не відкидав, одводячи їй певні межі в художній творчості. Приміром, Т. С. Еліот вважав поетичний текст, позначений неперебутою цінністю, здатним "справляти вирішальний ефект на мову і чуттєвість нації"⁵¹.

Соціальна та національна заангажованість української літератури не може, очевидно, трактуватись у протиставних етичних категоріях "зла" чи "добра"; йдеться передовсім, про історичну необхідність, про виклик історії, що потребував адекватної відповіді на літературних та позалітературних теренах (однаково порушених). Іншої сили, як уже зазначалося, спроможної виконати це вкрай життєво важливе завдання, в Україні, крім письменства, майже не було.

Відродження — як інтегрант художніх та позахудожніх явищ — попри свою помешову специфіку, мабуть, поки що найповніше характеризує своєрідність української дійсності й зокрема, літератури. Власне, мовимо про гіпотезу, про спробу встановлення її істинності на зрізах драматичної "еволюції" естетичної свідомості. Тому виникла потреба вяснити під цим кутом зору літературне життя української минувшини, виявити сплєски і затихання перманентних відроджень. Їх, очевидно, було три — відносно цілісних, у свою чергу подрібнених на окремі хвилі. Тут спостерігається бодай уявна "тяглість" загальнонаціональної свідомості, що її постійним ядром була література. При цьому щоразу відновлювалися не "старі форми", а творчі сили, що "береглися довгі віки десь у глибині народної душі"⁵² і виривалися звідти кожної сприятливої миті, визначалися панівним для кожної доби типом світосприймання: християнським (XIV — XVIII ст.), народницьким (XIX ст.), концептуальним (у наші часи). Зрозуміло, ці назви — умовні і не претендують на понятійний "універсалізм". Вони вказують на місце розташування естетичної концепції — чи поза літературою, чи в її іманентних межах, — на самопереборення інерції, на незворотний рух при загостреному чутті спадкоємності. Лише віднайшовши свою перспективу (де в тугому вузлі постійного утепершення злотовувались би і минуле, і сучасне, і майбутнє), таке відродження спроможне вивести ще майже нереалізовану в ситуації "відсутньої присутності" українську творчу душу у природний стан достеменної присутності, активної участі в житті, де вона почувалася б своєчасною, унікальною, не зайвою. Допоки остаточно не завершиться цей процес, письменство, яке зберігає чи не найбільший, найвагоміший досвід етногенетичної пам'яті та зосереджує українство у сфері напруженої сили духу, знову покликанимється закладати підвалини уже формально незалежного народу в його адекватному бутті, ще тривалий час нестиме карб невластивої йому поліфункціональності.

м. Київ

¹ *Евшан М.* На літературні теми. // Укр. хата. — 1910. — Ч. 2. — С. 118.

² *Меженко (Іванів) Ю.* Можливості і обов'язки української літератури. Кілька думок з приводу пройдених шляхів. // Шлях. — 1919. — Ч. 1 — С. 59.

³ *Донцов Д.* Дві літератури нашої доби. — Львів, 1991. — С. 47.

⁴ *Пашковський Є.* Література як злочин. // Слово. — Ч. 6. — С. 6.

⁵ *Штонь Г.* До питання про літературний авангард 90-х. // Вечірній Київ. — 1993. — 9 липня.

⁶ *Медвідь В.* Аки обри. // Слово. — 1993. — Ч. 6 — С. 6.

⁷ *Драгоманов М.* Літературно-публіцистичні праці: В 2-х т. — К., 1970. — Т. 1 — С. 307.

⁸ *Деся Українка.* Документи і матеріали. — К., 1971. — С. 302.

⁹ *Грушевський М.* Історія української літератури. Частина перша. — К.; Львів, 1926. — С. 6.

¹⁰ *Білецький О.* Збірник праць: У 5-ти т. — К., 1965. — Т. 2. — С. 9.

- ¹¹ Винниченко В. Щоденник. // Київ. — 1989. — Ч. 9. — С. 122.
- ¹² Білецький О. Міжнародне значення української літератури. // Літ. газета. — 1946. — 28 березня.
- ¹³ Єфремов С. Історія українського письменства. — Мюнхен, 1981. — Т. 1. — Вид. 4-е. — С. 11; 14.
- ¹⁴ Філософія Відродження на Україні. — К., 1990. — С. 147 — 148.
- ¹⁵ Тойнбі А. Дж. Постигжение истории: Сб. — М., 1991. — С. 241.
- ¹⁶ Грушевський М. Очерк по истории украинского народа. — К., 1991. — С. 313.
- ¹⁷ Див.: Тарас Шевченко. Листування. — ДВУ. — 1929. — С. 332.
- ¹⁸ Листи з України наддніпрянської (Б. Грінченка). — К., 1917. — С. 56.
- ¹⁹ Гرابович Г. Шевченко, якого не знаємо. // Сучасність. — 1992. — Ч. 11. — С. 104.
- ²⁰ Огієнко І. Наука про рідномовні обов'язки... // Слово. — 1991. — Липень.
- ²¹ Коцюбинський М. Твори: У 7-и т. — К., 1975. — Т. 6. — С. 107.
- ²² Сосюра В. Третя Рота. — К., 1988. — С. 229.
- ²³ Див. Танюк Л. Остання сповідь. // Літ. Україна. — 1993. — 7 січня.
- ²⁴ Андієвська Емма. Все мое життя — це ходіння кризь стіни // Літ. Україна. — 1990. — 11 жовтня.
- ²⁵ Сріблянський М. Українське письменство 1908 р. // Укр. хата. — 1909. — Ч. 1. — С. 21.
- ²⁶ Романів О., Грицак Я. З іменем Шевченка. // 36.: Аксиоми для нащадків. — Львів, 1992. — С. 21.
- ²⁷ Грушевський М. Спомини. // Київ. — 1992. — Ч. 9. — С. 137.
- ²⁸ Петлюра С. Год молчания. // Укр. жизнь. — 1915. — Ч. 7. — С. 10.
- ²⁹ Винниченко В. Щоденник. // Київ. — 1990. — Ч. 9. — С. 105.
- ³⁰ Куліш П. Твори: У 2-х т. — К., 1989. — Т. 2. — С. 248.
- ³¹ Див.: Сучасність. — 1992. — Ч. 1. — С. 87.
- ³² Брюховецький В. До проблеми самоусвідомлення української літератури. // Рад. літературознавство. — 1989. — Ч. 9. — С. 24.
- ³³ Вільхівський (Б. Грінченка). Народно-просвітні книжки. // ЛНВ. — 1901. — Т. XVII. — Кн. 12. — С. 112.
- ³⁴ Леся Українка. Збір творів: У 12-и т. — К., 1979. — Т. 12. — С. 18.
- ³⁵ Франко І. Твори: у 50-и т. — К., 1981. — Т. 28. — С. 32.
- ³⁶ Винниченко В. Щоденник. // Київ. — 1990. — Ч. 10 — С. 101.
- ³⁷ Шлемкевич М. Душа і пісня. // 36.: Українська душа. — К., 1992. — С. 109. Така властивість української душі, опертої на провідну категорію серця, свідчить про особливу чутливість, лодяність, ліризм, глибоку совісність — і водночас про її беззахисність перед зовнішніми експансивними силами.
- ³⁸ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 509.
- ³⁹ Маруняк В. Штуль-Жданович — журналіст і публіцист. // Укр. слово. — 1977. — Ч. 1891.
- ⁴⁰ Донцов Д. Дві літератури нашої доби. — С. 47 — 68.
- ⁴¹ Див.: Спогади Климента Квітки. // Леся Українка. Документи і матеріали. — С. 301.
- ⁴² Белінський В. Літературно-критичні статті. — К., 1953. — С. 507.
- ⁴³ Шинкарук В., Іваньо І. Григорій Сковорода. // Сковорода Г.: Повн. збір. тв.: У 2-х т. — К., 1973. — Т. 1. — С. 51.
- ⁴⁴ Єфремов С. Історія українського письменства. — Т. 2. — С. 336.
- ⁴⁵ Шерех Ю. Друга черга. — Мюнхен, 1978. — С. 381 — 382.
- ⁴⁶ Др. М. Гнатишак. Історія української літератури. — Прага, 1941. — С. 24
- ⁴⁷ Чижевський Д. Історія української літератури. — Нью-Йорк, 1956. С. 20 — 21.
- ⁴⁸ Шлемкевич М. Душа і пісня. // 36. Українська душа. — К., 1992. — С. 111.
- ⁴⁹ Гرابович Г. Питання кризи й перелому в самоусвідомленні української літератури. // Слово і Час. — 1992. — Ч. 1. — С. 44.
- ⁵⁰ Мамардашвили М. Как я понимаю философию. — М., 1992. — С. 53.
- ⁵¹ Елиот Т. С. Соціальна функція поезії. // Вітрила. — 1988. — С. 134.
- ⁵² Лейтес А. Ренесанс української літератури. — [X], 1925. — С. 5.

Гелій АРОНОВ

РОЗДУМИ І СПОГАДИ ДОБРОЇ ЛЮДИНИ

Серед характеристик нашого часу є й така: час марнослів'я. Чи справедлива вона? Якоюсь мірою, безумовно, бо, попри всі водоспади виголошених слів, жодна з пекучих проблем сьогодення не знайшла вичерпного вирішення, навіть теоретичного.

А що вже казати про серця і душі переважної більшості мешканців нашої держави, в яких нема ясности, немає миру і спокою. І звідки ж їм узятися, коли непримиримі опоненти ведуть дискусії на рівні барикадних боїв, розрахованих на знищення супротивника, а не на порозуміння. І ще: аргументи "крайніх" найчастіше адресовані не до свідомости, а до підсвідомости, до інстинктів, до за давнених упереджень. І хоч багато хто повторює як заклинання: мир, злагода, — чи можна за таких обставин розраховувати на них?

Такий, не надто оптимістичний заспів я вибрав для того, щоб перейти до прямо протилежного — до розмови про одне з пекучих питань, але веденої тихим голосом, пристрасно, але спокійно, аргументовано, людяно.

Та чи має шанс така розмова бути почутою за нашої переважаючої манери висловлюватися на найвищих тонах? Сподіваюся, має, бо який би перегук не йшов верхами, скільки б оглухлих від нього не метушилося на терені України, завжди є люди, здатні почути тихе і розважливе слово. Більше того — вони чекають на нього, бо їхня вдача схильна до роздумів, а не до штампів, до аналізу, а не до дитячої гри з назвою "купа мала".

Отже, йдеться про книжку з довгою назвою (на мене війнуло чимось дуже давнім, традиційним, навіть середньовічним): "Пошуки, роздуми і спогади єврея, який пам'ятає своїх дідів, про єврейсько-українські взаємини, особливо ж про мови і ставлення до них". Автор книги — доктор філології, професор Мартен Давидович Феллер, людина знана в інтелектуальних колах, автор багатьох наукових праць.

Науковець відчувається і в рецензованій книзі. Та не лише науковець, бо роздуми і особливо спогади — то не наукові, а вже суто літературні жанри, якими автор, до речі, володіє досконало. Книжка взагалі вийшла багатомірною і багатоплановою, але це той випадок, коли багатолікість на користь справі, бо надто вже багатосторонню проблему висвітлює автор.

Кажуть, що кожний народ ставить єврейське питання із власним акцентом. Звичайно, й український народ також. І що в цьому питанні — глуха недовіра чи просто недостаток знання? Невиліковне відторгнення чи загальна реакція на історичні та побутові негаразди?

Але професор М. Д. Феллер не був би щирим, якби не цікавився при цьому й зворотнім боком медалі — українським питанням. Адже євреї також схильні вимовляти його з певними аберациями.

Коротше кажучи: на чому базуються ці акценти і чи мають вони врешті-решт тенденцію до зникнення взагалі? — ось головна тема книги з довгою назвою.

Відповіді Мартен Феллер шукає на різних напрямках, перш за все — аналізуючи взаємовпливи, подібності й відмінності двох народів, що мешкають разом уже більш як 1000 років, мешкають мирно, але...

Ось ці болючі "але" й примушують автора пильно вдивлятися не тільки в день сьогоднішній, а й у давнє минуле. Що там? Якщо лише ворожнеча, недовіра, презирство, так звідки ж тоді стільки взаємовпливів і запозичень у мовах обох народів? Ніхто ж не примушував це робити, та ще й у мовах, які офіційно ігнорувалися. І не зробиш це за наказом. Хто, наприклад, міг примусити євреїв казати про свою улюблену дитину, про свого "кіндерле" — "гепестет кінд" (від українського слова "пестити") чи звертатися до батька — "тате"? Або спонукати українців вживати слова "гвалт", "фанаберія", "бебехи", "гешефт", "веремія" та багато інших?

Та хіба тільки це? А найголовніше — єврейсько-християнська традиція, в основі якої лежить Старий Заповіт? Професор М. Д. Феллер прискіпливо аналізує різні переклади

цієї вічної книги і доводить, що найбільш точними є українські переклади, здійснені безпосередньо з гебрайської мови, — набагато точнішими і за духом, і за буквою, ніж грецький і зроблений із нього церковнослов'янський переклад.

І ще одна дивна обставина: близькість багатьох конструкцій і понять в українській і гебрайській мовах. А це вже історична реальність, яка не залежить від власного бажання чи навіть від майстерності перекладача. Це, як кажуть, від Бога.

Видатні перекладачі й коментатори Біблії Іван Огієнко та Іван Хоменко тому й здійснили свою подвижницьку працю, що відчували божественну спорідненість біблійної та української мов, не кажучи вже про необхідність донести до українського читача найважливіші для українства настанови першоджерела. Ось лише один приклад, наведений І. Огієнком: "В книзі Естер 1.22. оригінал і переклади цілого світу дають: "Щоб кожен чоловік був паном у домі своєму й говорив мовою народу свого". Це дуже важливе для поневолених народів Росії місце російський св. Синод дає так: "Да будет страх им в жилищах их..."

М. Д. Феллер проводить надзвичайно цікавий і переконливий аналіз творів та громадянської позиції видатних представників української літератури — Т. Шевченка, І. Франка, Л. Українки, Г. Хоткевича, П. Тичини, М. Рильського, У. Самчука та інших — стосовно "єврейського питання". Чимало влучних спостережень робить він, демонструючи ерудицію та тонке розуміння національних і творчих проблем. От хоч би таке: антисемітизм легко виростає на ґрунті соціалістично-класового підходу до національних проблем і не має шансів розвинутися там, де панує загальнолюдська, гуманістична моральність. Чи не тому так боялися советські ідеологи так званого "абстрактного гуманізму"?

Назва книжки, нагадує, обіцяє не лише пошуки і роздуми (тобто аналіз, обмірковування, висновки), а й спогади. І саме вони надають їй особливо теплого і сумного забарвлення. Сумного тому, що світ, який згадує Мартен Феллер (світ його дідів), на терені України вже не існує. І чи відродиться? Трохи не сказав: "На радість Україні", та рука зупинилася... Але ж дійсно на радість саме Україні, якій надзвичайно симпатичні і високоморальні старші родичі автора широко зичили добра.

Пронизливо зворушливі, живі картинки спілкування (інакше і не скажеш) діда Єхіль-бен-Єфраїма з його Богом, із Книгою. Моторошно стає, коли розумієш, що після дідів тої книги вже ніхто не міг читати в оригіналі, а хто міг, ретельно приховував це. Адже Тора і Талмуд, за настановами влади інтернаціоналістів, опинилися серед заборонених творів, а їхня мова, мова біблійних Пророків, виявилася буржуазно-націоналістично-рабинською... Гірко усвідомлювати, що до заборони гебрайської мови, а отже, до бруталного обриву традиції чи не найбільше доклали рук єврейські ентузіасти інтернаціоналізму. Чи здогадувалися вони, до чого це призведе, чи відали, що творили?

"Моя книжка про те, — пише професор М. Д. Феллер, — як народ береже мову, а мова береже народ, як, приймаючи іншу мову, народ і сам стає інакшим." Це нагадування і пересторога адресовані не лише євреям, а й українцям, особливо тим, хто непомітно для себе перетворився на "русскоязычное население", не усвідомлюючи, що своя мова єднає зі світом, а чужа робить безбаченком і на батьківщині.

"Habent libellisna fatum" ("Мають книжки свою долю") — казали в античному світі. Що до книжки М. Д. Феллера — її доля щаслива. Почати з того, що вона вийшла друком значною мірою завдяки стимулюючій і спонсорській діяльності українського редактора пана В. Іванишина з Дрогобицького видавництва "Відродження". Почувши доповідь Мартена Феллера на конференції, він одразу зрозумів, як на часі сьогодні ця тема, як потрібна саме така манера вести актуальну розмову. Пан В. Іванишин вважав, що книжка має "будити добро".

М. Д. Феллер трохи соромиться цих надто гучних, на його думку, слів. Але що ж, як не добро має він на увазі, коли так визначає ціль свого твору: "Покласти свій камінчик у пам'ятник тисячолітньому співіснуванню наших народів, тої їх більшості, яку історія не виносила на поверхню кривавої боротьби, але які широко виконували кожний на своєму боці обов'язок продовжувати свій рід, а отже, й плекати мову, зберігати дароване предками учення писемне і усне (у нас, євреїв, його так і ділять — писана і усна Тора), хто зберіг свій народ навіть тоді, коли одних нищив голодомор і боротьба з українськими націоналістами, а других — ліквідатори гетто і борці з сionізмом".

І останнє (звичайно, багато що залишилося поза межами рецензії). Книжка вийшла накладом 5000 примірників. Не дуже багато. Але за ще одним античним висловом — "Vivos voco" ("буджу живих") — хай вона пробуджує тих, хто має порив до добра, але ще не усвідомив це.

Анна-Галя ГОРБАЧ

ЧИ ВІДКРИВАЮТЬСЯ ГОРИЗОНТИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НІМЕЧЧИНІ?

Спостереження та думки

з приводу 46-го Міжнародного ярмарку книжки у Франкфурті

У продовженні традиції

Від 5 до 11 жовтня 1994 р. у Франкфурті відбувся відомий вже читачам "Сучасності" Міжнародний ярмарок книжки, що його масштаби перевершують усі інші подібні виставки — в Ляйпцігу, Варшаві або інших великих культурних центрах Європи. Ярмарок одночасно був пов'язаний із пребагатою культурною програмою, з наданням "Нагороди миру" Гільдією німецьких книгарів та видавців, із особливою увагою до культури й літератури однієї з країн-учасниць (1994 року це була Бразилія).

Бразилія представила свою книжкову продукцію на великому окремому стенді. Поважні газетні видавництва присвятили багато матеріалів саме культурі та літературі Бразилії в обширних додатках до щоденників та тижневиків, видаваних із нагоди ярмарку.

Нелегкі початки

Коли пригадати, що до 1989 року Україна взагалі не була представлена на найбільшій та найповажнішій світовій виставці друкованого слова, в якій останніми роками беруть участь 8 — 9 тисяч видавництв із усіх країн світу, а чиновники колишнього Советського Союзу ("Международная книга") ставилися до української книжки з погордою та ігнорацією, — то, попри всі початкові труднощі, справи змінилися на краще. Україна фігурує між країнами-учасницями, число репрезентованих її видавництв зросло до майже двох десятків (першими "ластівками" 1989 року були "Дніпро" та "Мистецтво"), між ними — вже дві третини недержавних видавництв, що зуміли собі zorganizувати від міжнародних організацій фонди для участі в недешевому, як на українські кризові обставини, Міжнародному ярмарку книжки.

Отже, позитивні зміни очевидні, хоч про безперебійне налагодження комерційних зв'язків із західними імпортерами ще не можна говорити. Недостатня фаховість декотрих нових українських книгарняно-комерційних структур насторожує західних партнерів. Йдеться, передовсім, про київську Асоціацію експортерів української книги, яка не зуміла налагодити безперебійну висилку здавна абинованих журналів, що призвело до великого спаду зарубіжних передплатників. Причина — не в тому, що журнали через зростання коштів на друк виходять із запізненням, подвійними чи потрійними числами, а в тому, що абонент, який платить імпортерів цілорічні кошти наперед (у вересні за наступний рік), не отримує навіть тих чисел і втрачає упевненість, що той чи інший журнал ще взагалі виходить.

Хоч українських видавництв-учасників ярмарку було майже двадцять, вони містилися лише на трьох стендах: більшому, що його зайняли учасники Української асоціації недержавних видавництв, та двох менших стендах ("Дніпро" та "Мистецтво", розміщені в павільйоні "національних літератур"), а також у павільйоні дитячої літератури — видавництва "Либідь", "Освіта", "Веселка" під "патронатом" Держкомвидаву.

Чи на ласці фондаций?

Недержавні видавництва (у нашому випадку: дитячої книги "А-ба-ба-га-ла-ма-га" п. І. Малковича, "Просвіта", "Основи" та інші) мали брати участь у прес-конференціях

фундації "Pubwatch", що їх спонсорувала на виставці. Представники цієї, створеної американцями організації та запрошені референти з країн, що постали на теренах колишнього Советського Союзу, представляли ситуацію на книжковому ринку в тій чи іншій країні. Від українських недержавних видавництв виступала пані Олександра Коваль, директор видавничої епіки "Просвіта" у Львові. Матеріал про видавничу справу в Україні, в якому зреферовано розпачливу ситуацію українських державних видавництв, що через брак державних субсидій були змушені драматично скоротити видавничі пляни, а також сповіщено про спроби недержавних, новозаснованих видавництв за підтримкою Міжнародного фонду "Відродження" створити нові видавничі структури, був доступний для учасників у друкованій формі англійською мовою.

Від пані Олександри Коваль ми отримали цікаві, обнадійливі матеріали: інформацію про перший форум видавництв України у вересні 1994 р. у Львові, кілька чисел заснованого також у Львові інформаційного бюлетня "Книжкова тека", де, крім цікавих статей про книгодрукування в Україні, міститься цінна інформація про нові видавництва, їхню програму та нові видання. На жаль, немає даних, як налаштані абонемент на ці книги із закордону, — адже зацікавлення українською мовою та культурою, хоч поволі, але зростає. На це вказують новопосталі лекторати української мови в різних університетах Німеччини та старання заснувати в одному зі східно-німецьких університетів кафедру української літератури. Знаємо також, що найповажніша імпортова фірма книжкової продукції зі Східної Європи "Kubon und Sagner" (Мюнхен) нав'язала вже прямі комерційні зв'язки з деякими видавництвами та фірмами в Україні. Отже, сподіваємося на покращення дотеперішньої ситуації, яка в не одного іноземця, зацікавленого українським друкованим словом, залишила прикре враження: мовляв, українці без посередництва московської книжної торгівлі не спроможні доставити книжки або журнали...

Першими заживізувалися історики

Славистика та історія Східної Європи у Німеччині є відокремленими науковими дисциплінами, що їх представники навіть не підтримують близьких контактів. Якщо в минулому з'являлися час од часу поміж славистики літературо- чи мовознавчі видання, присвячені україністиці, то до 1989 року серед істориків панувала цілковита ігноранція щодо долі українських земель у далекому чи ближчому періодах. Десятиріччями трактовано їх як частину Росії чи Польщі-Литви. Кожен може переконатися в цьому, читаючи рецензії на перші дві книги 1994 р., присвячені історії України (Frank Golczewski, "Geschichte der Ukraine"; Andreas Kappeler, "Kleine Geschichte der Ukraine"). Рецензенти підкреслюють, що в минулому панував серед істориків русоцентричний погляд на Східну Європу, скопійований із російської та советської історіографії.

У цьому зв'язку слід згадати також серію Австрійської академії наук: "Veröffentlichungen der Kommission für Literaturwissenschaft", том 10-й; "Russland", том 13; "Polen und Ruthenen in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormarzes (1805 — 1848)". У томі "Росія" міститься бібліографія статей про літературу, письменство, мовознавство, історію, мистецтво, релігію тощо, поміщених у віденських наукових та популярних журналах першої половини XIX-го ст., — туди напевно потрапило немало східноукраїнського матеріалу; в 13-му тому зібрана інформація, що стосується західноукраїнських земель — Галичини та Буковини.

Пригоди ще одної збірки української прози

Восени 1994 року нам вдалося видати третю з черги антологію української прози (після "Синього листопаду" — "Blauer November", 1959, та "Криниці для спраглих" — "Ein Brunnen für Durstige", 1970) у німецькому перекладі: "Letzter Besuch in Tschotmobył — Ukrainische Erzähler der Gegenwart", Kranichreider Verlag, Marburg. Ця антологія мала вийти в більшому об'ємі у великому мюнхенському видавництві, що на початку 1993-го відгукнулося позитивно на наш запит. Попри цей схвальний відгук, видавництво, керуючись думкою своїх книгарняних представників (є така професія), згодом заявило, що вони відраджують видавати антологію, бо такі книжки не мають попиту. Головний редактор обіцяв, що видавництво старатиметься про фінансування цього видання якоюсь приватною чи державною фундацією. Може, цю дотацію ми колись би й отримали (подалися ж бо на конкурс у другій половині 1993 р., але через скорочення державних субсидій для літературних проєктів повторили прохання в 1994 р.), — але справа була непевна, і відтак ми пошукали інші можливості друку. Зацікавилася руко-

писом новостворене мале видавництво, що прагне, крім випуску німецької та австрійської нової літератури, ще й "відкрити вікно" у Східну та Південно-Східну Європу. Заснували його, щоправда, з мінімальним капіталом, керівники "Нового літературного товариства" в Марбургу, де воно діє від 20-их років. Кошти друку довелося сплатити мені самій (за що отримала половину накладу, друга половина — у розпорядженні видавництва). Мені пояснили в іншому видавництві, яке теж друкує літературні твори, що на таких засадах сьогодні видають свої твори дуже багато авторів. Сильні видавництва сьогодні зацікавлені виключно великим "бізнесом". У міжчасі вже маємо кілька дуже гарних відгуків на нашу книжку в німецькій пресі, отож сповнені оптимізму щодо подальших проєктів.

Перші паростки літературних контактів

У Берліні існує від початку 1970-х років "Нове товариство літератури", в якому згуртовано чимало берлінських письменників. За своїм статусом, товариство повинно також плекати контакти з літературами "малих мов" (на що йому виділяються фонди). Що це товариство влаштувало в грудні 1993 р. в Берліні бієнале української літератури (не пов'язане з оцінкою української мови як "малої"!), на це був щасливий збіг обставин. Передовсім це заслуга дуже активного президента товариства — д-ра Олафа Мюнцберґа, поета, прозаїка професора Берлінської Високої Школи Мистецтва (дещо з його поезій та есеїв вже надруковано українською мовою в "Сучасності" та "Літературній Україні").

Десять українських поетів мали змогу впродовж п'яти вечорів читати свої твори, що були також рецитовані в перекладах авторки цієї статті. Відкрито було бієнале моєю доповіддю про українську літературу ХХ ст. Українська поезія в Берліні була представлена у своїй багатій палітрі. Виступали кияни Микола Самійленко, Михайло Шевченко, Антоніна Цвид, Василь Голобородько, Віктор Кордун, Ігор Римарук, львів'янин Ігор Калинець, з Івано-Франківська — Юрій Андрухович. Свою книжку про голодомор в Україні 1932 — 33 рр. презентував автор Олесь Воля (Олександр Міщенко). У пресі з'явилися дуже гарні відгуки. Одночасно нав'язано контакти з марбурзьким літературним товариством, яке восени 1993 р. надрукувало в своєму видавництві двомовну збірку, де, крім статті про українську поезію, опубліковані вірші Юрія Андруховича, Василя Голобородька, Ігоря Калинця та Ігоря Римарука. Під час Міжнародного ярмарку книжки 1994 р. Літературне товариство з Марбургу влаштувало в своїй традиційній кав'ярні "Феттер" зустріч із українськими поетами Юрієм Андруховичем, Віктором Кордуном та Іваном Малковичем. Відгук на цю імпрезу, що в ній брали участь також кілька німецьких авторів та добірна публіка університетського міста, був дуже позитивний: "Три автори і одна перекладачка відкривають нові горизонти" — це заголовок газетної статті, в якій висловлено і здивування, і радість від відкриття нової для німецького читача літератури.

Ще перед зустріччю в Марбурзі Юрій Андрухович виступив перед німецькою аудиторією в Байройті та Фрайбургу. Добре знання німецької мови допомогло йому в успіхові.

Ці контакти, сподіваємося, будуть розвиватися і супроводжуватися час од часу скромними, але якісними виданнями нашої літератури в німецьких перекладах.

Грудень 1994 р.
Берфурт

Мойсей ФІШБЕЙН — поет, перекладач, автор двох збірок віршів. Живе і працює в Мюнхені (Німеччина).

Юрій ПОКАЛЬЧУК — прозаїк, поет, літературознавець, перекладач, публіцист. Автор численних книг, оригінальних та перекладних, зокрема українських інтерпретацій творчості Артюра Рембо, латиноамериканських письменників.

Юрій ЗАВГОРОДНІЙ — поет, перекладач з латвійської мови. Автор кількох збірок віршів. Лауреат премії імени Володимира Сосюри. Живе і працює в Києві.

Сергій ТАРАН — аспірант Інституту філософії НАН України, оглядач агентства УНІАН.

Ігор РУЩЕНКО — доцент Харківського інституту внутрішніх справ, кандидат філософських наук.

Володимир ЯТЧЕНКО — в. о. завідувача кафедри українознавства Дніпродзержинського технічного університету.

Микола ВЕГЕШ — викладач Ужгородського університету, кандидат історичних наук.

Юрій ФЕДОРІВСЬКИЙ — інженер-дослідник. Живе в Києві, працює в Центральному конструкторському бюро "Арсенал".

Віктор НЕБОРАК — поет, прозаїк, Прокуратор літгурту Бу-Ба-Бу. Автор чотирьох поетичних збірок та численних публікацій у періодиці. Живе і працює у Львові.

В'ячеслав МЕДВІДЬ — прозаїк, есеїст, автор кількох книг, численних культурологічних студій. Живе і працює в Києві.

Семен ГЛУЗМАН — лікар-психіатр, відомий правозахисник, автор незалежної експертизи генерала Петра Григоренка.

Юрій КОВАЛІВ — критик, літературознавець, кандидат філологічних наук, науковий співробітник Інституту літератури НАН України.

Підписано до друку 19.01.95. Формат 70x108 ¹/₁₆. Папір книжково-журнальний. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 14,7. Умовн. фарбовідб. 16,8. Обл.-вид.арк. 14,2. Зам.№0144502

Свідоцтво: серія КВ, №349, видане Держкомвидавком України 29.12.1993 р.

Набрано на комп'ютерному комплексі "Сучасності".

Надруковано на комбінаті друку видавництва "Преса України".

252047, м.Київ, просп. Перемоги, 50.

СУЧАСНІСТЬ

**ЧИТАЙТЕ
У НАСТУПНОМУ
ЧИСЛІ**

Іван ДЗЮБА
Шевченко і Кавказ

Валерій ШЕВЧУК
Горбунка Зоя.
Повість

Людмила ТРАН
Неокласики Микола Зеров
і Максим Рильський

Сергій ГРАБОВСЬКИЙ
Українська мрія:
тріумфи та трагедії

Людмила ТАРНАШИНСЬКА
Свобода вибору — єдина форма
самореалізації в абсурдному світі